

891.85

S57

00Uk

v.1

Генрик Сітсевич.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ

ТОМ

I

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

Генрик Сінкевич.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

Повість з давних літ.

Перевів з польської мови Василь Косар.

Права передруку українського перекладу застережені.

Том I.

Накладом Книгарні Новин
в Едмонтоні.

1918

I.

Рік 1647 був се дивний рік, в яким різні знаки на небі і на землі віщували якісь нещастя і надзвичайні події.

Сучасні літописці оповідають, що весною на Диких Полях за-роїла ся саранча і знищила засіви і трави, а се ворожило татарські напади. В літі було велике затьмінє сонця а незадовго потім появила ся на небі комета.

В Варшаві виділи над містом гріб і огнений хрест на облаках. Отже люди постили і давали милостині бо говорили, що зараза спаде на край і вигубить людський рід. Аж прийшла зима і то така легка, що найстарші люди такої не запам'ятали. Сніг топив ся що раня і ріки розливались широко затоплюючи береги. Дощі ішли за дощами. Степ розмок і замінив ся в одну велику баюру, а в полудне сонце пригрівало так сильно, що — диво над дивами — вже в половині грудня в воєвідстві Брацлавським і на Диких Полях степи і луки покрили ся зеленію. Пчоли по пасіках бурили ся і гуділи а по обійстях ревіла худоба. Отже зівсім зрозуміло, що коли порядок в природі так перевернувся, то всі на Україні ожидали надзвичайних подій і неспокійно звертались думками на Дикі Поля, звідки найскорше можна було сподівати ся небезпеки.

А тимчасом на сих полях не діяло ся нічого надзвичайного і не було там жадних иньших битв ані боїв крім тих, що там ніколи не переводили ся, а о котрих знали і відали тільки орли, яструби круки і дика зьвір.

Бо такі то вже були ті поля. Всякі сліди людських осель кінчили ся ідучи на полудень, вже не далеко за Чигирином, а від Дністра недалеко за Уманем. А там далі, ген аж до лиманів і моря тільки степ і степ безконечний обнятий двома ріками як великою рамою. Правда, на Дніпровім лузі, на

Низу, за порогами, буяли ще козаки вільним козацьким житєм, але на самих полях ніхто не мешкав, хіба тільки денеде понад берегами виринали козацькі полянки, як острови з посеред моря. Земля належала "де номіне" до Річи посполитої, але була безлюдна і Річ посполита винаймала її Татарам на пашу; але що Козаки з часта гуляли, то се пасовиско було zarazом і побозвищем.

Кілько там битв зведено, кілько людей наложило головами, ніхто того не зчислив, ніхто не затамив. Тільки орли, яструби і чорна воронь знали і відали, і хто зачув тут крик і краканя або побачив стада птаства кружляючі над одним місцем, той знав, що там лежать трупи... По травах польовано на людей, як би на дикого зьвіря. Полював хто хотів. Людина переслідувана законом шукає на диких степах захисту, чабан з оружєм в руці стеріг своїх черед, лицар шукав пригід, злодій добичі, Козак Татарина а Татарин Козака. Бувало що і цілі ватаги боронили черед перед гурмами напасників. Пустий був се степ, але zarazом і повний життя, тихий і грізний, спокійний і повний засідок, дикий не тільки від диких піль але і від диких душ.

А часами війна наповнювала сей безлюдний степ. Тоді плили по нім як філі по морю татарські загони, полки козацькі то хоругви польські або волоські; по ночах іржали коні а їм вторувало витє вовків, голос котлів і мосяжних труб летів аж до Овідієвого озера і до моря, а на Чорнім шляху, на кучманським — неначе людська повінь. Від Каменця аж до Дністра стерегли границь Річи посполитої станиці і полянки — і коли шляхи мали заройти ся, пізнавано по безчисленних стадах птаства, що сполошене загонами летіло на північ.. Але Татарин як лиш вспів вихилити ся з Чорного ліса або перебрести Дністер з волоського боку, то степом, степом і разом з птаством ставав в полуднеих воєвідствах.

Однаковож тої зими птаство не тягнуло ся з криком до Річи посполитої. На степу було тихше, ніж звичайно. В хвили, коли починає ся наша повість, як раз заходило сонце і его червонаві лучі осьвічували цілком пусту околицю. На північнім скраю Диких Піль над Омельничком, аж до его уйстя, найбиштрійший зір не міг би відкрити одної живої душі, межи темними, посохлими і півялими бурянами. На виднокрузі лишила ся вже тільки половина соніч-

ного кружка. Небо було вже темне і на степі почало поволи смеркати ся. На лівім березі на невеликім вивисшеню, подібнім більше до могили чим до горба, білили ся руїни мурованої станиці, котру колись побудував эще Теодорик Бучацький, а котру опісля напади знищили до тла. Від тих руїн падала довга тїнь. Недалеко блищали води широко розлитого Омельничка, що в тім місци робив закрут до Дніпра. Темніло щораз більше. В воздуху тїлько роздавали ся крики журавлів, що тягнули ся до моря, а впрочім жаден гомін не переривав тишини.

Ніч запала над пустинею а за нею настала година духів. Лицарі, що вартували в тих часах по станицях, оповідали собі вечерами, що ночами встають на Диких полях тїни помяглих і відправляють свої хороводи не боячи ся ані хреста ані церкви. Отже коли насірковані шнури починали догарювати, що означало північ, відмовлювано по станицях молитви за померших. Говорено також що тїни їздців, що снували ся по пустини, заступають дорогу подорожним і з зойком просять о знак хреста сьвятого. Були між ними і опирі, що виючи вганяли ся за людьми. Вправне ухо здалека могло відріжнити витэ опира від вовчого витя. Показувались також цілі війська тїний, що часом приближали ся аж до станиць, що аж варта трубіла на алярум. Се звичайно ворожило велику війну. Стріча з поодинокими тїнями рівнож не ворожила нічого доброго, але не завсігди треба було собі на зле ворожити, бо нераз перед подорожними і живий чоловік зявляв ся і зникав як тїнь, так, що можна эго було і за духа взяти.

Отже як скоро лиш запала ніч над Омельничком, то не було в тім нічо дивного, що зараз коло опустілої станиці появил ся дух чи чоловік. Як раз тоді вплив місяць з за Дніпра і побілів пустиню, голови будаків і степову даль. Втім дальше на степу жоказали ся якісь иньші нічні постати. Перелїтаючі хмарочки заслонювали що хвилинки місячне сяєво, отже сї постати то виринали то знов ховали ся в тїни. Хвилями ховали ся зівсім і здавало ся, що вони розпливають ся в темряві. Посуваючи ся до горбка на котрім стояв перший їздець, скрадали ся по тихо, осторожно, звільна, задержуючи ся що хвилинки.

В їх рухах було щось страшного, так як в цілім тім степу,

що видавав ся на позір так спокійним. Вітер що хвиля подував від Дніпра і шелестів посохлими будаками, які хилили ся і тряслися немов перестрашені. При блідім сьвітлі місяця було видно тільки одного їздця, що стояв на горбі.

Вкінці сей шелест звернув его увагу. Зближивши ся до краю горба, почав уважно вдивляти ся в степ. В тій хвили вітер перестав віяти, устав всякий шелест, настала повна тишина.

Нагло дав ся чути переразливий свист. Ріжні голоси почали верещати переразливо: "Алла! Алла! Ісусе Христе! ратуй! бий!" Червоні сьвітла прoderли темряву, роздав ся гук самопалів. Кінський тупіт змішав ся з брескотом желіза. На степу вирости неначе з під землі якісь нові їдці. Сказати-б буря зірвалась нагло в тій тихій, зловіщій пустини. Потім людські зойки помішались зі страшними вересками, а вкінці все затихло, борба була скінчена.

Очевидно розгравала ся одна зі звичайних сцен на Диких Полях.

Їдці згуртували ся на горбі, декотрі позлазили з коний і посхилювані приглядали ся чомусь пильно.

Втім в темряві роздав ся сильний і розказуючий голос:

— Гей там! Викресати вогню і запалити!

По хвили посипали ся іскри, а потому бухнула полемінь з сухих очеретів і смільних скалок, які подорожуючі через Дикі Поля везли завсїгди з собою.

Скоро вбито в землю держак від смолоскипи, і яскраве падаюче з гори сьвітло осьвітло виразно кільканайцять людей похилених над якоюсь постатю, лежачою без руху на землі.

Були то жовніри, поубирані в червону, двірську барву і в капузи з вовчої шкіри. Оден з їздців, що сидів на бистрім кони був очевидно проводиром решти. Зсївши з коня, зблизив ся він до лежачої на землі постати і запитав:

— А що, вахміщу, жиє, чи не жиє?

— Жиє, пане наміснику, але харчить: аркан го здавив.

— Що зач за один?

— Не Татарин, якийсь значний чоловік.

— Ну, то і Богу дякувати. — Ту намісник подивив ся уважно на лежачого мужа.

— Щось якби гетьман — сказав.

— І кінь під ним дорогий, татарський, певно ліпшого і у хана нема — відповів вахмістр. — А от там го тримають.

Поручник подивив ся і яго лице прояснило ся. На боці двох жовнірів тримало знаменитого коня, що тулячи уха і роздуваючи ніздря, витягав шию і споглядав переляканими очима на свого пана.

— Але кінь, пане наміснику, буде наш? — заговорив вахмістр питаючим тоном.

— А ти, псявіро, хотівбись христіянинови коня в степу відібрати?

— Бо здобутий...

Дальшу розмову перервав сильнійший хропіт здушеного мужа.

— Влити му горівки в рот — сказав пан намісник — відіпняти пояс.

— Чи лишимо ся ту на нічліг?

— Так. Розсідлати коні і запалити костирі. Жовніри кинули ся як один. Одні почали ратувати і натирати лежачого, другі побігли за очеретами, а иньші стелили на землі верблюжі і медвежі шкіри на нічліг.

Пан намісник, не журачи ся більше про здушеного мужа, відіпняв свій пояс і протягнув ся при огни на бурці. Був то еще дуже молодий чоловік, сухий, чорняви, дуже огрядний, з орлиним носом на худощавім лиці. З яго очий пробивала ся дуже велика відвага і завадияцтво, але на лиці було видно чесність. Буйний вус і від давна неголена борода додавали ему поваги понад яго літа.

Тимчасом двох підростків заняло ся приладженем вечері. Положили на огни готові четвертини баранячі; також здіймили з коня кілька дрохвів, яких ще за дня заповлювали, кілька тетеревів і одного сугака, з котрого хлопець зараз почав здирати шкіру. Костир горів, кидаючи на степ величезні червоні сьвітляні смуги. Здушений чоловік почав звільна приходити до себе.

Через якийсь час водив очима набіглими кровію по незнакомих, слідячи їх облича; відтак старав ся встати. Жовнір, що перше розмовляв з намісником, підійняв яго в гору по під пахи; другий встромив ему в руку топорець, на котрім незнакомий опер ся з цілої сили. Лице яго було еще червоне а жили напичнявілі. Вкінці придушеним захриплим голосом вимовив перше слово:

— Води!

Ему подали горівки, якої він добре напив ся, що ему очевидно помогло, бо вже чистим голосом запитав:

В чиїх я в руках?

Намісник встав і приблизив ся до него:

— В руках тих, що васці сальвували (урагували).

— То се не вашмосьцьове взяли мене на аркан?

— Моспане, наша річ шабля, а не аркан. Кривдиш васць добрих жовнірів таким підозрінєм. Зловили тебе якісь лотри, поперебрані за Татарів, котрих як есь цікавий, можеш оглянути, бо онтам лежать порізані як барани.

Говорячи се показав рукою на кілька темних тіл, що лежали під горбом.

А незнакомий на се:

— То позволте мені спочати.

Посадили его на войлуковій кульбаці, на котрій сей сів і задумав ся.

Був се муж в силі віку, середного росту, з широкими раменами, великанської будови тіла, з надзвичайно ударяючими рисами лиця. Голову мав величезну, лице смагляве і огоріле від вітру, очи чорні і довгий густий вус. Его могуче лице зраджувало відвагу і гордість. В его лиці було щось, що притягало, відбивалась в нім гетьманська повага, доброта і суворість.

Посидівши трохи на кульбаці, встав і чого ніхто не сподівав ся, замість дякувати за ратунок, пішов оглядати трупи.

— Простак! — промормотів намісник. Незнакомий тимчасом придивляв ся уважно кожному трупови, покиваючи головою, як чоловік, що відганув все. Потім вертав поволи назад до намісника, шукаючи руками пояса, за котрій очевидно хотів заткнути руки.

Не подобала ся молодому намісникови та повага в чоловіка відрізаного перед хвилию від посторонка; отже відізвав ся закусуючи губи:

— Сказавби хто, що васць шукаєш знакомих межи тими опришками, або відмовляєш пацір за їх душі.

Незнакомий відповів з повагою:

— Милиш ся і не милиш ся васць; не милишся бом шукав знакомих, а милиш ся, бо то не опришки, але слуги одного шляхтича, мо-

го сусіда.

— Як так то очевидно не п'єте з тим сусідом з одної студні.

Якийсь дивний усьміх перелетів по лиці незнакомого.

— І тому ся васць милиш — сказав кріз зуби.

По хвилі додав голоснійше:

— Але вибач вашмосць пане, що я наперед не зложив належної подяки за авксіліум (поміч) і щасливий поратунок, що мене вратував від так наглої смерті. Хоробрість васці заступила мою неосторожність, але і моя вдячність дорівнує вашій охоті.

То кажучи, протягнув до намісника руку.

Але гордий молодик не рушив ся з місця і не подав своєї руки; замість сего сказав:

— Хотівбим вперед знати, чи маю до діла зі шляхтичем, бо хоч про се не сумніваю ся, то всеж таки не годить ся мені приймати безіменних подяк.

— Виджу що у вашмосці є дійсно кавалерська фантазія — і маеш слушність. Я повинен був від назвиска розпочати свій дискурс і подяку. Есьм Зиновій Абданк, гербу Абданк з хрестиком, з Київського воєвідства, осілий і полковник козацької хоругви князя Демініка Заславського.

— А я Ян Скетуский, намісник панцирної хоругви. Я. О. Князя Яреми Вишневецького.

— Служиш васць під славним войомником. Приймиж тепер мою подяку і руку.

Намісник вже не вагував ся довше. Панцирні товариші вправді з гори дивили ся на жовнірів з під иньших хоругвів, але пан Скетуский був на степу, на Диких Полях, де на такі річі звертано меньше уваги. До того мав до діла з полковником, о чім зараз міг ся наочно переконати, бо коли его жовніри принесли пану Абданкови пояс і шаблю, подали ему заразом коротку булаву з кістяною рукоятію і з головкою зі слиноватого рога, яких звичайно уживали козацькі полковники. При тім убір Зиновія Абданка був багатий, а его добірна мова вказувала на бистрий ум і отертє в сьвітї.

Отже пан Скетуский запросив его до компанії. Запах леченого мяса зачав власне заносити від костиря і дразнити ніздря і піднебіня. Слуга добув мясо з жару і подав на циновій мисці. За-

чали їсти, а коли принесено їм добрий буклаг молдавського вина, вшитий з кізлячої скіри, завязала ся між ними жива розмова.

— От кобисьмо щасливо до дому вернули! — сказав пан Скшетуский.

— То васць вертаєш? а звідкиж прешу? — запитав Абданк.

— Здалека, бо з Криму.

— А щож вашмосць там робив? чи не їздив з викупом?

— Ні, мосці полковнику: Я їздив до самого хана.

Абданк наставив цікаво уха.

— Ану то прешу, в гарне вашмосць попав діло. А з чимже вашмосць до хана їздив?

— З листом Я. О. Князя Яреми.

— То вашмосць послував. Про щож згомосць князь писав до хана?

Намісник подивив ся бистро на свого товариша.

Мосці полковнику — сказав — заглядавесь в очи опришкам, що тебе взяли на аркан, то твоя справа, але що князь до хана писав, то ані твоя, ані моя, але їх обох справа.

— Дивував ся я перед хвилею, що згомосць князь так молодого чоловіка до хана послом вислав, але по відповіді васці вже ся не дивую, бо виджу, щось молодий літами, але старий експерієнцією (досьвідом) і розумом.

Намісник ликнув легонько схлібляюче слово, тільки вуса підкрутив і питав:

— А скажиж мені вашмосць, що ти робиш над Омельничком, і як ти ся тут сам взяв?

Не э я ту сам оден, лиш я своїх людей лишив по дорозі а їду до Кодака, до пана Гродзіцького, котрий там э начальником над президиум (залогою) і до котрого згомосць гетьман великий вислав мене з листами.

— А чому васць не байдаком, не водою?

— Такий був ординанс (росказ), від котрого мені відступити не годить ся.

— То дивно, що згомосць гетьман видав такий ординанс, бож власне на степу попав ся васць в таку біду, котрої певно бувбись не зазнав, як-бись їхав водою.

Моспанэ, степи тепер спокійні; знаю ся я з ними не від нині, а то, що мене сьогодні стрінуло, се людська злоба і інвідія (зависть).

— А хто на згомоств так завзяв ся?

— Довгоби говорити. Сусід то лихий мостивий наміснику, що субстанцію (майно) мені знищив, з посілости мене виганяє, си на мені побив, — і от! — як васць видип ще і на житє моє настає.

— А бож то васць не носиш шаблі при боці?

В могутнім обличу Абданка блиснула ненависть, очи загоріли понуро і він сказав повільно і твердо:

— Ношу, і так мені Боже допоможи, иньших рекурсів (средств) проти своїх ворогів шукати не буду.

Поручник хотів щось говорити, коли нагло від степу роздався тупіт коний, а радше поспішний хлюпіт кінських копит по розмоклій траві. Сейчас надбіг намісників челядник, що тримав варту, і оповістив, що наближають ся якісь люди.

— То певно мої — сказав Абданк, — котрі лишились за Тасьмином. Я, не сподіваючись зради, обіцяв ту на них ждати.

По якійсь хвили громада їздців окружила колесом горб. До блеску огню видно було кінські голови з отвореними ніздрями, порскаючі від умученя, а над ними похилені облича їздців, що прислонюючи долонями очи, дивилися бистро до сьвітла.

— Гей люди! Хто ви? — запитав Абданк.

— Раби божі! — відповіли голоси з темряви.

— Так, то мої молодці — повторив Абданк, звертаючи ся до намісника. — Бувайте! Бувайте!

Декоتری позлазили з коний і зближили ся до огню.

— А ми спішили, спішили батьку. Що з тобою?

— Засідка була. Федько зрадник знав про місце і чекав вже ту з другими. Мусів виїхати завчасу передімною. На аркан мене імили.

— Спаси Господи і сохрани! А що то за Ляшок коло тебе.

— То добрі други — відповів Абданк. — Слава Богу, я цілий і живий. Сейчас їдемо дальше.

Новоприбувші почали розгрівати долоні над огнем, бо ніч була холодна, хоч погідна. Вони зівсім не виглядали на реєстрових Козаків, що не мало здивувало пана Скщетуского, тимбільше, що

було їх так багато. Все те видало ся намісникови дуже підозрілим. Коли би гетьман великий вислав Абданка до Кодака дав би ему преці сторожу з реєстрових, а подруге, з якої причини казав би ему іти від Чигирина степом, а не водою? Потреба переправлюваня ся через всі ріки, ідучі Дикими Полями до Дніпра, могла тільки похід припізнити. Виглядало оно радше, що пан Абданк хотів власне поминути Кодак.

А таксамо і особа пана Абданка дуже застановила молодого намісника. Він зараз завважав, що Козаки, котрі обходили ся зі своїми полковниками дуже поуфало, відносили ся до него з надзвичайною почесністю, ядби до правдивого гетьмана. Мусів се бути якийсь великий лицар, а се ще більше дивувало пана Скшетуського, бо знав Україну і по сім і по тім боці Дніпра, а преці нічого не чув за такого преславногo Абданка. При тім в обличу сего мужа було щось особливого — якась утаєна сила, що била з лица, як жар від полумія, якась незломна воля, вказуюча, що сей чоловік перед ніким і нічим неуступить. Таку власне волю в обличу мав князь Ярема Вишневецький, але що у князя було природним даром, відповідним его уродженю і власти, се могло застановляти у чоловіка з незнаним назвиском, що заблукав в глухому степу.

Пан Скшетуский довго роздумував. Раз думав, що то може який могучий баніт, що гонений вироком шукав захисту на Диких Полях, то знов, що се ватажко розбійничої шайки, але се послідне було зівсім неправдоподібним. І убір і мова сего чоловіка вказували на що иньшого. Отже намісник не знав зівсім чого ся тримати, однак мав ся на осторожности, а тимчасом Абданк казав собі подати коня.

— Мосці наміснику — сказав, — кому в дорогу тому час. Позволь собі эще раз подякувати за ратунок. Коби Бог позволив мені відплатити ся рівною прислугою.

— Не знав я, кого ратую, проте і на вдячність я не заслужив.

— Твоя се modestия (скромність) так говорить, що э рівна хобрости. Приймиж від мене сей перстень.

Намісник нахмурился і подав ся крок назад, мірячи очима Абданка, а сей говорив дальше з батьківською повагою в голосі і поставі:

— Глянь лишень. Не богацтво сего перстєня, але иньші ціннійші прикмети тобі поручаю. За молодих эще літ, дістав я сей перстєнь від паломника, що повертав зі Сьвятої Землі. В эго очку э замкнений порох з Христового Гробу. Не годить ся відмовляти такого дару, хоч-би навіть походив з осуджєних рук. Васць э эще молодим чоловіком і жовніром, а коли навіть і старість стояча над гробом не знає, що эї може стрінуги хочби в послідній годині, щож доперва адолаєценция (молодість) що маючи перед собою літа, може наткнути ся на неодну пригоду! Сей перстєнь устереже тебе від пригоди і оборонить, коли надійде день суду, а се тобі кажу, що сей день іде вже через Дикі Поля.

Настала хвиля тишини; чути було тільки сичінє полуміни і порскає коний.

З далеких очеретів доходило жалібне витє вовків. Нагло Абданк повторив эще раз, начеб до себе:

— День суду іде вже через Дикі Поля, а коли надійде, задивує ся весь сьвіт божий...

Намієник так здумів ся словами сего дивного чоловіка, що приняв перстєнь не могучи промовити слова.

А той задивив ся в темну степову далечинь.

Потім повернув ся звільна і сїв на коня, эго молодці ждали вже під горбом.

— В дорогу! в дорогу! Бувай здоров друже — сказаз до намієника — такі тепер часи, що брат братови не вірить, тому не знаєш когось вратував, бо я тобі не сказаз свого назвиска.

Отже васць не Абданк?

— То мій клейнот...

— А назвиско?

— Богдан Зиновій Хмельницький.

Сказаши се з'їхав зі взгіря, а за ним эго молодці. Не задовго сховали ся в нічнім тумані. Коли уїхали вже добрий кавалок дороги приніє від них вітер слова козацької пієні:

"Ой визволи, Боже нас всіх бідних невільників,

"З тяжкої неволі,

"З віри бісурменської,—

"На яєні зорі,

”На тихі води,
”У край веселий,
”У мир хрещений,
”Вислухай Боже у просьбах наших,
”У нещасних молитвах
”Нас бідних невільників“.

Голоси тихли поволи, відтак злили ся з леготом, що шумів по очеретах.

II

Пан Скшетуский прибув до Чигирина на другий день рано і станув в місті на попас в домі князя Яреми. Мусів ту постояти який час, щоби люди і коні могли відітхнути по довгій подорожі з Криму, котру в наслідок зібраних від на Дніпрі треба було відбувати сушею, бо жаден байдак не міг сеї зими плисти під воду. І відпочавши трохи сам пан Скшетуский пішов опісля до пана Зацьвіліховського, бувшого комісара Річи посполитої, доброго жовніра, який хоч не служив у князя Яреми то однак був зго повірником і приятелем. Намісник бажав довідати ся від него, чи нема часом з Лубнів яких нових розказів. Однак князь не прислав був жадних нових поручень: Казав лиш Скшетускому, що як відповідь від хана буде прихильна, то нехай їде поволи, щоби не помучити дуже людей і коний. А з ханом мав князь таку справу. Розходило ся ему о покаранє кількох татарських мурз, що самовільно розпустили були загони в зго задніпрянських посілостях, котрих впрочім був цілковито розбив. Хан дійсно дав прихильну відповідь; обіцяв на цвітень прислати спеціального посла, укарати непослушних мурз, а щоби зобі позискати прихильність так славного войовника, яким був князь, післав ему через Скшетуского чистокровного коня і шаплик соболів.

Пан Скшетуский вивязавши ся з великою зручністю зі свого посольства, яке вже само було доказом великої князівської ласки, був дуже радий, що ему позволено забавити ся в Чигирині і не наставано

на скорий поворот. Натомість старий Зацьвіліховський дуже був зажурений тим, що від якогось часу діяло ся в Чигирині. Пішли отже разом до Волоха Допули, що мав в місті гостинницю і тримав винарню. Там, хоч се еще була вчасна година, застали вже силу шляхти, бо був се ярмарковий день, а крім сего на сей день випав постій худоби, яку гнали до обозу коронних військ. Отже притім людей назбирало ся повно. Були там отже і державці Конєцпольских, і чигиринські урядники, і властители поблизьких земель, що дістали на підставі привілеїв, осіла шляхта, від нікого незалежна, дальше урядники економій, трохи козацької старшини і повно шляхоцької дрібноти, що була на службі або жила на своїх хуторах.

Одні і другі позасідали лави, що стояли вздовж довгих столів і розмовляли голосно, а всі про утечу Хмельницького, яка була найбільшою подією в цілім місті. Скшетуский і Зацьвіліховський сіли собі в купі на осібности, і намісник почав допитувати ся, щоби то за фенікс був той Хмельницький, про котрого всі говорили.

— То васць не знаєш ? — відповів старий жовнір. — То є писар запорожського війська, дідич Суботова і — додав тихше — мій кум. Знаємо ся від давна. Бувалисьмо разом в ріжних пригодах, в котрих не мало відзначив ся, особливо під Цецорою. Жовніра з таким досьвідом в військових справах нема може в цілій Річи посполитій. Хоч сего ся голосно не говорить, але се гетьманська голова. Чоловік з великим розумом і впливом; єго ціле козацтво слухає більше ніж кошових отаманів; чоловік не позбавлений добрих прикмет, але гордий, неспокійний і коли ненависть возьме в нім верх — може бути страшним.

— Що єму ся стало, що втік з Чигирина?

— Жерли ся зі старостою Чаплінським, але то дурниця! звичайно шляхтич шляхтичеви заливав сала за шкіру. Не оден він, і не єму одному таке лучило ся. Говорять, що баламутив старості жінку; староста відобрав єму коханку і оженив ся з нею, а він єму єї за се пізнійше баламутив. Се дуже правдоподібно, бо звичайно...баба вітром підшита. Але се лишень позір, під котрим криє ся щось глибокого. Бачиш васць, справа є така: в Черкасах мешкає старий Барабаш, козацький полковник, мій приятель. Мав він у себе привілеї і якісь королівські письма, про які говорено, що заохочували козаків

до опору проти шляхти. Але що то добрий, людяний чоловік, то тримав їх у себе і не оголошував. Отже Хмельницький запросивши Барабаша до себе в гостину до Чигирина, післав тоді своїх людей до єго хутору, котрі письма і привівилєї в жінки видурили — і з ними втік. Страх, щоби з того не вибухла яка ребелія (повстанє), як було Острияниці, бо як кажу, се страшний чоловік, а утік не знати куди.

На се пан Скшетуский:

— А то лис! в поле мене вивів. Казав мені, що є козацьким полковником князя Д. Заславського. Таж я єго сеї ночи на степу стрінув і увільнив від аркана.

— Господе Боже, що васць, говориш? Се не може бути!

— Може бути, коли було. Казав, що є полковником у князя Заславського і що єго післав гетьман великий з листами до Кодака до пана Гродзіцкого. Але я в се вже не вірив, бо не їхав водою а перекрадав ся степом.

— То чоловік хитрий, як Одисей! І деж єго васць стрінув?

— Над Омельничком по правім боці Дніпра. Видко на Січ їхав.

— Хотів Кодак обминути. Тепер розумію. Людй з ним було багато?

— Було з яких сорок. Але приїхали запізно. Колиби не мої, булиб єго старостинські слуги задушили.

— Кажеш вашмосць старостинські слуги. Се важна річ!

— Так сам мені сказав.

— Звідкиж староста міг знати, де за-ним шукати, коли ту в місті всі голови тратять, не знаючи, де він ся подів?

— Сєго і я не розумію. Може Хмельницький брехав, і звичайних опришків назвав старостинськими слугами, щоби тим яркійше зазначити свою кривду?

— Се не може бути. Але то дивна річ. Чи вашмосць знає, що є гетьманські листи наказуючі Хмельницького ловити і арештувати?

Намісник не вспів відповісти, бо в тій хвилі війшов до гостинниці якийсь шляхтич з великим галасом. Тріснув дверима раз і другий а розглянувшись гордо по кімнаті, закликав:

— Чолем вашмосцям! — Був то сороклітний чоловік, низький з загонистим обличем, до якої то загонистости причиняли ся особливо вибалушені очи, що як баньки сиділи на верху голови, вічно рухливі

— чоловік мусів бути дуже живий і скорий до гніву.

— Чолем вашмосцям! — повторив голоснійше і острійше, коли ніхто не відповідав.

— Чолем, чолем! — відізваало ся кілька голосів.

Був то Чаплінський, підстароста чигиринський, повірений слуга молодого хорунжого, пана Комацпольського.

В Чигирині не люблено зго, бо був великим завадякою, тягав ся по судах, але що мав за собою плечі, то не один мусів з ним політикувати.

Одного Зацьвіліховського поважав, як всі иньші, задля зго поваги, чесноти і хоробрости. Тож побачивши зго, приближив ся до него, і склонивши ся досить гордо Скшетускому, сів коло них зі своєю лямпкою меду.

— Мосці старосто — спитав Зацьвіліховський, — чи знаєш, що ся діє з Хмельницьким?

— Висить мосці хорунжий, як я Чаплінський, так він висить, а як зще дотепер не висить, то буде висіти. Тепер коли з гетьманські листи, нехай я зго лиш дістану в свої руки!

То кажучи, вдарив кулаком в стіл, що аж напій порозливав ся зі шклянок.

— Нерозливай вацьпан вина! — сказав пан Скшетуский.

Зацьвіліховський перервав:

— А чи зго вашмосць дістанеш? Прецінь утік, і ніхто не знає, де він з?

— Ніхто не знає? Я знаю. — Як эм Чаплінський. Пана хорунжий, знаєш Федька. Отжеж той Федько зму служить але і мені. Буде він Юдою для Хмеля... Богато говорити. Вдав ся Федько в приятнь з молодцями Хмельницького. Спритний хлоп. Знає о кождім кроці. Обовязав ся мені доставити зго живого чи мертвого і виїхав в степ якраз перед Хмельницьким, знаючи, де зго має чекати. А чортів син проклятий.

То говорячи, знов вдарив в стіл.

— Не розливай вацьпан вина! — повторив з притиском пан Скшетуский, що від першого погляду почув якусь нехить до сего підстарости.

Шляхтич почервонів як бурак; блиснув своїми вибалупеними очима, думаючи, що се зачіпка, і глянув визиваючо на Скшетус-

кого. Але побачивши на нім барву Вишневецьких, погамував ся, бо хоч хорунжий Конєцпольский жив під той час в незгоді з князем, то Чигирин був занадто близько Лубнів і небезпечно було не пошанувати княжої барви.

А князь знов і людей таких добирав, що кождий два рази подумав, нім з котрим зачепив ся.

— Отже то Федько підіймив ся доставати васці Хмельницького? — питав дальше пан Зацьвіліховский.

— Федько. І доставить, як-ем Чаплінські.

— А я васці скажу, що не доставить. Хмельницький з засідки видістав ся і поїхав на Січ, о чім треба краківського пана эще сегодня завідомити. З Хмельницьким нема жартів. Коротко кажучи, ліпший він має розум, твердшу руку і більше щастя, як васць, що дуже скоро горячиш ся. Повторяю васці, що Хмельницький відіхав беспечно, а коли не віриш, то тобі сей ось кавалэр потвердить що эго вчера на степі здоровим бачив і здоровим лишив.

— Не може бути, не може бути! — верещав Чаплінський рвучи волося на голові.

— І що більше — додав Зацьвіліховський — то сей сам ту присутний кавалэр эго виратував і вибив васці слуг, в чім він розуміє ся нічого не винен, бо вертає з Криму, з посольства і про листи гетьманські нічого не знав, а видячи чоловіка мордованого опришками, прийшов эму в поміч. І власне про се виратованє ся Хмельницького завчасу васці повідомляю, бо готов тебе відвідати з Запорожцями в твоїй економії, а думаю, що не був бись сему дуже радий. За-богато оба дерлисьте ся. Тьфу до лиха! —

Зацьвіліховський також не любив Чаплінського.

Чаплінський зірвав ся з місця і аж му мову відняло зі злости. Твар побагровіла му дочиста, а очи вилазили на верх. Так стоячи перед Скшетуским, добував з себе тільки уривані слова:

— Як то! васць мимо листів гетьманських...я васці...я васці...

А пан Скшетуский навіть не вставав з лавки, тільки сперши ся на ліктеви, дивив ся на підскакуючого Чаплінського, як яструб на привязаного воробця.

— Чого васць до мене чінаєш ся, як ріпа до песього хвоста? — спитав.

Я васці до суду з собою... Васць мимо листів гетьманських ... Я васці козаками...

Кричав так, що в гостинниці притихло трохи. Присутні почали звертати голови в сторону Чаплінського.

Він завжди шукав зачіпки, бо така вже була его вдача, робив галабурди кожному, кого спіткав, але тепер всіх се застановило що зачав при Зацьвіліховськїм, котрого одного побоював ся, і що за чав з жовніром носячим барву Вишневецьких.

— Тихо бо васць — сказав старий хорунжий. — Той кавалэр э зі мною.

Я ва...ва...васці до суду... в дѣби! — верещав дальше Чаплінський, не зважаючи вже на ніщо і на нікого.

Тепер пан Скшетуский підніс ся також як був високий, але не виймав шаблі з похви, тільки як була опущена низько на ременях, зловив її по середині і підсунув в гору, так, що держак разом з хрестиком знайшли ся Чаплінському під самим носом.

— Понюхайно васць се — сказав холодно.

— Бий, хто в Бога... Служба! — крикнув Чаплінський хватаючи за шаблю.

Але не успів виняти шаблі. Молодий намісник обернув ним в пальцях, вхопив одною рукою за карк, другою за штани понизше пояса, підніс в гору і несучи так дригаючого до дверей поміж лавками, кликав:

— Панове браця, місця для бичка, бо поколе!

Так говорячи дійшов до дверей, ударив в них Чаплінським, що аж ся отворили і викинув підстаросту на улицю.

Потім спокійно усїв на давнім місци коло Зацьвіліховського.

В кімнаті через короткий час запанувала тишина. Сила якої довід зложив пан Скшетуский, заїмпонувала зібраній шляхті. Однак по хвили ціла гостинниця затрясла ся від сміху.

— Най жиють Вишневиччики! — кликали одні.

— Зімлів, зімлів і кров его обляла — кричали другі, що заглядали через двері, цікаві, що зробить Чаплінський. — Слуги его підносять!

Мале тільки число сторонників підстарости мовчало і не маючи відваги за ним обстати, гляділо понуро на намісника.

— Сказавши правду, то сей бик сам собі шукає клопоту —

— Був ся старий Зацьвіліховський.

— Телятко се, не бик! — сказав, зближуючи ся, грубий шляхтич, що мав більмо на однім оці, а на чолі діру величини таляра, через котру світила ся, гола кість. — Телятко се, не бик! Позволь васць — говорив дальше, звертаючи ся до Скшетуского — щоби мені вільно було офірувати свою службу. Ян Заглова, гербу Вчелє, що кождїй легко може пізнати, хочби по сїй дірі в чолі, яку вибила мені розбійницька куля, колим ходив до Сьвятої Землі, щоби відбути покуту за грїхи молодости.

— Дайже васць спокій — сказав Зацьвіліховський, — а говорив эсь иньшим разом, що се тобі эї вибили в Радомю куфлем.

— Куля розбійницька, щобим так здоров був в Радомю було що иньшого.

— Ходив эсь васць до Сьвятої Землі... може, алесь в нїй не був, се певно.

— Не був ем, бом вже в Галатї одержав мученичу пальму. Коли брешу, том э архипес, не шляхтич.

— А таки брешеш і брешеш.

— Шельмою бим був без вух. В ваші руки, пане наміснику!

Тимчасом приходили і другі і познакомлювали ся з паном Скшетуским і осьвідчали ему свою прихильність, бо не любили Чаплїньского і були раді тому, що эго спіткало. Дивна річ і трудно се сегодня зрозуміти, що так вся шляхта в околици Чигирина, як і поменьші властителі слобід, чиншівники, що більше! навіть служба Конєцпольских, хоч всі вони, як сусіди, знали про звади Чаплїньского з Хмельницьким, всі стояли по стороні Хмельницького. Бо Хмельницький мав славу знаменитого жовніра, що положив не малі заслуги в ріжних війнах. Також знали всі, що сам король зносив ся з ним і високо цїнив эго думку, а на цілу сю зваду дивили ся тільки, як на звичайну бурду шляхтича зі шляхтичем, а таких бурд було тисячі, особливо в українських землях. Отже ставали по стороні того, що умів собі зеднати більше прихильности не предвиджуючи, щоби з сого мали повстати такі страшні наслідки. Пізнїйше доперва загоріли серця шляхти ненавистію до Хмельницького.

Приходили отже до пана Скшетуского з повними квартами, говорячи: "Пий, пане брацє! — Випий і зі мною! — Нехай живють

Вишневечки! Такий молодий, а вже поручником у князя! Віват князь Ярема, гетьман над гетьманами! — З князем Яремою підемо на край світа! — На Турків і Татар! — До Стамбулу! — Най жиє нам милостиво пануючий Владислав IV! А найголоснійше кричав пан Заглоба, що сам оден готов був перепити і перекричати цілий регімент.

— Мосці панове! — верещав, що аж шиби в вікнах дзвонили — вже я залізвав до суду згомостя султана за насильство, якого допустив ся надімною в Галаті.

— Не говори бо вацьпан дурниць, щоби ся тобі язик не вистрепив.

— Як то, мосці пане? А чотири артикули воєнного права? Насильство, підпал, рабунок, напад на дім! А чиж се власне не було насильство?

— Криклива з васці птиця.

— Перестаньже Цваше...

— І вирок дістану, і оголошу зго безчесним, а потім війна, але вже з інфамісом (знеславлєним).

— За здоровлє вашмосців!

Декотрі однак сьміяли ся, а зними пан Скшетуский, бо вже ся зму трохи з чуприни курило, а шляхтич говорив і говорив, як нанятий. На щастє перервав зго теревені якийсь другий шляхтич, що зближивши ся, сїпнув зго за рукав і промовив сьпівучим литовським говором:

Познакоми вацьпан, мосці Заглобо, і мене з паном намісником Скшетуским — познакоми, будь ласка!

— Дуже радо, дуже радо. Мосці наміснику, отсе пан Повсінога.

— Подбіпэнта — поправив шляхтич.

— Все одно! Гербу Зервіплюдри...

— Зервікаптур — поправив шляхтич.

— Все одно! З Псіхкішек.

— З Мисікішек — поправив шляхтич.

— Все одно. Не знаю, щобим волів, чи миші чи песі кишкы. Але то певне, що ані в одних ані в других не хотївбим мешкати, бо і осидіти ся там не легко і виходити не політично. Мосці пане — говорив дальше до Скшетуского, показуючи на Литовця: — От вже тиждень пю вино за гроші сего шляхтича, що має

за поясом меч рівно тяжкий як черес, а черес рівно тяжкий як дотеп. Але эсли я коли пив вино за гроші більшого дивака, то позволю себе назвати таким кпом, як той, що мені вино купуэ.

— А то эго обіхав! — кричала сьміючи ся, шляхта.

Але Литовець не гнівав ся, махав тільки рукою, усьміхав ся лагідно і повторяв.

— От давбись вацьпан спокій — слухати гадко.

Пан Скшетуский приглядав ся цікаво тій новій особі, що дійсно заслугувала на назву дивака. Передівсім був се чоловік так високого росту, що головою майже досягав до стелі, а що був надзвичайно худий, то видавав ся эще висшим. Широкі рамена і жилавий карк вказували на надзвичайну силу, хоч була на нїм тільки шкіра і кости. Живіт так эму запав ся під грудьми, що виглядало мовби рік не їв, хоч вбраний був богато в сіру курту зі сьвігодзінського сукна, з вузкими рукавами. Чоботи мав високі, шведські, що вже тоді зачинали входити в моду на Литві. Широкий, лосевий пояс, добре випакований червінцями, не маючи ся на чім тримати, опадав аж на бедра, а до пояса був привязаний крижацький меч і то так довгий, що сягав аж під пахи сего великана.

Та хтоби настрапив ся меча, скороби успокоїв ся, глянувши на эго властителя. Эго обличе було худе, так само як ціла эго особа. Брови звисали в долину так само як пара вусів конопляної барви. А лице було так уцтиве і щире, як в малої дитини. Сі звисаючі брови і вуса надавали эму смутного і зажуреного а разом і сьмішного вигляду. Виглядав на чоловіка, що ним люди нопихають, але пану Скшетсукому подобав ся від першого погляду за тую щирість, що била з эго облича і за знаменитий жовнірський убір.

— Пане наміснику — сказав — то вашмосць від князя Вийневецького?

— Так э.

Литовець зложив руки якби до молитви і підніс очи в гору.

— Ах, що се за великий войовник, що се за лицар, що се за вожд.

— Дай Боже Річи посполитій таких як найбільше.

— Певно, певно. А чиби не можна до нього під прапор?

— Буде радий васці.

Ту пан Заглоба вмiшав ся до розмови:

— Буде князь мати два рожни до кухні, оден з вацьпана, а другий з твого меча, або найме васці за ката, або буде на тобі опришків вішати, а може схоче вацьпаном сукно на барву міряти! Тьфу, як ся вацьпан не встидаєш, будучи чоловіком і католиком, бути так довгим як серпенс (вуж), або як поганське ратище.

— Слухати гадко — сказав терпеливо Литовець.

— Якаж гідність вашеці? — поспитав пан Скшетуський — бо коли васць говорив, то пан Заглоба так васці переривав, що я нічого не міг зрозуміти.

— Подбіпанта.

— Повсінога.

— Зервікаптур з Мисікішек.

— Маєш бабо радість! Пю эго вино, але нехай буду кпом, як се не поганські назви.

— Давно васць з Литви? — питав дальше намісник.

— От вже дві неділи сиджу в Чигирині. Довідавши ся від пана Зацьвіліховського, що васць туди будеш їхати, чекаю, щоби під твоєю опікою представити свої просьби князеви.

— Скажиж мені вашмосць, прошу, бо я цікавий, чому такий катовський меч носиш під пахою?

— Не катовський се, мосці наміснику, а крижацький, а ношу эго, бо здобутий в бою і від давна в роді. Вже під Хойницями був в литовських руках — тому і ношу.

— Алеж він мусить бути добре тяжкий! хиба до обох рук?

— Можна до обох, можна до одної.

— Покажиж но васць!

Литовець добув і подав меч, але пану Скшетуському відразу рука повисла. Анї ся зложити, анї вимірити удару संबідно. Обома руками дав вже собі раду, але эще було тяжко. Отже пан Скшетуський завстидав ся трохи і звернув я до присутних:

— Ану, мосці панове, хто зробить хрест?

— Ми вже пробували — відповіло кілька голосів. — Оден пан комісар Зацьвіліховський піднесе, але хреста і він не зробить.

— Ну, а вацьпан? — питав пан Скетуский, звертаючи ся до Литовця.

Шляхтич підніс меч, як тростину, і махнув ним кільканайцять разів, що аж в воздуху засвістало і вітер повіяв по присутних.

— А нехайже васці Бог секундуэ (помагаэ)! — закликав Скетуский. — Дістанеш напевно службу у князя.

— Бог бачить, що еї бажаю, бо мені в ній певно меч не заржавіэ.

— Але дотеп до рещти, — сказав пан Заглоба — бо не вміеш ним васць так добре обертати.

Зацьвіліховський встав, і оба з намісником збирали ся виходити, коли нараз війшов до гостинниці чоловік білий як голуб і побачивши Зацьвіліховського, сказав:

— Мосці хорунжий, пане комісару, я до вас умисно!

Був се полковник черкаський Барабаш.

— То ходи вашмосць до мене на квартиру — відповів Зацьвіліховський. — Ту вже так ся з чуприн курить, що і сьвіта не видно.

Вийшли разом, а з ними Скетуский. Зараз за порогом Барабаш спитав:

— Чи нема вістий про Хмельницького?

— Э. Утік на Січ. Отсей офіцир стрічав эго вчера на степу.

— То не водою поїхав? Я вислав післанця до Кодака, щоби эго ловили, але коли так, то дарма.

Се сказавши, Барабаш закрив руками очи і почав повторяти:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Чого васць так непокоїш ся?

— А чи вашмосць знаеш, що він мені зрадою видер? Чи знаеш, що то значить опублікувати такі документи на Січи? Ісусе Христе! Эсли король не зачне війни з бісурменами, то се іскра на порох...

— Вашмосць заповідаеш ребелію (повстанэ)?

— Не заповідаю, бо еї бачу, а Хмельницький ліпший від Наливайка і від Лободи.

— А хто за ним піде?

— Хто? Запороже, реэстрові, міщани, хуторники, чернь — і такі от!

Ту пан Барабаш показав на ринок і на людей, що ся по нїм увивали. Цїлий ринок був запакований великими сивими волами, яких гнано до Корсуня для війска, а при волах ішло много пастухів, так званих чабанів, що ціле життя жили по степах і пустинях — люди напів дикі, не визнаючи жадної релїгїї — релїгїонїс нуллїюс, як говорив воєвода Кисїль. Були між ними люди подібнїйші до опришків, як до пастухів, страшні покриті лахманами з рїжних убрань. Більша часть була повбрана в баранячі толуби, або не виправлені шкіри з вовною на верх. Були порозхрістувані, і хоч була се зима, свїтили голими грудьми, опаленими від степових вітрів. Кождий був узброєний, але носили рїжну зброю: одні мали на плечах луки і сагайдаки, другі самопали, або так звані піщелі, ще иньші татарські шаблі і коси або лишень дручки з попривязуваними до кінця кінськими щемами. Межи ними крутили ся вже лїпше узброєні Низовці, що везли на продаж до обозу сушену рибу, звїрину і баранячий лїй, дальше чумаки з сілю, степові і лїсні пасїчники з воском і медом і лїсні осадники зі смолою і дїгтем. Були там і хлопи з підводами, реєстрові Козаки, Татари з Білгороду і Бог зна хто — волоцюги, сїромахи з цїлого свїта. В цїлім місті було повно пняих, бо нічлїг випав в Чигирині, отже гуляли перед ночью. На ринку розкладано огні, а подекуди горїли бочки зі смолою. Зі всїх сторїн доходив гамір і крики. Переразливий голос татарських свистївок і бубнів мїшав ся з ревом худоби і з лагідними голосами лїр, при котрих слїпці співали улюблену пісню:

”Соколе ясний,
Брате мій рідний,
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш“.

По при се розлягали ся крики: ”гу! га! — гу! га!“ Се пняї Козаки, пообмазувані дїгтем, танцювали на ринку тропака. Все те разом було дике і розшалїле. Старому Зацьвїліховському досить було кинути оком, щоби ся переконати, що Барабаш мав слухність, і що найменьший подув мїг підпалити сї неокре-

сані маси, яких було повно по цілій Україні. А поза сими масами, стояла еще Січ, стояло Запороже, що хоч по Масло-вім Ставі зістало уняте в карби, але все нетерпеливо гризло наложений ему напильник, памятаючи польських комісарів. А се була зорганізована сила. Сила ся мала за собою симпатії хлопських мас, що були меньше терпеливі, як в других сторо-нах Річи посполитої, бо мали під боком Чортомлик, а за ним вже панів не було. Отже пан хорунжий, хоч сам Українець і завзятий сторонник східної церкви, задумав ся глибоко.

Як старий чоловік, він добре памятав часи Наливайка і Ло-боди, знав українську душу ліпше ніж хтонебудь иньший на Україні, а знаючи рівночасно Хмельницького, знав, що він вар-та дві сотні Лободів і Наливайків. Отже зрозумів, яка вели-ка небезпека грозить з причини эго утечі на Січ, до того з ко-ролівськими листами, про котрі Барабаш говорив, що в них бу-ло повно обітниць для Козаків.

— Мосці полковнику черкаський, — сказав до Барабаша — вашмосць повинен поїхати на Січ і підкопати впливи Хмельниць-кого.

— Мосці хорунжий, — відповів Барабаш, — скажу вашмосці лишень стільки, що на саму вість про утечу Хмельницького, по-ловина черкаської залоги сеї ночі також утікла за ним на Січ. Мої часи вже минули — мені могила, не булава.

І справді, Барабаш був добрим жовніром але чоловіком старим і без впливу.

Так дійшли до квартири Зацьвіліховского. Старий хорунжий вже трохи повеселів, бо така вже була эго вдача, і як засіли ко-ло півгарця меду, сказав:

— То все фурда, эсли, як говорять, розпічне ся війна з бі-сурменами. Бо хоч Річ посполита не хоче війни і сойми вже напсували королеви не мало крови, то все таки король може на своїм поставити. Цілий сей огонь можна буде звернути проти Турка, а на всякий случай маємо перед собою час. Я сам пої-ду до краківського пана, представляю ему цілу справу і буду про-сити, щоби присунув ся ближше до нас з війском. Чи що скориста-ю, не знаю, бо хоч се пан хоробрий і досвідчений войовник, то

про те дуже зарозумілий на своє військо і власну думку. Васць, мосці полковнику черкаський, тримай Козаків в карбах а васць, мосці наміснику, як прибудеш до Лубнів, перестережи князя, щоби звернув увагу на Січ. Хочби і думали що розпочинати, то ще раз повторяю, маємо час. На Січи тепер людей не багато: порозходили ся за рибою і за зьвіром і сидять по цілій Україні по селах. Нім позбирають ся, то багато эще води в Дніпрі переплине. А до того може будуть ся боятн князя, коли довідають ся, що він слідить за сим, що ся діє на Січи. Може будуть сидіти тихо.

— Я можу виїхати з Чигирина хоч і за два дні — сказав намісник.

— Се гаразд. Два або і три дні не значить нічого. Вашмосць, пане полковнику черкаський, вишли післанців з повідомлєнєм до пана хорунжого коронного і до князя Домініка. Але вашмосць вже спиш, як бачу?

І справді Барабаш зложив руки на череві і задрімав глибоко; по хвили навіть почав хропіти. Старий полковник, коли не їв або не пив, а любив сї два занятя понад все, то звичайно спав.

— Диви ся вашець — сказав Зацьвіліховський тихо до намісника — варшавські статисти хотїлиби тримати Козаків в карбах за помочию такого старця! Бог з ними! Вірили і самому Хмельницькому, з котрим канцлєр мав навіть в якісь договори входитьи.

Намісник зітхнув на знак співчутя. А Барабаш хропів щораз голоснійше і муркотів через сон:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Колиж васць думаеш виїздити з Чигирина? запитав хорунжий.

— Випадає менї почекати зо два дни через Чаплінського, бо він певно схоче шукати сатисфакції, за се, що эго стрїнуло.

— Не думаю, що він се зробить. Скорше би наслав своїх слуг на васці, эслибись не носив княжої барви; але задирати ся з князем страшна річ — навіть для слуги Конєцпольських.

— Повідомлю эго, що чекаю, а за два або три дні пої-

ду. Засідки не дуже бою ся, маючи шаблю при боці і купку людей.

Сказавши се, попрощав намісник старого хорунжого і вийшов.

Над містом сьвітила така ясна луна від костирів порозкладаних на ринку, що виглядало, начеб цілий Чигирин стояв в огни. Гамір і крики змогли ся эще з настанем ночи. Жиди зівсім не показували ся зі своїх домів. В однім місци громада чабанів сьпівала сумну степову пісню. Веселі Запорожці танцювали коло огнищ, кидали в гору шапками, стріляли з пістолів і пили горівку квартами. Денеде счиняла ся бійка, яку мусіли усмиряти люди підстарости. Намісник мусів собі робити дорогу держакон від шаблі і, слухаючи сего гамору і вереску, хвилями думав, що то вже зачинає ся повстанє. Також здавало ся ему, що товпа дивить ся на него грізними очима і від часу до часу прочував ся ему тихий прокльін. В ухах дзвеніли ему эще слова Барабаша: "Ісусе Христе! Ісусе Христе!" — і серце почало ему бити сильнійше.

Тимчасом чабани сьпівали щораз голоснійше, а Запорожці палили з самопалів і гуляли при горівці.

Стрілянина і оклики у—га! у—га! доходили до ух намісника навіть тоді, коли вже ляг спати в свої й кватирі.

III

Кілька днів опісля відділ нашого намісника посував ся жваво в сторону Лубнів. Переправивши ся через Дніпро, ішли широкою степовою дорогою, що лучила Чигирин з Лубнями, ідучи через Жулки, Сім Могил і Хороль. Другий такий гостинець ішов зі столиці князя до Київа. В давнійших часах, до битви під Солиницею, сих доріг зівсім эще не було. До Київа треба було їхати з Лубнів степом і пустинею; до Чигирина була водна дорога, з поворотом треба було їхати на Хороль. А взагалі сї задніпрянські добра були пустинею, мало що більше заселеною, як Дикі Поля, і туди часто навідували ся татарські загоны і Запорожці.

Над берегами Сули шуміли величезні ліси, майже недотікані людською рукою; місцями по позападаних берегах Сули, Рудої, Сліпороду, Коровая, Пчоли і інших більших і менших рік і допливів, творилися мокляки, порослі густими корчами і лісами, а в часті луками. Ті ліси і багнища були безпечним прибіжищем для всілякого рода звіри; по найтемніших лісових закутинах жили безчисленні стада бородатих турів, медведів і диких свиней, а коло них сірі громади вовків, рисів, кун, серен і сугаків; по багнах і річних ковбанях будували бобрині свої домівки, а про них бобрів ходили вісти на Запорожжю, що межі ними є столітні старці, білі як сніг зі старости.

На високих сухих стіпах буяли стада диких коней. По ріках було повно риби і водного птацтва. Дивна се була земля, напів сонна, але носяча сліди колишнього людського життя. Всюди було повно попелищ з якихсь прастарих городів; всюди було повно могил новітніх і старших, порослих вже дібровами. І ту, так як на Диких Полях, вставали по ночах духи і опирі, а старі Запорожці оповідали собі при ватрах дива про се, що ся часами діяло в тих лісних нетрях, з котрих доходили витя якихсь незнаних звірів, напів людські а напів звірячі крики, страшні гамори, неначе там відбувалися битви або лови. Під водами відзивалися дзвони позатоплюваних міст. Земля не була гостинна і мало доступна, місцями розмякла, місцями без води, спалена і суха, а до мешканя небезпечна, бо поселенців, які лиш сяк осіли ся і загосподарували ся, нищили татарські напади. Відвідували її тільки Запорожці за бобрами, звіром і рибою, бо в часі мира більша часть Низовців розходила ся з Січи на лови, або як говорено: на "промисл", по всіх ріках, ярах, лісах, і комишах, бобруючи по місцях, про котрі навіть мало хто знав.

Однак осіле житє старало ся загіздити ся на тих землях, так як рослина, що старає ся, де може, причепити ся до ґрунту корінцями і раз враз зривана, де може, відростає.

Ставали по пустках городища, сади, кольонії, слободи і хутори. Земля була місцями родюча, а манила свобода. Але на

добре зацвило там житє аж тоді, коли сі землі перейшли в руки князів Вишневецьких. Князь Михайл, оженивши ся з Могилянкою, почав старанно упорядковувати свої задніпрянські посілости, стягав людей, заселявав пустки, заповнював свободи до трицять літ, будував монастирі і впроваджував своє княже право. Навіть і такий поселенець, що осів на сих землях не знати як давно і думав, що сидить на своїм власнім ґрунті, радо ставав княжим чиншівником, бо за сей чинш ішов під могучу княжу опіку, котра єму давала захист і боронила перед Татарами. Але правдиве житє зацвило доперва під желізною рукою молодого князя Яреми. Эго панованє зачиначо ся зараз за Чигирином, а кінчило ся аж ген під Конотопом і Ромнами. Хоч не був се єще весь княжий маєток, бо почавши від Сандомирського воєвідства, мав він землі в Волинським, Руським і Київським воєвідстві, але надніпрянські посілости були як-би єго власною державою.

Татарин довго чигав над Орлом чи над Ворсклою і вітрив, як вовк, нїм відважив ся пустити коня на північ. Місцеві неспокійні ватаги повступали на княжу службу. Желізна рука князя уняла в карби свавільників і вони тепер сторожили границь єго маєтностей.

Отже зацвило житє і зароїло ся всюди. На слїдах давних шляхів побудовано дороги; ріки пообкоцувано греблями, котрі мусїли сипати невільники або поволи закріпощувані хлопи.

Там де колись шумів вітер по очеретах а по ночах вили вовки і топільники, тепер гуркотїли млини. Поверх чотириста колїс, не числячи густо розсіяних вітраків, мололо збіже на самім Задніпровю. Сорок тисяч чиншівників платило чинш до княжих кас, ліси зароїли ся пасїками, на окраїнах поставали щораз нові села, хутори і слободи. На степах, побіч диких табунів, пасли ся цілі стада свійської худоби і коний. Непроглядний одностайний виднокруг дібров і степів причепурился димами з хатів, золоченими копулами церков і костелів — пустиня перемяяла ся в залюднену країну.

Отже пан намісник Скупетуский їхав весело і не спішив ся, так якби через свої посілости, маючи скрізь заповнені постої

і нічліги. Був се лиш початок січня 1648 року, але дивна, виємкова зима зівсім недавала ся в знаки. В воздуху пахло весною; земля розмякла і світила порозливаними водами, на полях була зелень, а сонце парило так сильно, що в полудни подорожним кожухи до плечий прилипали.

Відділ намісника значно побільшив ся, бо в Чигирині прилучило ся до него волоське посольство, котре вислав господар до Лубнів під проводом пана Розвана Урсу. При посольстві було кільканайцять жовнірів почетної сторожі і вози з челядію. Крім сего їхав з намісником наш знакомий пан Лонгінус Подбіпента, гербу Зервікаштур, зі своїм довгим мечем під пахою і з кількома слугами.

Сонце, чудова погода і запах надходячої весни упоювали серця веселостию. Намісник тимбільше був веселий, що вертав з довгої подорожи під княжий дах, що був заразом зго дахом, вертав, справивши ся добре, отже і певний доброго прийнятя.

Але зго веселість мала і иньші причини.

Крім ласки князя, котрого намісник любив з цілої душі, чекали на него в Лубнях і одні чорні очи солодкі як мід.

Очи сі належали до Ганусі Божобогатої - Красінської, двірської панни княгині Гризельди, що була найгарнійшою дівчиною межи всіма двірськими панями, великої баламутки, за котрою пропадали всі мушчини на княжім дворі в Лубнях, а она за ніким. На дворі княгині Гризельди панувала сувора обичайність, однак се не перешкаджало молодіжи поглядати на себе горіючими очами і зітхати. Отже пан Скетуский посилав свої зітханя до чорних очий, так як і другі, а коли бувало липав ся сам в своїй кватирі, то брав лютню в руки і сьпівав:

"Ти є спеціал над спеціалами!" —

або знов:

"Як татарська орда,
Береш в ясир корда (серця)!"

Але що він був чоловіком веселим а притім жовніром дуже замилованим в своїм званю, отже не брав собі сего дуже до

серця, що Гануся усміхала ся так само до него, як і до пана Биховця з волоської хоругви, як до пана Вурця з артилерії і до пана Володійовского від драгонів, а навіть до пана Барановского з гусарії, хоч сей послідний був вже добре шпаковатий і шепелявив, бо ему куля з самопалу розбила піднебіє. Наш намісник бив ся вже навіть на шаблі за Ганусю з паном Володійовским, але коли довело ся задовго сидіти в Лубнях без якоїсь виправи на Татарів, то кучно ему було навіть коло Ганусі, і коли треба було іти в похід — то ішов з охотою, без жалю і без споминів.

Та знов і повертав з радістю. Отже тепер, вертаючи з Криму полагодивши успішно поручені собі справи, підспівував весело і герцював конем їдучи побіч пана Лонгіна, котрий сидячи на великанській інфлянтській кобилі був, як завсїгди, сумний і зажурений. Вози посольства, жовнірська сторожа і челядь лишили ся значно по заді.

— Наш пан посол лежить на возі як колода і спить весь час — сказав намісник. — Чудасії мені оповідав про свою Волощину, аж заснув. Нема що казати! Край багатий, клімат лагідний, золота, вина, бакалій і худоби має подостатком. Прийшло мені отже на думку, що наш князь є сином Могилянки і має таке саме право до господарського стілля, як хто иньший. А князь Михайл прецінь доходив сих прав. Не першина то нашим панятам Волощина. Побивали вже там нераз і Турків і Татарів і Волохів, і Семигородців...

— Але нарід там м'якший, чим у нас, як мені пан Заглоба розказував в Чигирині, — сказав пан Лонгін — а колиби і ему не вірити то в книжках до набоженьства є доказ що се правда.

— А се як в книжках?

— Я сам маю таку книжку і можу її вашмосці показати, бо її завсїгди з собою вожу.

Сказавши се, відченив тороки при сідлі, і, добувши невеличку книжочку, оправлену старанно в телячу шкірку, насамперед поцілував її побожно, а опісля, перевернувши кільканайцять карт, сказав:

Читай васць!

Пан Ськшетуский почав читати:

— "Под твою милость прибігаєм, Богородице Діво...

— А деж ту є що про Волохів? що васць говориш? — се молитва!

— Читай васць дальше.

— "Щобисьмо ся стали гідними Христових обітниць. Амінь."

— Но, а тепер питанэ...

Ськшетуский читав:

— "Питанэ: Чому волоська кінниця називає ся легкою? — відповідь: Бо легко втікає. Амінь." — Гм! правда! Алеж бо се дивна мішанина в сій книжці.

— Бо се жовнірська книжка, в котрій крім молитов находять ся різні війскові інструкції, з котрих можна научити ся про різні народи, котрі з них ліпші а котрі підлійші; що до Волохів, то показує ся, що вони труси, а при тім великі зрадники.

Що зрадники, то річ певна, бо се видно і по пригодах князя Михаїла. По правді, то і я чув, що се жовнір вже з природи нікчемний. Правда, що князь має одну знамениту волоську хоругву, в котрій є пан Биховець поручником, але беручи стисло, то в сій хоругві, не знаю, чи є двацять Волохів.

— Як же вашмосць міркуєш, пане наміснику, чи багато людей має князь під оружєм?

— Буде з вісім тисяч, не числячи Козаків, що стоять по паланках. Але говорив мені Зацьвіліховський, що тепер князь вербує нових людей.

— То може дасть Бог, що підемо на яку нову виправу?

— Говорять, що готуєть ся велика війна з Турком, і що сам король має вирушити з цілою силою Річи посполитої. Знаю також, що дарунки для Татарів зістали затримані, а прецінь они сидять тихо і не сьміють розпустити своїх загонів. Про се чув я і на Кримі, де мене так ласкаво прийнято певно тому, що є поголоска, що як король рушить ся з гетьманами, то князь має ударити на Крим і до чиста Татарів знищити. Бо і певна річ, що сеї роботи другому не дадуть.

Пан Льонгін підміс в гору руки і очи.

— Дай се Господи милосерний, дай таку сьвяту війну, на

славу християнства і нашого народу, а мені допоможи сповнити свої обіти, щобим міг знайти потіху в смутку, або славному смерті на полі битви.

— То васць зложив якісь обіти що до війни?

— Так чесному товаришеви отворю всі тайни моєї душі, і хоч багато говорити, то коли вацьпан радо слухаєш, то зачну: Знаєш вашмосць, що мій герб називає ся Зервікаптур, а се для того, що коли еще під Грунвальдом мій предок, Стowejко Подбіпента, зобачив трох лицарів в монаших каптурах, як їхали в однім ряді, заїхав їх з боку, і за одним замахом стяв всім тром голови, а про сей славний вчинок пишуть літописи, з великими похвалами для мого предка...

— Видно, що не лекшу руку мав сей предок від васці, але і зівсім справедливо назвали его Зервікаптуром.

— За се ему король і герб надав, а в гербі три козячі голови на срібнім поли, на памятку тих трох лицарів, бо они мали такі самі голови вироблені на своїх щитах. Сей герб, разом з сим ось мечем, переказав мій предок Стowejко Подбіпента своїм потомкам, з заповітом, щоби старали ся підтримати славу роду і меча.

— Нема що казати, походиш вашмосць зі славного роду!

Ту пан Льонгін почав ревно вздихати, а коли ему стало трохи лекше, так говорив дальше:

— Отже будучи послідним з цілого роду, зложив я в Троках обіт перед Пресвятою Дівою, що буду жити в чистоті і не оженю ся скорше, доки за славним приміром мого предка, Стowejки Подбіпенти, не зітну тим самим мечем трох голов разом від одного замаху. О Боже милосерний, бачиш, що я зробив все, що було в мой силі. Чистоту зберіг до нинішного дня, серцю сказав мовчати, шукав війни, але не мав щастя...

Поручник усміхав ся під вусом.

— І не стяв вацьпан трох голов?

— Ні! не удало ся! Щастя нема! Бувало нераз по дві, але трох ніколи. Не удало ся заїхати, а годі просити ворогів, щоби ся рівно поуставляли. Бог один бачить мій смуток. Э сила в костех, маєток э... але молодість минає, добігає мені вже сорок

пять літ серце рве ся до любви, рід гине, а трох голов як нема, так нема!.. Такий то і Зервікалтур з мене. Посьміховисько для людей, як зівсім слушно говорить пан Заглоба, що я все терпеливо зношу і офіровою ласці Спасителя.

Литовець почав так тяжко зітхати, що аж эго інфлянтська кобила, певно зі співчуття до свого пана, почала жалісно стогнати і хропіти.

Тільки лишень можу сказати вашмосці — сказав намісник, — що коли під князем Яремою не знайдеш нагоди, то хиба не знайдеш ніколи.

— Дай Боже! — відповів пан Льонгін — длятого і їду просити князя о ласку.

Дальшу розмову перебив їм надзвичайний лопіт крил. Як вже сказано, тої зими птаство не повідлітало до вирею, ріки не позамерзали, і длятого було скрізь повно всякого птаства, особливо понад багнами. Власне в сій хвили поручник з паном Льонгіном доїздили до берега Кагамлика, як над їх головами зашуміло ціле стадо журавлів, що летіли так низько, що можна було до них дручком докинути. Стадо летіло з страшенним вереском і замість запасти в очеретах, піднесло ся несподівано в гору.

— Летять, якби що за ними гонило — сказав пан Сьшетуский.

— А он! бачиш васць — сказав пан Льонгін, показучи на білого птаха, що перетинаючи воздух скісним летом, старав ся підлетіти під стадо.

— Сокіл, сокіл! не дає їм запасти! — кликав намісник. — Посол має соколи, мусів їх пустити.

В тій хвилі пан Розван Урсу надіхав чвалом на чорнім анатольським кони, а за ним кількох слуг.

— Пане поручнику, прошу на забаву — сказав.

— Чи се сокіл вашої чести?

— Так, знаменитий ловець, побачиш вашмосць . . .

Пігнали в трійню наперед, а за ними з обручем сокільник Волох, що з очима зверненими на стадо кричав зі всеї сили заохочуючи сокола до борби.

Відважний сокіл вже тимчасом примусив стадо підняти ся в гору, а потім сам підлетів як блискавиця в гору эще висше і

завис над ним. Журавлі збили ся в одну величезну купу і шуміли крилами, як буря. Птахи повитягали шиї, понаставляли в гору клюви, неначе списи, і ждали на атак.

Сокіл тимчасом кружляв над ними. То опускав ся, то знов підносив ся, неначеби вагував ся кинути ся на діл, де на его грудь ждало сто острих клювів. Это білі пера, осьвічені сонцем, світили на погідній синяві неба, як само сонце.

Нагло, замість кинути ся на стадо, полетів як стріла в далечінь і незабаром зник за купами дерев і очеретів.

Перший Скшетуский пустив ся за ним конем. Посол, сокільник і пан Льонгін пішли за его приміром.

Втім на скрутї дороги намісник стримав коня, бо новий і дивний вид представив ся его очам. На середині гостинця лежала боком карита зі зломаною вісю. Двох козачків тримало випряжені коні. Погонича не було зівсім; очевидно поїхав наперед шукати ратунку. При кариті стояло дві женщины, одна вбрана в лисячий толуб і такуж шапку з округлім дном, з суворим, мужеським обличем; друга, була се молода панянка, пишного росту, з гарними панськими рисами. На рамени сеї молодой пані сидів сокіл і роздувши піря на груди, гласкав їх своїм клювом.

Намісник спинив коня, що аж копита зарили ся в пісок гостинця, і підніс руку до шапки, змішаний і не знаючи, що має говорити, чи витати, чи допоминати ся о сокола. Змішаний був еще і тому, що з під шапочки минати ся о сокола. Змішаний був еще і тому, що з під шапочки глянули на него такі очи, яких еще в житю своїм не бачив: чорні, оксамітні і мягкі і огнисті, при котрих очи Ганусї Божобогатої, згаслиби, як свічка при похідни. Над тими очима рисували ся ніжними луками шовкові чорні брови, румяні лица цвили, як найгарнійша цвітка, через малинові губи, трохи відхилені, виглядали, не зуби а перли, з під шапочки спливали буйні звої чорного волося. "Чи се Юнапа у власній особі, чи якась друга богиня?" — подумав намісник, видячи сей стрілистий зір, випуклу грудь і сего білого сокола на рамени. Стояв отже наш поручник без шапки і задивив ся, як в чудотворний образ, і очи ему ся світили, а за серце хапало его щось, якби рукою.

І вже мав розпочати свою мову словами: "Әсли ти ә смертним әством, а не богинею . . ." коли як раз в тій хвилі надіхав посол і пан Льонґін, а з ними сокільник з обручем. Видячи се, богиня наставила соколови руку на котру сей сейчас перейшов з рамени, переступаючи з ноги на ногу. Намісник випереджуючи сокільника, хотів сам зняти птаха, коли несподівано счинила ся дивна ворожба. Отсе сокіл, поставивши одну ногу на руці панни, вхопив ся другою намісникової долоні і замість пересісти ся, став радісно квиліти і притягати сі руки до себе так сильно, що мусіли ся зіткнути. Намісником аж стрясло, а сокіл аж тоді дав ся перенести на обруч, як сокільник заложив әму каптур на голову. Тоді старша пані почала промовляти:

— Лицарі — говорила — хтоби ви не були, не відмовте помочи женщинам, котрі лишивши ся на дорозі без помочи, самі не знають, що почати. До дому вже нам не далеко, всего три милі, але в кариті оси попукали, і прийде ся нам хіба в поли ночувати; погонича післали до синів, щоби нам бодай вози вислали, але нім він доіде і назад верне, буде вже темно, а ту страшно самим лишати ся, бо могили не далеко.

Стара шляхтянка говорила скоро і таким грубим голосом, що намісник аж здивував ся, але відповів чемно:

Не думайтеж імосць, щоби ми вас і вашу доньку мали лишити без помочи. Їдемо до Лубнів, бо әсьмо жовнірами на службі у князя Яреми, і мабуть наша дорога іде в ту саму сторону, а хочби і ні, то радо і зідемо з дороги, колиби лишень наша поміч не прикрила ся. Що до возів то їх не маю, бо з товаришами їду по жовнірськи, верхом, але пан посол маә вози, і думаю, що як чемний каваләр, він пані і панянці радо послужить.

Посол уклонив ся соболевою шапкою, бо знаючи польську мову, зрозумів, о що ся розходить і сказавши паням гарний комплімент, дав розказ сокільникови, щоби сейчас вернув ся за возами, що були лишились значно по заді. Через цілий сей час намісник вдивляв ся в панну, котра не могучи знести әго пожираючого погляду, спустила очи в долину, а дама з козачим обличем так говорила далі:

— Нехай Господь заплатить вашмосцям за поміч. А що до

Лубнів далека еще дорога, то не погордите моїм і моїх синів дахом, під котрим вам будемо раді. Ми з Розлогів Сіромахів, я вдова по по князеви Курцевичеви-Булизі, а се не моя дочка, але дочка по старшим Курцевичеви, по братови мого мужа, що віддав нам сироту під опіку. Сини мої тепер в дома, а я вертаю з Черкасів, кудим їдила, щоби помолити ся перед образом сьвятої Пречистої. Аж ось се підчас повороту стрінула нас ся пригода і колиби не услужність вашмосців, то хибаби нам довело ся на дорозі ночувати.

Княгиня говорилаби була еще довше, але от показали ся на скруті скоро надїжджаючі вози окружені службою посла і жовнірами пана Скшетуского.

— То їмосць пані вдова по князеви Василеви Курцевичеви? — спитав намісник.

— Ні! — заперечила скоро і якби з гнівом княгиня. — Я вдова по Константинови, а се э дочка Василя, Элена, — сказала, показуючи на панянку.

— Про князя Василя багато в Лубнях оповідають. Був се жовнір великий і повірник небіщика князя Михаїла.

— В Лубнях я не була — сказала гордо Курцевичева — і про эго жовнірські заслуги не знаю, а про эго пізнійші поступки нема що згадувати, бо і так всі про них знають.

Чуючи се, князівна Элена склонила голову на груди, як квітка підтята косою, а намісник відповів скоро:

— Сего вацьпані не говори. Князь Василь, засуджений через страшну ошибку людської справедливости на утрату майна і житя, мусів утїкати, але пізнійше викрила ся эго невинність, що в своїм часі оголошено і привернено эго назад до слави і чести; а слава повинна бути тим більша, чим більша була кривда.

Княгиня подивила ся бистро на намісника, і в эї неприємнім, острим обличу виразно відбив ся гнів. Але пан Скшетуский, хоч молодий, мав в собі тільки якоїсь лицарської поваги і так ясне лице, що не сьміла ему нічого відповісти, натомість звернула ся до князівни Элени:

— Вацьпанні того не треба слухати. Іди і доглянь, щоби пакунки переложено з карити до возів, на котрих за позволенєм їхмосців

будемо їхати.

— Позвольте пані, що вам поможу — сказав намісник.

Пішли обоє до карити, але коли тільки станули напротив себе по обох сторонах її дверцят, шовкові вії очий князівни піднесли ся і її зір упав на лице намісника, як ясний сонячний промінь.

— Якже маю дякувати вашмосці — сказала голосом, що видавав ся намісникови солодкою музикою — якже маю дякувати, щось обстав за славою мого батька і за тою кривдою, що эго стрічає від найблизших кривих.

— Мосця панно! — відповів намісник, а чув що эго серце тає, як той сніг на весну.. — Так мені Боже допоможи, що я за сю подяку готов в огонь скочити, або і кров свою проляти, а що охота так велика, то і заслуга меньша, і тому не годить ся мені приймати подяки.

— Эсли вашмосць пан нею погорджуєш, то як убога сирота не маю як оказати своєї вдячності.

— Не погорджую я нею — говорив щораз живійше намісник, — але бажаю заробити собі на так велику ласку довгою і вірною службою, і о се тільки прошу, щоби мене пані на сю службу ласкаво зволила прийняти.

Князівна, чуючи сі слова спаленіла і змішала ся, потім поблідла нагло і підносячи руки до лица, відповіла смутним голосом:

— Така служба могла-би вацьпану принести хиба одно нещастє.

А намісник нахилив ся через дверці карити і так говорив тихо а сердечно:

— Принесе, що Бог дасть, а хочби навіть і біль, то я прецінь готов упасти вацьпанні до ніг і о ню просити.

— Не може се бути, лицарю, щоби вацьпан доперва мене побачивши, мав таку велику охоту до сеї служби.

— Як лиш я тебе побачив, том відразу забув про себе, і бачу, що вільному жовнірови доведе ся хиба перемінити ся в невільника, але така мабуть вже Божа воля.. Любов, се так як стріла, що несподівано прошиває грудь, і от вже чую эї вістрє, хоч вчера самбим сему не вірив, якби мені був хто сказав се.

— Коли вашмосць вчера не вірив, якжеж я маю повірити нині?

— Час о тім вацьпанну найліпше переконаэ, а щирість мою можеш бачити хочби й тепер, не тільки в очах, але і в обличчу.

І знов шовкові вії очий князівни піднесли ся і эї зір стрінув ся з мужеським і щирим обличем молодого жовніра і з таким замилованим поглядом, що темні румянці покрили эї лице. Але вже не спускала очий в долину і він через хвилю пив солодість эї чудових очий. І так гляділи на себе як два эства, що стрінувши ся чи то на гостинци чи на степі, чують, що себе вибрали відразу, і котрих душі зачинають зараз до себе взаємно горнути ся, як два голуби.

Але ту хвилю запалу перервав їм острый голос княгині Константинової, що кликали князівни. Надійшли вози. Слуги стали переносити на них пакунки і за хвилю все було готове.

Пан Розван Урсу, чемний бояр, відступив обом женщинам власну колясу, намісник сів на коня. Рушено в дорогу.

День вже хилив ся до вечера. Розлиті води Кагамлика сьвітили золотом заходячого сонця і багряного зарева. Високо на небі посували ся стада легоньких хмарок, що червоніючись краями, линули поволи до границь овиду, неначе ішли спати десь до незнаного пристановиска. Пан Скшетуский їхав з боку коло князівни, але не бавив эї розмовою, бо говорити з нею так, як перед хвилию, при других не міг, а пусті слова не хотіли ему якось через горло пролізти. В серцю тільки чув радість, а в голові шуміло ему щось, як вино.

Ціла каравана посувала ся жваво наперед, а тишину переривало гільки порсканэ коний і дзвенькіт стремен. Волоські жовніри, їдучі на задних возах, розпочали сьпівати сумну волоську пісню, а коли скінчили, роздав ся носовий голос пана Льонгіна, що сьпівав набожну пісню. Тимчасом смеркло ся. На небі замиготіли зьвізди, а з вогких лугів вставали білі тумани як безкраэ море.

Віхали в ліс, але ледви уїхали парусот кроків, як дав ся чути кінський тупіт, і перед караваною показало ся пять їздців. Були се молоді князі, котрих погонич повідомив о пригоді, що стрінула їх матір, отже спішили їй на зустріч, везучи з собою віз запряжений в чотири коні.

— Чи то ви, синки? — закликала стара княгиня.

— Ми, мамо!

— А ходіть ближше!... Завдяки отсим їхмосцям, не потрібую вже помочи... То мої синки, котрих поручаю ласці І. М. панів: Симеон, Юр, Андрей і Миколай — а то хто пятий? — сказала, придивляючи ся пильнійше. — Гей, эсли старі очи эще видять напотемки, то Богун — що?

Князівна подала ся назад в середину коляси.

— Чолом вам, княгине, і вам князівно Элено! — сказав пятий їздець.

— Богун! — говорила стара. — Від полку приїхав-эсь, соколе? А з теорбаном? Витайже, витай! Гей, сини! Просила я вже І. М. панів на нічліг до Розлогів, а тепер і ви їм поклоніть ся! Гість в дім, Бог в дім! Будьтеж їхмосцьове на наш дім ласкаві.

Булиги поклонили ся шапками.

— Просимо покірно вашмосців в низькі пороги.

— Вже мені пообіцяли, і эго високість пан посол і пан намісник. Будемо гостити знаменитих кавалерів, тільки що они привикли до ріжних спеціальів на дворах, тож не знаю, чи їм буде смакувати наша убога паша.

— На жовнірськім, не на двірськім хлібі, ми вирости — сказав пан Скшетуский.

А пан Розван Урсу додав:

— Пробував я вже хліба по шляхотських домах і знаю, що і двірський эму не дорівнає.

Вози рушили наперед, а стара княгиня говорила дальше:

— Давно се вже, давно минули для нас ліпші часи. На Волини і на Литві э эще Курцевичі, що живють по великопанськи, але они убожших кривних не хочуть знати, за що нехай їх Бог скарає. У нас майже козача біда, що нам вашмосцьове мусите вибачити і щирим серцем прийати се, на що щиро прозимо. Я і пять синів сидимо на однім селі і кільканайцять злободах, а з нами і эще ся їмосцянка на опіці.

Намісника дивували сі слова, бо чув в Лубнях, що Розлоги були великою маєтністю, а по друге, що належали колись до князя Василя, вітця Элени. Однак не випадало эму питати ся,

в який спосіб перейшли в руки Константина і його вдови.

— То їмосць пані маеш пять синів? — запитав пан Розван Урсу.

— Малам пятьох, як львів — відповіла княгиня, але найстаршому Василеві поганці очи викапали смолоскипами в Білгороді, і від сего ему і розум надсубав ся. Коли молоді підуть на виправу, то я сама лишаю ся дома з ним тільки і з сею їмосцякою, з котрою більше біди як потіхи.

Згідний тон, з яким стара княгиня говорила про князівну, був так очевидний, що се звернуло увагу намісника. Закипів гнівом і мало не сказав поганого прокляну, але слова застигли ему на устах, коли глянувши на князівну, побачив при місячнім сьвітлі, що її очи заляли сльози.

— Що э з вацьпанною? чого плачеш? — запитав з тиха.

Князівна мовчала.

— Я не можу знести сліз вацьпанни — говорив пан Сьпетуский, а видячи, що стара княгиня заговорила ся з паном Розваном Урсу і не дивить ся в его сторону, налягав дальше: — На Бога, промов хоч слово, бо Бог видить, що кров і здоров'я віддавбим, щоби тебе потішити.

Нагло почув, що оден з їздців напірає на него так сильно, що аж коні отирають ся боками.

Розмова з князівною була перервана, отже пан Сьпетуский здивований, і розгніваний, звернув ся до сьмільчака.

До сьвітла місяця побачив пару очий, що дивили ся на него зухвало, визиваючо а zarazом глумливо.

Очи сї сьвітили страшно, як очи вовка, серед ліса.

— Що до біса, — подумав намісник — чорт, чи що? — І заглянувши з близька в ті горючі очи спитав:

— А чого то васць так напіраеш конем і вдивляеш ся в мене очима?

Їздець не відповів нічого, лиш все вперто і зухвало вдивляв ся в намісника.

— Эсли тобі темно, то могу викресати огню, а эсли гостинець за тісний, то гайда в степ! — сказав намісник сердитим голосом.

— А ти, Ляшку, відлітай від коляси коли степ бачиш — відповів їздець.

Намісник замість відповіді ударив ногою коня напасника так сильно, що сей аж застогнав і в однім моменті опинився аж на краю гостинця.

Їздець осадив коня на місці і через хвилию здавалося, що кине ся на намісника, коли заговорила стара княгиня:

— Богун, що з тобою?

На сі слова їздець обернув конем і переїхав на другий бік коляси до княгині, що говорила далше:

— Що з тобою? Вважай, що ти не в Переяславі, ані на Кримі, але в Розлогах. От ліпше поїдь наперед і провадь вози, бо зараз буде яр, а в ярі темно.

Пан Скшетуский був тільки здивований, що і розгніваний. Сей Богун очевидно шукав зачіпки; але чому шукав? звідки ся несподівана напасть?

Через голову намісника перелетіла думка, що ту певно входить в гру княжна, тим більше, що глянувши на ню, побачив мимо темряви, що була бліда і немов перестрашена.

Тимчасом Богун поїхав наперед, так як ему сказала княгиня, котра спозираючи за ним, сказала напів до себе, напів до намісника:

— То шалена голова.

— Видно несповна розуму — відповів з погордою пан Скшетуский. — Чи сей козак на службі у пані?

Стара княгиня кинула ся в зад коляси:

— Що вацьпан говориш, се Богун підполковник, преславний юнак, друг моїх синів, а мені якби шестий прибраний син. Не можеж се бути, щоби вашмосць про него не чув, бож про него всі знають.

І дійсно пану Скшетускому було добре знане се імя. Оно вицлинуло на верха з поміж імен ріжних козацьких полковників і отаманів і було на устах всіх по обох боках Дніпра. По ярмарках і коршмах сьпівали сліпці пісні про Богуна, а по вечерницях розказувано чуда про молодого ватажка. Хто він був, звідки ся взяв, ніхто не знав. Эго колискою були степи, Дніпро, Пороги і Чортотлик зі своїм лябіринтом проливів, заливів, ков-

бань, островів, скал, ярів і очеретів... Від маленькості зжив ся і заприязнив ся з сим напів диким сьвітом.

В мирних часах ходив з другими "за рибою і за зьвіром", товк ся по дніпрових закрутах, бродив по багнах і очеретах — або знов перебував цілими місяцями серед глухих лісів. Эго школою були виправи на Дикі Поля за татарськими чередами і табунами, засідки, битви, напади на татарські улуси, на Білгород, на Волощину, виправи чайками Дніпром аж ген на Чорне море. Днював на кони а ночував на степу при ватрі. Скоро став любимцем цілого Низу, став проводити другим, і перевисшив всіх відвагою. Готовий був іти зі стома людьми хочби на Бахчисарай і засьвітити луною в очи самому ханови; палив татарські улуси і міста, витинав мешканців в пень, роздирав кінми полонених татарських мурзів, спадав як буря, переходив як смерть. На морю кидав ся як вихор на турецькі галєри. Пускав ся аж в середину Будяку, влазив, як говорено в пащу льва. Деякі з эго виправ були впрост шалені. Меньше відважні і очайдушні конали на палях в Стамбулі або гнили на турецьких галєрах приковані до весел — він завсїгди виходив цілий і здоровий, а до того з великою добичею. Говорено, що зібрав величезні скарби і що тримає їх поховані по дніпрових комишах. Нераз бачено як доптав заболоченими ногами по золотом тканих материях, стелив коням під ноги дорогоцінні коври, або як убраний в оксаміти купав ся в дігти, показуючи тим козацьку погорду для пишних тканин і вборів. Місця ніде довго не закрив. Часами, прибувши до Чигирина, Черкасів або Переяслава, гуляв на смерть з Запорожцями, часами жив як чернець, не говорив до людей, утікав в степи. Нераз окружав ся сліпцями і по цілих днях слухав їх пісень, за що по просту обсипав їх золотом. Межи шляхтою вмів ся знайти як сьвітовий, огладжений кавалєр, межи козаками був козаком, межи лицарями лицарем. По що на сьвітї жив, чого хотїв, до чого стремів, кому служив, над сим не думав. Служив степам, вихрам, війні, любови і власній фантазії. Ся власне фантазия відріжняла эго від других ватажків, для котрих було все одно, кого бити, своїх чи Татарів. Богун брав добичу, але волїв війну від добичі, любив безпеку

з погорди для тоїж небезпеки; платив золотом за пісні, шукав слави, а про решту не дбав.

Зі всіх ватажків він найліпше уособляв Козака-лицаря і тому і пісня вибрала его за свого любимця а его імя прославило ся по цілій Україні.

Послідними часами зістав переяславським підполковником, але на ділі мав власть полковника, бо старий Лобода вже слабо держав булаву в старечій долони.

Пан Скшетуский проте добре знав, хто був Богун, а коли питав княгині, чи то не козак в еї службі, робив се навмисне, з погорди, бо прочував в нїм ворога.

Додумував ся також, що скоро ся зачало, то оно на чімбудь не скінчить ся. Але пан Скшетуский був також завзятий і не любив ховати ся перед небезпекою.. Готов був хочби і зараз пустити коня за Богуном, але їхав при боці княжни. Впрочім вози минули вже яр і з далека показали ся сьвітла в Розлогах.

Курцевичі—Булиги, був то старий княжий рід, що виводив свій родовід від Корията, і мабуть дійсно походив від Рурика. Було дві головні лїнії в родині, з котрих одна жила на Литві, а друга на Волини, а на Задніпрэ переніс ся доперва князь Василій, оден з численних потомків волинської лїнії, котрий, будучи убогим, не хотів жити межи богатими кривними і вступив на службу до князя Михаїла Вишневецького, батька "Яреми".

На сій службі окрив ся славою і віддав князеві значні прислуги, за що одержав на вічність маєтність Розлоги, які опісля задля великого числа вовків названо Вовчими Розлогами, і в них осїв на стало. В 1629. році перейшов на латинський обряд і оженив ся з Рагозянкою, панною зі значного шляхотського роду, що походив з Волощини. З того подружа по році прийшла на сьвіт донька Елена; мати умерла при еї уродженю, а князь Василій не думаючи вже другий раз женити ся, посьвятив ся цілковито господарці і вихованю одиначки. Був се чоловік високо характерний і надзвичайно чесний. Доробивши ся досить скоро значного майна, подумав зараз про старшого брата Кон-

стантина, що відтручений багатою родиною жив на Волини в біді. Эго разом з жінкою і пятьма синами спровадив до Розлогів і ділив ся з ним кожним кусником хліба. В сей спосіб оба Курцевичі жили спокійно аж до 1634. року, в котрім князь Василь пішов з королем Володиславом під Смоленськ. Там то лучила ся та нещаслива пригода, що спричинила эго згубу. В королівськїм обозї перелапано лист писаний до Шегина, підписаний назвиском князя і запечатаний эго гербом. Так явний доказ зради зі сторони лицаря, що до того часу не мав на собі жадної змази, всіх здивував і поразив. Надармо князь Василь сьвідчив ся Богом, що ані рука, ані підпис на листі не эго — герб Курч на печати усував всякі сумніви, бо в те, що він згубив свій перстень, чим князь ся оправдував, ніхто не хотів вірити. Кінець кінців нещасливий князь, засуджений за сей злочин на утрату житя і чести, мусів ся ратувати утечею. Приїхавши ночью до Розлогів, казав братови Константинови присягнути, що буде опікувати ся эго дочкою, як батько, — відїхав на все. Говорено, що раз эще писав до князя лист з Бару з просьбою, щоби не відбирав Елені кусника хліба і лишив эї в спокою в Розлогах під опікою Константина, а опісля по нїм слух загинув. Були вісти, що зараз помер, то знов, що пристав до цїсаря і згинув в Німеччині на війні, але хтож міг що знати на певно? Мусів згинуті, коли бїльше не довідував ся про доньку. В короткїм часі перестали про него говорити, а пригадали собі эго аж тоді, як эго невинність вийшла на верха. Якийсь Купцевич з Витебська, признав ся умираючи, що то він писав під Смоленськом лист до Шегина і запечатав эго перстеном, який знайшов в обозї. По тїм відкриттю огорнув всіх великий жаль. Несправедливий вирок знесено і імя князя Василя привернено до слави, але для него самого ся нагорода прийшла за пізно. Що до Розлогів, то Ярема і не думав їх відбирати, бо Вишневецькі, знаючи лїпше князя Василя, не хотїли вірити в эго провину. Міг він був навіть і лишити ся і клити собі з вироку під їх опікою, а утік длятого, що не міг знести нечести.

Отже Елена росла спокійно в Розлогах під ніжною опікою стрийка, і донерва по єго смерті зачали ся для неї тяжкі часи. Жінка Константина, з родини сумнівого походження, була сувора, загониста і енергічна, котру оден муж міг утримати в руках. По єго смерті забрала она в свої желізні руки провадженє справ в Розлогах. Служба дрожала перед нею, двірники бояли ся єї як огню, а і сусідам дала ся небавом в знаки. В третім році своєї управи два рази нападала збройно Сівінських в Броварках і сама в мужеськім перебраню, на кони, доводила челядию і нанятими Козаками. Коли раз полки князя Яреми розбили ватагу Татарів коло Семи Могил, княгиня на чолі своїх людей знищила до тла купу недобитків, що була загнала ся аж під Розлоги. В Розлогах розсіла ся на добре і уважала їх за свою і своїх синів власність. Синів любила, як вовчиця молодих, але що сама була простачкою, то не постарала ся для них о відповідне вихованє. Чернець грецького обряду, спроваджений з Кієва, научив їх читати і писати, і на тім скінчила ся їх школа. А преці недалеко були Лубні, а в них княжий двір, на котрім молоді князі могли набрати ся оглади, ознакомити ся в княжій канцелярії з публичними справами, або вступити під хоругов і перейти лицарську школу. Але княгиня мала свої причини, задля яких не віддавала їх до Лубнів.

А нужби князь Ярема приганув собі, до кого належать Розлоги і вглянув в справу опіки над Еленою, або зі взгляду на память князя Василя перебрав сю опіку на себе? Довелось би ся тоді хіба вибирати ся з Розлогів; отже княгиня воліла щоби в Лубнях забули, що на світі є якісь Курцевичі. Але за се молоді князі виховували ся більше по-козацьки — як по шляхотськи. Ще хлопцями брали участь в сварах старої княгині, в наїздах на Сівінських і в виправах на татарські ватаги. Маючи вроджену відразу до книжок і письма, цілими днями стріляли з луків або вправляли ся в робленю шаблями і в киданю арканів. Не займали ся навіть господарством, бо мати нічого не випускала з рук. Жаль було дивити ся на тих потомків

знаменитого роду, в котрих жилах плила княжа кров, але котрих обичаї були суворі і грубі, а умовий розвій і затверділі серця нагадували дикий, неуправний степ. Але про те повиростали, як дуби; однак, будучи самі свідомі сего, що з простакими, встидали ся жити зі шляхтою і воліли товариство козацьких ватажків. Завчасу вже вийшли в зносини з Низом, де їх уважано за товаришів. Часами по півроку сиділи на Січи; ходили на промисл з Козаками, брали участь в походах на Турків і Татар, що стало вкінці їх головним і улюбленим занятєм. Мати не противила ся тому, бо часто привозили з собою богату добичу. Та підчас одного з таких походів найстарший Василь попав ся в руки поганців. Братя при помочи Богуна і зго Запорожців вправді зго відбили, але з викапаними очима. Від тої пори він мусів сидіти в дома. І хоч перед тим був найзавзятійшим зі всіх, то опісля злагіднів і жив на побожних роздумуваннях. Брати провадили дальше воєнне ремесло, і здобули собі призвиско князів-козаків. Тай досить було оком глянути на Розлоги Сіромахи, щоби пізнати, які там люди мешкають. Коли посол і пан Скшетуский заїхали перед браму зі своїми возами, побачили не двір, а радше великанську шопу, побудовану з грубезних дубових колод, з вузкими вікнами, подібними до стрільниць. Мешканя для челяди і козаків, стайні, і шпіхлірі притикали безпосередно до сего двора, і творили одну велику безформну будівлю, складаючу ся з множества висших то низших частий, що все з надвору виглядало так убого і просто, що колиби не світла в вікнах, то годі би було припустити, що там мешкають люди. На майдані перед домом видно було два журавлі при колодязях; коло брами стояв стовп а на нїм на верху колесо, на котрім перебував освоєний медвідь. Сильна брама з дубових бальків провадила на майдан, що був оточений ровом і частоколом.

Очевидно було се оборонне місце, забезпечене проти нападів і наїздів. Ві всім нагадувало пограничну козацьку паланку, а хоч більшість шляхотських осель на пограничу була такого самого стилю, то преці ся, зще більше як другі, виглядала на яесь розбійниче гніздо. Челядь, що вийшла напротив

гостий з похіднями, була подібнійша до опришків, як до служби. Великі пси на майдані шарпали ланцюхами, якби хотіли ся повривати і кинути на прибувних, а по стайнях іржали коні; молоді Булиги разом з матерію почали кликати на службу, видавати прикази і клясти. Серед такого гармідру вийшли гості до середини дому. Але ту доперва пан Розван Урсу, котрий, видаючи з надвору убожество оселі, почав вже був жалувати, що дав ся запросити на нічліг, здумів ся до чиста на вид сего, що побачили эго очі. Середина дому зівсім не відповідала эго зверхному виглядови. Гості вийшли насамперед до просторих сіній, котрих стіни були майже цілковито покриті зброєю, оружжєм і шкірами диких звірят.

В двох величезних грубах горіли деревлянні колоди і при їх яснім сьвітлі було видно богаті сідла на коні, блискучі панцирі, нагрудники, польські і турецькі шоломи і місьюрки зі срібними верхами. На противлежній стіні висіли щити, яких вже не уживано в тих часах, коло них ратища і списи і січна зброя, почавши від шабель а скінчивши на кинжалах і ятаганах, котрих рукояти миготіли при блеску огню ріжними барвами, як маленькі зірки. По кутах звисали цілі вязанки шкір з лисів, вовків, медведів, кун і горностаїв — доказ мисливського хисту молодих князів. Низше, вздовж стін, дримали на обручах яструби, соколи і великі беркути, спроваджені з далеких східних степів, а уживані до погоні за вовками.

З тих сіній перейшли гості до великої гостинної кімнати. І ту на комині з припичком горів яркий огонь. Ся кімната була эще богатше прибрана як сіни. Гибльовані стіни були покриті килимами, а підлога була вистелена пишними східними коврами. На середині стояв довгий стіл на перехресних ногах, збитий з простих дошок а на нім кришталева посуда, золочена, або різана з венецького шкла. По під стінами стояли менші столи, шафи, і полиці, а на них сепети, скринки викладані бронзом, мосяжні ліхтарі і годинники зрабовані свого часу Турками від Венеціян а відтак Козаками від Турків. Ціла кімната була заложена множеством дорогоцінних предметів, яких ужиток був самим газдам дуже часто незнаний. Скрізь було богатство пере-

мішане з степовою простотою. Цінні турецькі комоди, викладані бронзом, гебаном або перловиною, стояли побіч негибльованих поличок, прості деревляні крісла побіч м'яких соф, покриваних коврами. Подушки, що лежали після східної моди на софах, були повипихані сінном або гороховинєм. Дорогі тканини і багаті предмети — було се так зване "добро" турецьке, або татарське, куплене за півдармо від Козаків, або здобуте на війні в часті эще старим князем, в часті молодими Булигами, що воліли пускати ся чайками на Чорне Море, ніж женити ся і пильнувати газдівства. Все те зівсім не дивувало пана Скшетуского, що знав пограничні доми, але волоський боярин з дива не міг зійти видячи серед сего багатства Курцевичів повбираних в ялові чоботи і кожухи не дуже ліпші від тих, що носила служба; дивувався також і пан Льонгін Подбіпента, що привик на Литві до иньших порядків.

Тимчасом молоді князі приймали гостей щиро і з великою охотою, але що не мали оглади в сьвітї, то робили се так незграбно, що намісник ледви міг стримати ся від сьміху.

Старший Симеон говорив:

— Радісьмо вашмосцям і вдячні за ласку. Дім наш — дім ваш, отже будьте як у себе в дома. Кланяємо ся панам добродіям в низьких порогах.

І хоч не знати було в эго голосі ніякої покори, або розуміня, щоби приймав висших від себе, прецінь кланявся їм козацьким звичаєм по пояс, а за ним кланялися молодші брати, думаючи, що сего вимагає гостинність, говорячи:

— Чолом вашмосцям, чолом!

Тимчасом княгиня, потягнувши Богуна за рукав, випроводила эго до иньшої кімнати.

— Слухай, Богун — сказала скоро — не маю часу багато говорити. Я завважала, що ти сего молодого шляхтича взяв на зуб і шукаєш з ним зачіпки?

— Мати — відповів Козак, цілуючи стару в руку. — Сьвіт широкий, эму иньша дорога, а менї иньша. Анї я эго знав, анї за него чував, але нехай ся він менї не нахилиє до князівни, бо як живу, шаблюю в очи засьвічу.

— Гей, здурів, опалів! А де голова, Козаче? Що ся з тобою діє? Чи ти хочеш погубити і нас і себе? Се з жовнір Вишневецького і намісник, визначний чоловік, бо від князя їздив до хана в посольстві. Нехай йому під нашим дахом волосок з голови спаде, знаєш, що буде? Зараз воєвода очи зверне на Розлоги, зго пімстить, нас нажене на чотири вітри, а Елену забере до Лубнів — і що тоді? Чи нападеш на Лубни? Спробуй, то побачиш. Хилить ся шляхтич до дівчини, нехай ся хилить, як приїхав, так і поїде, і буде спокій. Отже гамуй ся, а як не хочеш, то їдь, звідкись приїхав, бо нам еще ту спровадиш нещастя!

Козак гриз вус і сопів, але зрозумів, що княгиня має слухність.

— Они завтра відідутъ, — сказав — і я ся погамаю, але нехай лишень чорнобрива до них не виходить.

— А тобі що? Щоби думали, що зі замикаю? Отже вийде, бо я сего хочу. Ти ся мені в хаті не розпоряджай, бось не господар.

— Не гнівайте ся княгине. Як не можна инакше, то буду для них солодкий, як турецькі бакалії. Зуба на зуб не поставлю, шаблі ані діткну ся, хочби мене гнів мав пожерти, хочби душа мала плакати. Нехайже буде вапа воля!

— А так то і говори, соколе, возьми теорбан, заграй, засьпівай, то і на душі стане тобі лекше. А тепер ходи до гостей.

Вернули назад до гостинної кімнати, в котрій князі, не знаючи як бавити гостей, все їх запрошували, щоби були собі раді і все кланяли ся по пояс. Пан Скететуский глянув остро і гордо Богунови в очи, але не знайшов в них заціпки ані визову. Обличчє молодого підполковника було ясне і веселе. Намісник приглядав ся ему уважно, бо перше в темряві не міг бачити зго рисів. Тепер побачив юнака, стрункого як тополя, зі смаглявим лицем, прикрашеним чорним буйним вусом. Веселість зго обличчя продирає ся через українську задумчивість, як сонце через хмару. Чоло мав високе, на котре спадала чорна чуприна, обтята рівно над рясними чорними бровами. Орлиний ніс, роздуті ніздря і білі зуби, що полискували при кожній усмішці, додавали еще принади сему буйному типови української кра-

си, що аж за очі брала. Надзвичайно багатий убір вирізняв також молодого підполковника від князів повбираних в кожу- хи. Богун мав на собі жупан зі срібної лями, і червоний кон- туш, яку то барву носили всі переяславські Козаки. На бедрах носив креповий пояс, з котрого звисала дорогоцінна шабля на шовкових спонах; але і шабля і убір гасли при багатві ту- рецького кинжала, затканого за пояс, котрого рукоять так бу- ла висаджена дорогими камінями, що аж сипало від неї іскрами. Так прибраного кождейби радше уважав эго за якесь панятко високого роду, ніж за Козака, тим більше, що і эго свобода рухів і великопанські манєри не зраджували низького походження. Приблизивши ся до пана Льонгіна, вислухав історії про предка Стowejка і про зітненє голов трох Хрестоносців, а потім звер- нув ся до намісника і, так якби межі ними нічого не зайшло, спитав з повною свободою:

— Ваша мосць, чую, повертаєш з Криму?

— З Криму — відповів сухо намісник.

— Був і я там, і хоч не загаяв ся аж до Бахчисараю, то думаю, що эще і там буду, эсли ся справдить се, про що говорять.

— Про що васць думаєш?

— Говорять, що эсли милостивий король розпічне війну з Турками, то князь воевода навістить Крим огнем і мечем, і через сї вісти э велика радість на Україні і на Низу, бо эсли під таким вождом не погуляємо в Бахчисараю, то хиба під жадним.

— Погуляємо, як Бог на небі, — відізвили ся Курцевичі.

Поручникови подобало ся се поважанє, з яким підполкониє го- ворив про князя і він усміхнуши ся, сказав вже лагіднійшим тоном:

— Васці, як виджу, не досить походів з Низовцями, які тебе преці окрили славою.

— Мала війна, мала слава. Велика війна, велика слава. Конашевич Сагайдачний здобув өі не тільки на чайках але і під Хотином.

В тій хвилі відчинили ся двері, і до кімнати війшов Василь, найстарший з Курцевичів, проваджений за руку княжною Еленою.

Був се чоловік середних літ, блідий і худий, з обличчям аскета, що нагадувало византийські образи святих. Довге волосся, що передчасно посивіло від нещастя і болю, спало на рамена, а замість очей мав дві червоні ями; в руках тримав мосяжний хрест, котрим почав благословити кімнату і всіх присутних.

— В ім'я Бога і Отця, в ім'я Спаса і Св'ятої Пречистої — говорив — эсли ви з апостолами і приносите добрі новини, витайте в християнських порогах. Амінь!

— Вибачте вашмосцьове, — сказала тихо княгиня, — він має розум помішаний.

Василь все благословив всіх хрестом і говорив дальше:

— Так як написано в апостольських книгах: "Ті, що пролиють кров за віру, будуть спасенні; котріж поляжуть для земських дібр, для зиску або добичі, — будуть осуджені..." "Молим ся! Горе вам, братя! горе мені, бо ми воювали задля добичі! Боже, будь милостив нам грішним! Боже, будь милостив... А ви, мужі, що прибулисте з далека, які новини приносите? чи эсьте апостолами?"

Замовк, і здавало ся, що чекає на відповідь, отже намісник відповів по хвили:

— Далеко нам до такої високої ранги. Ми з тільки жовнірами, що готові полягти за віру.

— То будете спасенні — сказав сліпий — але для нас не надійшла година визволеня... Горе вам, братя! горе мені!

Послідні слова вимовив майже з зойком, а на его лиці малювала ся така безмірна розпука, що гості не знали, що робити. Тимчасом Елена посадила его на кріслі, а сама побігла до сінни і вернула за хвилию з лютнею.

Тихі звуки лютні полетіли по кімнаті, а їм до втуру почала княжна співати набожну пісню:

Вкажи дорогу, о Всемогучий,
Бо як паломник на роздорожу,
Як той човен на синім морю,
Блуджу, блукаю.

Сліпець перехилив в зад голову, і слухав слів пісні, що мабуть ділали на него як гоючий бальзам, бо з лица поволи зникали біль і розпука; в кінци голова впала ему на груди, і так сидів неповоружно неначеби засипляв.

— Аби лиш не переривати сьбіву, то він цілковито успокоїть ся — сказала тихо княгиня. — Бачите вашмосцьове, эго помішанэ полягаэ на тім, що цілий час очікуэ апостолів, і хтоби не прийшов до дому, сейчас питаэ, чи не апостоли...

Тимчасом княжна Елена сьпівала дальше:

В ночі і в день до Тебе кличу,
Прости провини, успокій душу.
Будь мені батьком, добрим, ласкавим,
Вислухай, прошу!

Еї дзвінкий голос щораз кріпшав, і з сею лютнею в руці, з очима зверненими в гору, виглядала так чудово, що намісник не міг від неї очий відірвати. Задивив ся в ню і забув о сьвітї.

З подиву розбудули эго доперва слова старої княгині:

— Досить сего! вже він тепер не скоро розбудить ся. А тимчасом прошу іхмосців до вечері.

— Просимо на хліб і сіль! — відізвили ся за матерію молоді Булиги.

Пан Розван, як кавалэр зі сьвітовими манэрами, подав рамя княгини, а видячи се пан Сьшетуский — посунув ся зараз до княжни Елени. Серце ему змякло на віск, коли почув эї руку на своїй, в очах стали іскри — і заговорив:

— Знать вже і ангели в небі не сьпівують гарнійше від вацьпанни.

— Грішиш, лицарю, прирівнюючи мій сьбів до ангелського — відповіла Елена.

— Не знаю, чи грішу, але се певне, що радо давбим собі і очи викапати, щоби тільки міг слухати твого сьбіву до смерти. Але що я говорю! Будучи сліпим, не мігбим тебе бачити, а се знов булоби страшною мукою.

— Не говори сего вашмосць, бо виїхавши звідси завтра, завтра забудеш.

— О, не буде сего, бо так-эм ся в вацьпанні розлюбив, що доки мого житя, не хочу знати другої любови, а сеї не забуду!

Темні румянці виступили на лице князівни, і її грудь почала сильнійши філюватись. Хотіла відповісти, але тільки губи її дрожали, отже пан Скшетуский говорив дальше:

IV

— Вацьпанна радше забудеш про мене при сїм гарнім ва-тажкови.

— Ніколи, ніколи! — шепнула дівчина. — Але вацьпан бережи ся эго, се страшний чоловік.

— Що мені там значить оден козак, а хочби з ним і ціла Січ тримала, я для тебе готов на все відважити ся. Ти для мене дорожша, як цілий сьвіт, — лишень не знаю, чи можу числити на взаїмність.

Тихе "так" забрєніло в ухах пана Сшетуского, як райська музика і зараз видало ся ему, що в нїм що найменше бэ ся десять сердець; все ему в очах поясніло, неначеби соняшні лучі осьвітили сьвіт; почув у собі якусь незнану силу, немовби ему вирости крила. При вечери мигнула перед ним кілька разів Богунова голова, котрий дуже змінив ся і поблїд, але намісник, маючи взаїмність Елени, не дбав про сего суперника. Впрочім эго думки були заняті чим иньшим.

Отсе він чув, що Елена сидить коло него так близько, що майже раменем дотикаэ її рамени, бачив румянці, які не сходили з її лица, і від котрих било жаром, бачив її філюючу грудь, і очи, то спущені в долину, і прикриті віями, то знов блискаючі як дві зірки. Бож Елена, хоч була загулюкана Курцевичевою, і хоч жила в сиріцтві, смутку і боязни, то она прецінь була Українкою з огнистою кровію. Коли тільки впали на ню теплі промінї любови, зараз зацвила як рожа і розбудила ся до но-

вого, незнаного життя. В її обличчю заблисло щастя і відвага, а сі пориви, борючи ся з дівочим встидом, помалювали її лица чудовою краскою рожі. Отже пан Скшетуский мало не вискочив зі шкіри. Пив без тям, але мід не ділав на него, бо вже був п'яний від любови. Не бачив нікого більше при столі, тільки свою дівчину. Не бачив, що Богун бліднув щораз більше і стискав рукоять свого кинжала; не чув, як пан Льонгін оповідав по раз третій про предка Стowejка, а Курцевичі про свої виправи по "турецьке добро". Пили всі крім Богуна, а найліпший примір давала сама стара княгиня, пючи, то за здоровлє гостей, то за здоровлє ласкавого князя, або господара Лупула. Була також мова про сліпого Василя, про его давнійші лицарські подвиги, про его нещасливу виправу і его теперішне помішанє, котре найстарший Симеон так пояснював:

— Подумайте лишень вашмосцьове, що коли найменше стебельце в оці перешкаджає дивити ся, якже тоді великі кавалки смоли, діставши ся до розуму, не малиби его помішати?

— Дуже се делікатний інструмент — завважав пан Льонгін.

Втім стара княгиня спостерегла змінене лице Богуна.

— Що тобі, соколе?

— Душа болить, мати — сказав сумно, — але козацьке слово не дим, отже здержу ся.

— Терпи, синку, могорич буде!

Вечера була скінчена, але меду все доливано до чарок. Ввійшли козачки, яких закликано, щоби танцювали на потіху гостей. Забрєніли цимбали і бубон, при котрих музиці заспані хлопці мусіли танцювати. За хвилию і молоді Булиги пустили ся в присюди. Стара княгиня, взявши ся під боки почала тупати ногами на однім місци і присьпівувати, а видячи се пан Скшетуский попросив Елену в танець. Коли її обняв руками, здавало ся ему, що притискає до грудий кавалок неба. Від скорого танцю її довгі коси обмотали его шию, так якби дівчина хотіла его привязати до себе раз на завсїгди. Отже не витримав, а доглянувши, коли ніхто не дивив ся, нахилив ся і поцілував з цілої сили її солодкі губи.

Пізно в ночі, коли знайшов ся сам лишень з паном Льонгином в кімнаті де їм постелено спати, замість іти спати, сів на тапчані

і сказав:

— З иньшим чоловіком поїдеш вацьпан завтра до Лубнів. Подбійнта що власне скінчив пацір, отворив широко очи і спитав:

— А то як? чи вашмосць ту лишиш ся?

— Не я, але серце лишить ся, бо зі мною поїде солодкий спомин. Бачиш, вацьпан, який я зворушений, а се тому, що від любови ледво могу віддихати.

— То вацьпан залюбив ся в княжній?

— Не инакше, так як мене вашмосць бачиш. Сон втікає від мене, і лишень маю охоту до зітхань, так що мало не розплину ся як пара, — а говорю се вацьпанови тому, що маєш чутливе серце виголодніле без любови, тож легко зрозумієш мою муку.

Пан Льонгін почав сам зітхати, на знак що розуміє, що то є любов, і по хвили запитав жалісно:

— А може вацьпан також слюбував чистоту?

— Питанє васці не є до річи, бо колиби всі зачали так слюбувати, то генус гуманум (рід людський) мусівби згинути.

На се війшов слуга і перервав дальшу розмову. Був то старий Татарин з бистрими чорними очима, і з висохлим, поморщенним лицем. Війшовши, моргнув на Скшетуского і запитав:

— А чи не треба чого вашмосцям? може по чарці меду до подушки.

— Не треба.

— Татарин наблизивши ся до Скшетуского, проморкотів:

— Маю для В. пана слівце від панни.

— Будже для мене Пандаром! — закликав утішений намісник. — Можеш говорити при сім кавалєрови, бо він вже знає мій секрет.

Татарин добув з рукава кавалок стяжки.

Панна присилає В. панови отсю ленту і наказала сказати що вас любить з цілої душі.

Поручник вхопив ленту і почав її цілувати і до груди притискати, і доперва успокоївши ся трохи, запитав:

— Що тобі сказала повісти?

— Що любить вашмосць пана з цілої душі.

— Наж тобі таляра на пиво. Сказала отже, що мене любить?

— Так.

— Наж тобі эще таляра. Нехайже її Бог благословить, бо она мені наймилійша. Скажиж її... або зачекай, сам до неї напишу: принеси мені лишень чорнила, пер і паперу.

— Чого? — запитав Татарин.

— Чорнила, пер і паперу.

— Сего у нас в дома нема. За князя Василя було — і опісля, як молоді князі вчили ся у черця писати, але се вже давно.

Пан Скетуский заломив руки.

— Мосці Подбіпэнтю, не маэш часом чорнила і пер?

Литовець тільки розложив руки і звернув очи до гори.

— Тьфу до лиха — сказав поручник — ото клопіт. Тимчасом Татарин усїв кучма коло огню.

— Пощо писати — сказав поправляючи недогарки. — Панна пішла спати. А се, що вапа милість хоче писати, можна завтра буде сказати.

— Коли так, то що иншого. Як бачу, то ти вірний слуга княжни. Наж тобі эще третого таляра. Давно служиш?

— Го! го! вже минуло чотирнайцять літ, як мене князь Василь взяв в ясир, і від сеї пори служив я ему вірно, а коли сеї памятної ночі відїздив на завсїгди, то лишив дитину Константинови, а мені сказав: "Чегли, і ти не відступи від дівчини і будеш її стеречи, як ока в голові. Лаха іл Алла!" (Бог э оден).

— І ти так робиш?

— І так роблю, і дивлю ся.

— Говори, що видиш? як ту княжні?

— Зле ту про ню задумують, бо її хочуть віддати Богунови.

— О! не буде з сего нічого! буде кому за нею ушімнути ся!

— Так! — сказав старий перевертаючи обгорілі полїна. — Они хочуть її дати Богунові, щоби її взяв і поніс, як вовк ягня, а їх лишив в Розлогах, бо Розлоги належать по князеви Василеви до неї, не до них. А він, Богун, готов се зробити, бо має по комишах поховано більше золота і срібла як э піску в Розлогах, але она эго не навидить від тоді, як при ній розрубав чеканом чоловіка. Ся кров станула межи ними і з неї ви-

росла ненависть. Бог в оден!

Намісник не міг сеї ночі заснути. Ходив по кімнаті, дивився на місяць, і через голову пересувалися йому різні думки що до будучности. Зрозумів тепер гру Булигів. Колиби князю взяв який сусідний шляхтич, тоби упімнув ся за Розлоги і мавби слухність, бо Розлоги належали до неї; а можеби еще зажадав рахунків з опіки. З тої причини постановили Булиги віддати дівчину за Богуна. На саму думку про се, пан Скететуский затискав кулаки і руками шукав шаблі. Отже рішив ся не допустити до сего, і чув ся досить сильним, щоби се зробити. Преці опіка над Еленою належала і до князя Вишневецького, раз тому, що Розлоги були дані старому Василю князям Вишневецькими, а по друге, що сам Василь писав з Бару лист до князя і просив о опіку над Еленою. І тільки в наслідок навали публичних справ, воєн і різних підприємств, склало ся, що воєвода не міг до тепер вглянути в справу опіки. Але вистарчить сказати ему одно слово, а вимірить справедливість. Вже розвиднювало ся, як пан Скететуский кинув ся на постіль. Спав твердо, і як пробудив ся, мав вже готову постанову. Повбирали ся отже скоро з паном Лонгіном, тимбільше, що вози вже чекали готові, а жовніри пана Скететуского сиділи вже на конях готові до відїзду. В гостинній кімнаті посол покріпляв сили—поливкою в товаристві Курцевичів і старої княгині; лишень Богуна не було; не знати: чи еще спав, чи відїхав?

Покріпивши ся, пан Скететуский сказав:

— Мосця пані! Час утікає, за хвилию треба нам сідати на коні, отже нїм подякуємо вдячним серцем за гостинність, маю я ту важну справу, про котру хотївбим кілька слів поговорити на особности.

На лиці княгині відмалювало ся здивованє; глянула на синів на посла і пана Лонгіна, якби хотїла відгадати з їх облич, о що ся розходить, і сказала з очевидним занепокоєнєм:

— Служу вашмосці.

Посол хтів вставати, але не дозволила ему, і перейшли до сїний, покритих оружєм і зброєю. Молоді князі станули в ряді за ма-

терію, котра станувши перед Скшетуским спитала:

— Про яку справу хочеш вацьпан говорити?

Намісник влялив в ню свої бистрі, майже суворі очи, і сказав:

— Вибачте їмосць, і ви, молоді князі, що поступаю против звичаю, і замість говорити через послів, сам говорю про таку справу. Але що инакше не може бути, проте без довшого проволіканя представляю їмосци пані і їхмосцям, яко опікунам, мою покірну просьбу, щобиьте зволили віддати мені княжну Елену за жінку.

Колиби в тій хвили, в часі зими, грім вдарив на майдані в Розлогах, то меньшеби зробив вражінэ на княгиню і эї синів, як сі слова намісника. Через хвилю дивили ся здумілі на говорячого, що стояв перед ними випростований спокійний і гордий, неначеби не думав просити, але розказувати, і не вміли знайти слова відповіді, аж княгиня почала питати:

— Якто? васць? о Елену?

— Я, мосця пані — і се э мій-невідкличний намір.

Наступила хвиля мовчаня.

— Чекаю на відповідь їмосць пані.

— Вибач вацьпан — відповіла, прийшовши до себе, княгиня, а эї голос став сухий і острый, — хоч се велика честь для нас, просьба такого кавалэра, але з того не може нічого бути, бо Елену я вже приобіцяла кому другому.

— Подумай лишень вацьпані, як дбайлива опікунка, чи се не було проти волі княжни, і чи я не ліпший від сего, котрому эї вацьпані приобіцяла.

— Мосці пане! Хто ліпший, то моя річ. Можеш бути і найліпший, нам се не робить жадної ріжниці, бо тебе не знаємо.

На се намісник випростував ся эще більше, а эго зимний погляд став острый як ніж:

— Але я вас знаю, зрадники! — гукнув. — Хочете кривнячку віддати хлопови, щоби вас лишень лишив в посіданю не правно забраного маєтку . . .

— Ти сам зрадник! кригнула княгиня. — Так то платиш за гостину, таку то маєш вдячність в серцю? О гадино! Щось за один? звідки ся взяв?

Молоді Курцевичі почали тріскати палцями і розглядати ся по стінах за збруєю, а намісник говорив:

— Погани! загарбалисьте посілість сироти, але нічого з того. За день вже князь буде про се знати!

Почувши се, княгиня кинула ся в зад кімнати і вхопивши рогатину, йшла з нею до намісника. Князі також, вхопивши, що котрий міг, сей шаблю, той кинжал або ніж, оточили зго пів-колесом, віддыхаючи тяжко, як стадо розшалілих вовків.

— До князя підеш? — кликали княгиня — а знаєш ти, чи живий звідси вийдеш? чи се не твоя послідна година?

Скшетуский зложив руки на грудях і ані оком не моргнув.

— Вертаю з Криму, як княжий посол, — сказав, — нехай мені ту хоч волосок з голови впаде, то за три дні з сего місця і попелу не лишить ся, а ви погниєте в лубнянських льохах. Чи є на світі сила, щоби вас могла охоронити? Не грозить, бо вас ся не бою!

— Згинемо, але ти згинеш перше.

— Як так, то бий, ось моя грудь.

Князі з матерію тримали все вістря справлені проти грудий намісника, але сказавбись, якась невидима сила повздержувала їх руки, якби ланцухами. Сопіючи і скрегочучи зубами, рвали ся в безсильній злости, але жаден не вдарив. Бояли ся Вишневецького.

Намісник став паном ситуації.

Безсильний гнів княгині виляв ся лишень потоком зневаг.

— Лапцярдюго! голодранче! забагло ся тобі княжої крові — але нічо з того! Кождому віддамо, аби лиш не тобі, а сего нам і сам князь не може розказати.

На се пан Скшетуский:

— Не пора мені виводити ся з мого шляхотсва, але так думаю, що ваше князівство моглоби за ним носити мечик і щит. Впрочім, коли хлоп був для вас добрий, то я ліпший. Що до мого маєтку, то і сей може піти з вашим на взаводи, а що говорите, що мені не дасьте Елени, то послухайте, що вам скажу: і я лишу вас в Розлогах і не буду жадати рахунку з опіки.

— Не даруй сего, що не твоє.

— Не дарую, але даю обітницю на будуче і ручу за ню лицарським словом. Отже вибирайте: або зложити князеви рахунки з опіки і забрати ся з Розлогів, або мені віддати дівку, і затримати посілість . . .

Рогатина висувала ся поволи з рук княгині. По хвили упала з бренькотом на підлогу.

— Вибирайте — повторив Скшетуский — авт пацем, авт беллюм! (або мир, або війну).

— Щастє се — сказала вже лагіднійше Курцевичева, — що Богун поїхав з соколами, не хочачи дивити ся на вашмосця, бо він вже вчера підозрівав. Инакше не обійшло би ся ту без розливу крови.

— Мосця пані, і я ношу шаблю не на тоє, щоби мені лиш пояс обтягала.

— Подумай однак вашмосць, чи се політично зі сторони такого кавалєра, щоби, війшовши по доброму до дому, так на людей наставати і брати дівку силоміць, так якби з турецької неволі?

— Так годить ся, коли мала бути проти волі запродана хлопови.

— Того васць про Богуна не говори, бо він хоч не має родичів, то преці се великий войовник і славний лицар, а нам знаний від дитини і в дома так якби кривий. Для него се однаково, чи відібрати єму сю дівку, чи єго ножем пхнути.

— Мосця пані, мені час в дорогу, отже вибачайте, що єще раз повторю: вибирайте!

— А що, ви сини, скажете на таку покірну просьбу сего кавалєра. Булиги споглядали по собі, тручали ся ліктями і мовчали.

Вкінци Симеон промуркотів:

— Кажеш бити, мати, то будемо, — кажеш дати дівку, то дамо.

— Бити зле і дати зле. Опісля звертаючи ся до Скшетуского:

— Припер-єсь нас васць до стїни, хоч тріснути треба. Богун шалений чоловік, готов поважити ся на все. Хто нас охоронить перед єго местию? Сам згине, але нас перше погубить. Що нам робити?

— Ваша в тім голова.

Княгиня мовчала через хвилю:

— Слухайже, вашмосць. Се все мусить лишити ся в тайні. Богуна виправимо до Переяслава, сами з Еленою виїдемо до Лубнів, а васць попросиш князя, щоби нам прислав до Розлогів залогу. Богун має око-ло півтора сотки семенів, з котрих часть э ту. Не можеш Елени зараз взяти, бо эї відібэ. Инакше се не може бути. Отже їдь, не говорячи про се нікому і жди на нас.

— Щобисьте мене зрадили?

— Колибисьмо лише могли! але сам бачиш, що не можемо. Дай слово, що через той час не видаш секрету!

— Даю — а ви даєте дівку?

— Бо не можемо не дати, хоч нам Богуна жаль . . .

— Тьфу! тьфу! мосці панове — сказав нагло намісник, звертаючи ся до князїв — чотирох вас як дубів, і боячи ся одного Козака, хочете эгд зрадою взяти. Хоч я повинен вам дякувати, то однак скажу: не пристойть се чесній шляхті.

— Васць ся до сего не мішай! — закричала княгиня. Се не твоя річ. Що нам робити? кільки васць маэш жовнірів на эго півтора сотки семенів? Оборониш нас? оборониш Елену, котру він готов силоміць пірвати? Ідиж собі до Лубнів, а що ми зробимо, то вже наша річ, кобисьмо привезли тобі Елену.

— Робить що хочете; одно вам тільки эще скажу. Колиби княжній стала ся яка кривда, — то гєра вам!

— Не починайже собі так з нами, щобись нас не деспре-вадив до десперації!

— Босьте хотїли зробити над нею насильство, а і тепер, продаючи эї за Розлоги, не прийшло вам до голови спитати: чи буде эї по мисли моя перзона? (особа).

— Отже спитаємо эї в твоїй присутности — сказала княгиня, дусячи в собі гнів, що наново починав нуртувати в э груди, бо добре порозумїла погорду в словах намісника.

Симеон пійшов по Елену і за хвилю вернув з нею до сїний.

Серед сих гнівів і грозьб, що эще немов висїли в воздуху, як відгомін переминаючої тучі, серед сих суворих поглядів, суворих облич, эї чудове лице засьвітило, як сонце по бурі.

— Мосця панно! — сказала понуро княгиня, показуючи на

Скшетуского, — эсли маэш до сего волю, то се твій будучий муж.

Елена зблідла як стіна, і крикнувши, закрила очи руками, а потім нагло простягла їх до Скшетуского.

— Чи се правда? — шепотіла радісно.

Годину пізнійше відділ посла і намісника посував ся поволи лісним гостинцем в напрямі Лубнів. Скшетуский з паном Льонгіном Подбіпєнтою їхали на переді; за ними тягнули ся посолські вози довгою змією. Намісник їхав в задумі і тузі, коли нагло з сеї задуми збудули эго уривані слова пісні:

”Тужу, тужу, серце болить . . .“

В глибині ліса, на вузкій лісній доріжці, показав ся Богун. Эго кінь був дочиста покритий піною і болотом.

Очевидно Козак, після свого звичаю, пустив ся на степ і ліси, щоби ся ушити вітром, і переболіти се, що душу боліло.

Тепер власне вертав до Розлогів.

Дивлячись на сю дійсно пишну постать, що лишень мигнула і зникла, пан Скшетуский мимоволі подумав собі, а навіть мрукнув під носом:

— Але прецінь се щастє, що він при ній розтяв чоловіка.

Нагло якийсь жаль стиснув эго за серце. Жаль эму було і Богуна, а эще більше сего, що звязавши ся словом, не міг тепер пігнати за ним конем і сказати:

— Любимо одну, отже одному з нас не жити. Добудь, Козаче, шаблі.

V

Прибувши до Лубнів, не застав пан Скшетуский князя в дома, бо сей поїхав до Сінчі на хрестини до свого давнійшого дворянина пана Суфчиньського. З ним поїхала княгиня, дві панни Збараскі і багато иньших осіб з княжого двора. Отже дано знати до Сінчі о повороті намісника з Криму і о прибутю посла; тимчасом знакомі і товариші vitality радісно Скшетуского по довгій подорожи, а особливо пан Володийовский, що по посліднім поєдинеу зробив ся найблизшим при-

ятелем нашого намісника. Він відзначав ся тим, що завсїгди був залюблений. Переконавши ся про нещирість Ганусї Божобогатої, звернув був своє чутливе серце до Анелї Ланьскої, що була рівнож на жіночїм дворї, а коли она, місяць тому назад, віддала ся за пана Станїшевського, тоді Володийовский, щоби ся потїшити, почав зїтхати до старшої княжни Збараскої Анни, кривнячки князя Вишневецького.

Однак знав добре, що піднісши так високо очи, не міг мати найменшої надїї, тимбільше, що і по княжну вже зголосили ся свати: пан Бодзїньский і пан Лясота, в імени ленчицького воєводи пана Пшиємского. Отже оповїдав нещасливий Володийовский нашому намісникови про свої новї гризоти, познакомлюючи его з двірськими новинами і таємницями, однак сей слухав одним ухом, бо мав голову і серце заняті чим иньшим. Колиби не сей неспокїй, що звичайно ходить в парї з любовію, хочби і взаїмною, бувби пан Скшетуский чув ся щасливим, вернувши по довгїй неприсутности до Лубнів, де его окружили жичливі товариші і гамір жовнїрського житя, з яким він був так зжив ся. Бо Лубні, хоч були укріпленою панською резиденцією, проте під зглядом величавости могли ся рівнати зі всіма осїдками королеват, а ріжнили ся від них лиш сим, що житє в них було суворе, військове. Хто не знав тамошних звичаїв і порядків, той, хочби приїхав в найспокїйнїйшїм часї, міг думати, що там готувить ся якийсь воєнний похід. Було там більше жовнїра як дворян, желїзо впадало в очи більше як золото, гомін труб давав ся чути частїйше, як гамір забав і бенкетів. Всюди панував взірцевий лад, і незнана де инде карнїсть; всюди роїло ся від лицарства з під ріжних хоругвїв: панцирних, драгонських, козацьких, татарських і волоських, під котрими служило не лише ціле Заднїпровє, але також охоча шляхта зі всіх сторїн Рїчи посполитої. Хто хотїв вишколити ся в лицарськїм ремеслї, той ішов до Лубнів, отже були там і Українці, і Мазури, Литовці, Малополяне, навіть і Прусакї. Піші полки і артилерія, або так званїй "огнистїй" люд, складали ся переважно з вибраних Нїмців, нанятих за високий жолд. При драгонах служили головно місцевї, при татарських хоругвах Литовці. Малополяне горнули ся найрадше під панцирні стяги. Князь не позволяв лицарству киснути, тому в обозї панував безнастанний рух. Одні полки виходили на зміню до станиць і паланок, другї

вертали до столиці, а муштра і виправи відбували ся по цілих днях. Часами також, хоч і спокійно було від Татарів, робив князь далекі походи в глухі степи і пустині, щоби жовнірів привчити до зношеня воєнних трудів, і дійти там, де еще ніхто не ходив, і рознести славу свого імени. Так приміром минувшої осени залустиив ся був лівим берегом Дніпра аж до Кодака, де это пан Гродзіцький приймав як удільного монарха. Опісля пішов попри пороги аж до Хортиці і казав висипати на урочиську Кучкаси велику могилу з каменя, на памятку і знак, що жаден пан не був еще так далеко в сих сторонах. (1.)

Пан Богуслав Машкевич, що, хоч молодий, був добрим жовніром, а до того чоловіком ученим, і що описав сей похід, як рівнож і иньші подібні виправи князя, оповідав панови Скшетускому чуда про сю виправу, а пан Володийовский, що також брав в ній участь, зараз всьо потверджував. Отже бачили пороги і подивляли їх, а особливо страшного Ненаситця, що рікрічно, як колись Сцилля і Харибда, пожирав кількадесять людських жертв. Опісля ішли на схід випаленим степом, де кінниця не могла іти задля недогарків, так, що аж треба було коням ноги обвивати шкірами. Знайшли там множество гадюк, і величезних вужів довгих по десять ліктів, а таких грубих, як мужеське рамя. По дорозі вирубували на самотних дубах княжі герби на памятку, а вкінци знайшли такі глухі степи, де вже не було і сліду чоловіка. — Я вже думав — говорив учений пан Машкевич, — що доведе ся нам на взір Одисея зійти вкінци до Аду (пекла).

На се пан Володийовский:

— А люди з під хоругви пана стражника Замойского, що йшли по переді, присягали, що вже бачили сї стовпи, коло котрих кінчить ся земля.

Намісник взаімно оповідав товаришам про Крим, де перебув майже півроку, чекаючи на відповідь хана; оповідав про тамошні міста, що полишали ся з давних часів, про Татарів і про їх воєнну силу, а в кінци про перестрах, в яким жили, відколи почули про велику виправу на Крим, в якій мали взяти участь всі війська Річи посполитої. Так бала-

(1.) Э се слова Машкевича, котрий міг не знати про побут на Січи Самуїла Зборовського.

кали що вечера і ждали на поворот князя. Тимчасом намісник представляв що найблизшим товаришам пана Льонгіна Подбіпэнту, котрий, маючи солодку вдачу, відразу зєднав серця всіх, а показавши до того при пробах з мечем свою надлюдську силу, здобув собі рівночасно загальне поважанє. Оповідав він вже кільком про свого предка Стowejка і про три голови, не оповідав лишень про свій обіг, щоби не наразити ся на жарти. Особливо припали собі до вподоби оба з паном Володийовским, мабуть тому, що оба мали дуже чутливі серця і вже по кількох днях ходили разом на мійські вали, щоби разом зітхати, оден до зірки, що була трохи за високо, щоб її дістати, себто до княжни Анни, — другий до незнаной, від котрой ділили єго три нестяті голови.

Володийовский навіть намовляв пана Льонгіна до драгонів, але Литовець постановив собі конечно записати ся під панцирний стяг, щоби служити під Скетуским, тимбільше, що довідав ся в Лубнах на велику втіху, що всі єго мають за знаменитого лицаря і за одного з найліпших княжих офіцирів. А власне в хоругві, котрой поручником був Скетуский, отворив ся ваканс по пану Закшевским, з прізвиским "Мізерере меї", (змилуй ся надімною) що вже від двох тижнів лежав безнадійно хорий, бо від вогкості поствирали ся єму всі рани. До любовної жури намісника прилучив ся єще отже і смуток з причини грозячої страти старого товариша і досьвідченого друга; пересиджував що дня довгими годинами коло єго ложа і потішав, як умів, покріпляючи єго надією, що єще не оден похід разом відбудуть.

Але старець, не потрібував потіхи. Конав собі весело на твердім жовнірським ложу, обтягненім кінською шкірою, і глядів з усмішкою на Розпятє, завішене над ліжком. А Скетускому відповідав:

— Мізерере меї, мосці поручнику, вже я собі іду по свою небесну заплату. Моє тіло таке діраве від ран, що побоюю ся, щоби сьвятий Петро, що є Божим маршалком і наглядає за порядком в небі, не відігнав мене від брами через таку подіравлену сукману. Але єму скажу: "Сьвятий Петрусю! закликаю тебе на Мальхусове ухо, впусти мене, бо сеж преці погани так мені попсували тілесні шати... мізерере меї! а як сьвятий Михаїл буде робити яку виправу на пекольні сили, то старий Закшевский єще придасть ся."

Отже поручник, що як жовнір тільки разів оглядав смерть, не міг стримати сліз, слухаючи сего старця, котрого скін був подібний до по-

гідного заходу сонця.

Аж одного рана задзвонили усі дзвони по всіх лубнянських церквах і костелах, сповіщаючи смерть пана Закшевського. Того самого дня приїхав князь з Сінчі, а з ним панове Бодзінський і Лясота, як також цілий двір і множество шляхти в кількадесяти колясах, бо у пана Суфчинського був великий зйїзд. Князь справив величавий похорон, хочаючи почитати заслуги помершого і показати, як він любить ся в лицарських людях. Отже в похороннім поході взяли участь всі полки, що стояли в Лубнах, а на валах палено з рушниць і гаківниць. Кавалерія ішла від замку аж до костела воєнним строєм, але з позвиваними бандеріями, за нею ішли піші полки з кольбами до гори. Сам князь, прибраний в жалоу, їхав за трумною в позолоченій кариті, запряженій осьмома кіньми, білими як сніг, що мали гриви і хвости помальовані на червоно, а на головах пуки чорних струсиних пер. Перед колясою поступав відділ яничарів, що становили прибічну княжу сторожу, а за колясою їхали на бистрих конях пажі, повбирані по іспанському, даліше високі двірські урядники, гайдуки і вся двірська служба. Похід затримав ся насамперед перед дверми костела, де ксьондз Яскульський повитав труну промовою, що зачинала ся від слів: "Куди так спішиш мосці Закшевський?" Потім промовляло еще кількох товаришів, а межі ними і пан Скететуский, яко зверхник і приятель помершого. Відтак внесено тіло до костела і ту доперва забрав голос золотоустий бесідник, Езуїт, ксьондз Муховэцкий, що говорив так гарно і зворушаючо, що сам князь заплакав.

Пан Льонгін Подбіпента, що перший раз побачив князя на похороні, не міг сам своїм очам вірити. Бо наслухавши ся так богато про него, думав, що мусить се бути якийсь великан, виспий о цілу голову від решти людей, а ту побачив чоловіка малого і досить мізерного. Князь був еще молодий, бо мав щойно трийцять шість літ, але на его лиці було знати воєнні труди. Бо хоч в Лубнах жив як король, то підчас численних виправ і походів ділив невигоди з простими товаришами, їв чорний хліб і спав на землі на шкірах, а що більшу часть життя провів в обозі, то се і відбило ся на его лиці. Однак се лице зраджувало вже на перший погляд незвичайного чоловіка. Видно в нім було незломну волю і повагу, перед котрою кожний мимоволі мусів схилити голову. Видно було, що сей чоловік знає свою могутність і силу, і колиби

ему хочби завтра вложено корону на голову, не почувби ся ані здивованим ані придавленим еї татаром. Очи мав великі, спокійні і ласкаві, однак видно було, що в них дримають блискавиці і горе і тому, хтоби їх розбудив. І ніхто не міг витримати его спокійного погляду, і бачено нераз послів і досьвідчених двораків, що, станувши перед Яремою, мішали ся і не могли слова промовити. Був він впрочім на своїм Задніпровю правдивим королем; з его канцелярії виходили привілеї і надання, що починали ся словами: "Ми по Божій милости князь і господин"... і т. д. А з великих панів рідко котрого уважав собі рівним. Князі, в котрих жилах плинула кров давних володарів, бували у него за маршалків. Таким був свого часу і батько Элени, Василь Булига Курвич, котрого рід выводив ся преці від Корията, а в дійсности як вже згадано, походив від Рурика.

Було щось в князеви Яремі, що мимо его вродженої ласкавости, тримало від него людей з далека. Люблячи жовнірів, він сам з ними жив поуфало, але з ним ніхто не сьмів ся поуфалити. А однак лицарство, колиби їм був розказав кинути ся з кіньми стрімголов в дніпрові пропасти, виконалоби сей розказ без найменьшої проволоки.

По матери Волошці одідичив білу церу, від котрої бив жар неначе від розпеченого на біло желіза, а також чорний кручий волос, підголений на цілій голові, що лишень на переді спадав рівно на чоло, яке прикривав до половини. Носив ся по полськи і не дуже зважав на убір, і лишень підчас великих урочистостей вбирив ся в дорогоцінні шати, але тоді вже цілий сьвітив від золота і дорогих каменів. Пан Льонгін був кілька днів пізнійше присутним на одній з таких урочистостей, коли князь приймав пана Розвана Урсу на авдиэнції. Такі посолські авдиэнції відбували ся завсігди в так званій голубій сали, бо на еї стели був змальований пензлем Гельмана з Гданська цілий небесний звід разом зі зьвіздами. Тоді засідав князь під бальдахимом з оксаміту і горностаїв, на високім кріслі, подібнім до трону, котрого підніжок був оббитий золотою бляхою, а за князем стояв его секретар, ксьондз Муховэцкий, маршалок князь Воронич, пан Богуслав Машкевич, дальше пажі і двацятьох трабантів з галябардами, повбираних в іспанські строї; глиб салі був переповнений лицарством в блискучих зброях і дорогих вборах. Пан Розван просив в імени господара, щоби князь своїм впливом виєднав у хана заказ будяцким Татарам, щоби не нападали

на Волощину, де они рікрічно робили страшенні шкоди і спустошеня. На се відповів князь гарною латиною, що будяцькі Татари не дуже то слухали і самого хана, але обіцяв, що коли до него приїде в цвітни ханський посол, Мурза Чавс, то він через него упімне ся у хана за вольськими кривдами.

Пан Скшетуский був вже попередно здав князеві справозданя зі свого посольства і подорожи, як також з сего що чув про Хмельницького і его утечу на Січ. Князь постановив посунути кілька полків ближше до Кодака, але не привязував до сеї справи великої ваги. Так отже, коли здавало ся, що нічого не грозить могучій задніпрянській державі, розпочали ся в Лубнах ріжні урочистости і забави, раз з причини побуту посла Розвана, а по друге і для того, що панове Бодзінський і Лясота осьвідчили ся остаточно урочисто, в імени воєводица Пшиэмского, о руку старшої княжни Анни і одержали на свою просьбу прихильну відповідь від князя і від княгині Гризельди.

Лишень малий Володийовский оден на сім терпів, а коли его Скшетуский старав ся потішити відповів:

— Добре тобі, бо коли схочеш, то Гануся Божобогата тебе не мине. Вже то она через цілий час про тебе мило згадувала; я думав з першу що тому, щоби викликати заздрість в Биховця, але бачу, що хотіла его лишень на так вхопити, і хиба до тебе одного щось в серци чує.

— Що там Гануся! Вертай ся назад до неї — не бороню. Але про княжну Анну забудь навіть думати, бо то все одно, щобишь хотів фенікса на гнізді прикрити шапкою.

— Знаю я добре, що она для мене феніксом, і для того з жалю прийдеь мені певно вмерти.

— Будеш жити і знов ся залюбиш, колиб тільки не в княжній Варварі, бо тобі эї другий воєводич з під носа спрятає.

— А чиж серце слуга, котрому мож розказувати? Чиж можна заборонити очам дивити ся на таку чудову істоту, як княжна Варвара, якої вид навіть дикі бестії міг би порушити?

— Маеш бабо радість! — закликав пан Скшетуский. — Бачу, що знайдеш потіху без моєї помочи, але се тобі скажу: вертай ся до Ганусі бо з моєї сторони не будеш мати жадної перешкоди.

Але Гануся навіть не думала про Володийовского. Натомість дражнила эї, цікавила і гнівала обоятність пана Скшетуского, котрий вер-

нувши по такій довгій подорожі, майже не глянув на неї. Отже вечерами, коли князь проходив з визначнішими офіцерами і дворянами до забавової кімнати княгині, щоби побавити ся розмовою, Гануся заглядала з поза плечий своєї пані (княгиня була висока, а Гануся низька) і вертіла своїми чорними оченятами в лиці намісника, хочачи розв'язати сю загадку. Але очи Скшетуского, так само як его мисли, блукали деінде, а коли его погляд упав случайно на дівчину, то такий задуманий і шкляний, неначеб се не була ся, про котру колись співав.

”Як татарська орда,
Береш в ясир корда!..“

— Що ему ся стало? — питала сама себе розпечена дівчина і тупаючи дрібною ніжкою, постановила сю річ розслідити. Не любила ся она вправді в Скшетускім, але привикши до сего, що в ній всі ся любили, не могла сего знести, щоби на ню не звертано уваги і готова була сама залюбити ся в Скшетускім.

— Отже одного разу, коли бігла з мітками для княгині, стрінула пана Скшетуского, як виходив з сусідної кімнати від князя. Налетіла на него як вихор, майже діткнула грудию, і подавши ся нагло в зад, заговорила:

— Ах! як я ся перелякала. Добрийдень вацьпану!

— Добрий день панні Анні. Чи ж то з мене така потвора, що панна Анна аж перелякала ся?

Дівчина стояла зі спущенми оченятами, щіпаючи пальці незанятої руки кінчик кіс, і переступаючи з ноги на ногу. Ніби змішана відповіла з усміхом:

— Е ні! се ні... зівсім ні... як маму люблю!

Нагло глянула на поручника, і сейчас спустила очи.

— Чи вацьпан гніваеш ся на мене?

— Я? Абож панна Анна дбає про мій гнів?

— Що правда, то ні. Не мала бим также про що дбати. Може вацьпан думаеш, що зараз стану плакати? Пан Биховець чемнійший...

— Коли так, то не лишає ся мені нічого більше, як уступити перед паном Биховцем і зійти з очий панни Анни.

— А чи я тримаю?

Сказавши се, Гануся заступили ему дорогу.

— То вацьпан вертаэш з Криму? — запитала.

— З Криму.

— А що вацьпан привіз з Криму?

— Привіз пана Подбіпэнту. Преці панна Анна эго бачила. Дуже се милий і статочний кавалэр.

— Певно що милійший від вацьпана. А пощо він сюди приїхав?

— Щоби панна Анна мала на кім спробувати своєї сили. Але раджу брати ся остро, бо знаю про сего кавалэра оден секрет, через котрий він э непобідимий... І навіть панна Анна з ним собі не порадить.

— А чомуж то він э непобідимим?

— Бо не може женити ся.

— А щож мене се обходить. Чомуж то він не може женити ся?

Скшетуский нахилив ся до уха дівчини, але сказав дуже голосно і виразно:

— Бо слюбував чистоту.

— Немудрий вацьпан! закликала скоро Гануся і в тій хвилі полетіла, як сполошена птаха.

Однак сего вечера подивила ся перший раз уважнійше на пана Льонгіна. Гостий того дня було досить, бо князь справляв пращальний пир для пана Бодзінського. Наш Литовець був вбраний в білий шовковий контуш і темно голубий жупан, і виглядав дуже оказало, тимбільше, що при боці, замість катівського зервікапура, висіла легка крива шабля в золоченій похві.

Оченята Ганусі стріляли на пана Льонгіна потрохи навмисно на злість пану Скшетускому. Однак намісник бувби сего не завважав, колиби не Володийовский, що трунувши эго ліктем сказав:

— Нехай попаду ся в ясир, коли Гануся не залицяэ ся до сеї литовської хмилевої тички.

— Скажиж се ему самому.

— Певно, що скажу. Буде з них дібрана пара.

— Така межи ними пропорция, що буде міг эї носити замість запинки коло жупана.

— Або замість кутасика на шапці.

Володийовський підійшов до Литовця.

— Моспане — сказав, — недавнось сюда прибув, але бачу, що в тебе не який небудь баламут.

— А то чому, братеньку добродію, а то чому?

— Бо вжесь нам ту збаламутив найгарнійшу дівчину.

— Добродію! — сказав Подбіпента, складаючи руки, — що вацьпан найліпшого говориш?

— Глянь вацьпан на панну Анну Божобогату, в котрій ся ми ту всі позалюбували, як она на вацьпана завертає оченятами. Сте-режи ся лишень, щоби васці не пошла в дурні, так як нас пошла.

Сказавши се, Володийовській обернув ся на пяті і відійшов, лишаючи пана Льонгіна в остовпіню. Не сьмів він навіть зразу глянути в сторону Ганусі і доперва за якийсь час кинув незначно оком — та аж задрожав. З поза рамени княгині Гризельди гляділо на него дійсно двоє горючих оченят, уперто і з цікавостію. — "Апаге сатанас" (відійди сатано) — подумав Литовець, і по-червонівши як бурак, утік в другий кут салі.

Однак покуса була тяжка. Сей чортик, що виглядав з за плечий княгині, був такий принадний, ті оченята сьвітили так ясно, що пана Льонгіна аж тягнуло щось, щоби еще хоч раз в них подивити ся.

Але зараз пригадав собі на свій обіт, перед очима станув ему Зервікаптур і предок Стowejко Подбіпента, три стяті голови, і страх его зібрав. Перехрестив ся отже і сего вечера вже більше в сей бік не дивив ся.

Але зараз на другий день раненько прийшов на квартиру до пана Скшетуского.

— Пане наміснику, а скоро вирушимо? Щож там вашмосць чув про війну?

— Видно дуже пильно васці. Будже терпеливий, доки не затагнеш ся під стяг.

Бо пан Подбіпента не був еще записаний на місце помершого Закшевского. Мусів чекати аж вийде квартал, а се мало наступити аж першого цвітня.

Але було ему очевидно пильно, тому питав дальше намісника:

— А не говорив Я. О. князь нічого в тій справі?

— Не говорив нічого. Король правдоподібно до смерті не перестане думати про війну, але Річ посполита війни не хоче.

— А говорили в Чигирині, що грозить козацька ребелія?

— Видно, що васці дуже обіти допікають. Що до ребелії, то треба знати, що зі́ перед весною не буде, бо хоч ся зима легка, але зима зимою. Маємо дперва 15 лютого, кожного дня можуть еще прийти морози, а Козак не рушить ся доти, доки не може ся окопати, бо вони з за окопів бють ся страшенно, але в отвертім поли не вміють собі дати ради.

— Як так то треба навіть на Козаків чекати?

— Подумай також вацьпан, що хочбись підчас ребелії знайшов своїх три голови, то еще не знати, чи будеш звільнений від обітів, бо що иньшого Хрестовці або Турки, а що иньшого свої, так би сказати, діти еюдем матріс (тої самої матери).

— Ах Господи! Отсе мені вацьпан забив сука в голову. От десперация! Нехайже мені ксьондз Муховацкый розв'яже сі сумніви, бо инакше не буду мати і хвилини спокою.

— Певно, що розв'яже, бо се учений і побожний чоловік, але певно, що він не скаже нічого иньшого. Беллюм цивіля (війна домашна), се війна між братами.

— А колиби бунтівникам прийшла чужа поміч?

— Тоді що иньшого. Але тепер могу одно васці порадити: чекай і будь терпеливий.

Але пан Скшетуский сам не міг пійти за тою радою. Щораз то більше збирала его туга, двірські урочистости его нудили, не міг знайти розради межи милими приятелями. Вкінци панове Бодзінський, Лясота і Розван Урсу виїхали, а по їх виїзді настав спокій. Житє почало плинути звичайним ходом. Князь був занятий оглядинами величезних дїбр, і що раня замикав ся з комісарями, що приїздили з цілої України і з Сандомирщини, — так, що навіть і війскові вправи рідко коли відбували ся. Веселі офіцерські бенкети, на котрих говорено о будучих війнах, нудили пана Скшетуского; отже з рушницею на рамени утікав над Солоницю, де колись Жулкевский побив Наливайка і Лободу. Сліди сеї битви вже затерли ся давно, так в людській памяти, як і на побозвищу. Лишень від часу до часу викидала земля з свого нутра побілілі кости,

а за водою видно еще було козацький насип, з поза котрого боронили ся так розпучливо Запорожці Лободи і Наливайкова кінниця. Але насип поріс вже густо цілим гаєм корчів і молоднику. Сюда то ховав ся Скшетуский перед двірським гамором і замість стріляти до птаства, роздумував; ту ставав перед очима его души образ коханої дівчини, викликуваний памятю і серцем ту, серед мраки, шуму очеретів і мелянхолії місцевости, шукав потіхи в своїй тузі. Але пізнійше почали падати часто дощі, що заповідали прихід весни. Солониця перемінила ся в розтопіль, що годі було з під даху вихилити ся, отже намісник зістав позбавлений і сеї одинокої потіхи, яку знаходив в сих самітних проходах. А тимчасом зростав его несупокій — і зівсім слушно. Мав він спершу надію, що Курцевичева приїде з Еленою до Лубнів, як лиш княгини удасть ся позбути ся Богуна. Але тепер і ся надія пропала. Слога поспувала дороги, а степ на кілька миль по обох боках Сули перемінив ся в величезне багнище. Щоби через него переїхати, треба було чекати, доки горяче сонце не виссе надміру води і вогкости. Через сей цілий час мала Елена позіставати під опікою людей, котрим Скшетуский не довіряв, бо знав, що ему не раді. Вправді, для свого власного добра, повинни були дотримати ему слова, і майже що не мали иньшого виходу, але хтож міг знати, що придумують, на що ся відважують, особливо, коли мали над головою страшного ватажка, котрого очевидно заразом і любили і бояли ся. Легко би ему було і присилувати їх, щоби віддали дівчину, бо і такі случаї нераз лучали ся. Таж прецінь свого часу товариш нещасного Наливайка, Лобода, присилував паню Поплінську, щоби ему віддала за жінку свою вихованицю, хоч дівчина була шляхтянкою з доброго роду. А коли було правдою, що говорено про величезні Богунові богацтва, то міг їм заплатити і за дівчину і за втрату Розлогів. А опісля — що? Опісля — думав пан Скшетуский — повідомлять его глумливо, що вже "по гарапі", а самі утечуть десь в литовські або мазовецькі пущі, де їх навіть могуча княжа рука не досягне. На саму гадку про се тряс ся пан Скшетуский як в пропасниці, термосив ся як вовк на ланцуху і жалував свого лицарського слова, даного княгини — і не знав, що має робити. А був се чоловік, що не любив давати

ся поривати обставинам. Вже з природи був незвичайно підприємчивим і енергічним. Не ждав він на се, що йому судьба наднесе; любив він борикати ся з судьбою і кувати свою долю на перекір обставинам, тому і було йому тяжко сидіти в Лубнах з заложеними руками.

Отже постановив щось робити. Мав він службу Ржендзяна, ходачкового шляхтича з Поліся, що хоч мав лиш піснайцять літ, але був франтом, кутим на чотири ноги, що міг і старого лиса вивести в поле. Эго то порішив тепер Скшетуский вислати до Елени на розвіди. Лютий вже був скінчив ся; дощі переставали падати і на марець заповідала ся погода. Дороги мусіли також поправляти ся. Отже Ржендзян вибрав ся в дорогу. Пан Скшетуский дав ему лист, паперу, пер і фляшку чорнила, і наказав ему щоби пильнував сего добра, як ока в голові, бо памятав добре, що сих річий нема в Розлогах. Поручив також хлопцеві, щоби не говорив від кого їде, щоби удавав, що їде до Чигирина і щоби звертав на все пильну увагу, а особливо, щоби розвідав ся добре, про Богуна, де він знаходиться і що поробляє. Ржендзян не дав собі повтаряти поручень два рази, насунув шапку на бакир, свиснув нагайкою і поїхав.

Для пана Скшетуского настали тепер тяжкі дні очікування. Для скороченя часу стинав ся в пальцати з паном Володийовским, що був великим майстром в сій штуці, або кидав списою до перстенья. Стала ся також в Лубнах пригода, котрої намісник мало житєм не заплатив. Одного дня зірвав ся з ланцуха медвідь на замковім подвірю, і покалічивши двох машталєрів, сполошив коні пана комісара Хлібовського і вкінци кинув ся на намісника, що ішов власне з цекгавзу від князя, без шаблі, маючи лишень в руках легонький патик з мосяжною головкою. Намісник бувби без сумніву згинув, коли би не пан Льонгін, котрий, побачивши з цекгавзу, що ся діє, вхопив за свій Зервікалтур і прибіг на ратунок. Пан Льонгін оказав ся гідним потомком Стowejка, бо на очах цілого двора відвалив за одним замахом медвежу голову разом з лапою. Сей доказ надзвичайної сили бачив з вікна сам князь, котрий впровадив опісля пана Льонгіна до покоїв княгині, де Гануся Божобогата так надила эго оченятами, що на другий день

мусів іти до сповіди, а опісля через три дні не показував ся в замку, доки горячими молитвами не повідганяв лихих покус.

Тимчасом минуло десять днів, а Ржендзяна не було з поворотом. Наш пан Ян похудів з очікування і так помізернів, що аж Гануся Божобогата почала вишитувати ся через послів, що з ним є — а княжий лікар, Карбоні, записав ему якусь дрякву від мелянхолії. Але ему бракувало иньшої дрякви, бо днем і ночью думав про свою княжну, і почував щораз сильнійше, що се не жадне хвилеве бажанє загнуздо ся в его серци, але що се любов, могуча і велика, котра мусить бути заспокоєна, бо инакше розсадить людську грудь, як павутину.

Отже легко увити собі радість пана Яна, коли досвіта одного дня ввійшов до его кватири Ржендзян, заболочений, змучений і змізерований, але веселий, очевидно вертав з добрими вістями. Намісник побачивши его зірвав ся з ліжка і прибігши до него, хватив за рамена і крикнув:

— Лист маєш?

— Маю, пане. Ось він тут.

Намісник вирвав і почав читати. Довго сумнівав ся, чи ему Ржендзян привезе лист, бо не був певним, чи Елена вміє писати. Женщини на пограничах не бували учені, а до того Елена виховувала ся межі простаками. Але видно еще батько научив її писати, бо написала довгий лист на чотири сторони паперу. Не уміла она вправді висловлювати ся реторично, але писала впрост з серця, як слідує:

”Вже я вацьпана ніколи не забуду, вацьпан мене скорше, бо чую, що є і нестаточні межі вами. Але коли прислав єсь умисно післанця тільки миль дороги, то видно, щом тобі мила, як і ти мені, за що дякую з цілого серця. Не думай також вацьпан, щоби се не було проти моєї скромности, писати тобі про сю мою любов, але знать вже ліпше правду сказати, як зберехати, або її укривати, коли в серцю діє ся що иньшого. Випитувала ся я також імц. Ржендзяна, що поробляєш в Лубнах і які є обичаї на великім дворі, а коли мені почав оповідати про уроду і красу тамошних панянок, том мало не заплакала з великого жалю . . .“

Ту намісник перервав читанє і запитав Ржендзяна:

— Що ти там кле наговорив?

— Все добре, — пане! — відповів Ржендзян.

Намісник читав дальше:

”... Бо якже мені простачці рівняти ся з ними. Але сказав мені хлопець, що вацьпан на жадну і дивити ся не хочеш...”

— Тось добре говорив! — сказав намісник.

Ржендзян не розумів вправді, о що ся розходить, бо намісник читав лист потихо, але зробив мудру міну і кашельнув значучо, а Скшетуский читав дальше:

”... І я зараз потішила ся, просячи Бога, щоби тебе і надальше заховав таким жичливим до мене і благословив нам обом — амінь. Вже я ся так зтужила за вацьпаном, якби за матерію, бо смутно мені сироті на світі, але не смутно при вацьпанови... Бог бачить моє серце, що воно чисте, а що иншого з простацтво, котре мусиш мені вибачити...”

Дальше доносила гарна княжна, що виїдуть з стрійною до Лубнів, як лиш дороги пооправляють ся, і що сама княгиня хоче виїзд приспішити, бо з Чигирина доходять вісти о якихсь не-супокоях межи Козаками, отже лишень чекає на поворот молодих каязів, що поїхали на кінський ярмарок до Богуслава.

”Правдивий з вацьпана чарівник — писала дальше Елена, — що умів-есь собі навіть стрійну з’єднати.”

Ту намісник усміхнувся, приганувши собі, яким то способом мусів з’єднувати стрійну. Лист кінчив ся запевненєм ста-лої і уцтивої любови, яку винна будуча жінка мужови. Взагалі з цілого листа видно було дійсно щире серце, і тому намісник перчитував сей сердечний лист по кільканайцять разів від початку до кінця, повторяючи собі в душі: ”Моя мила дівчино! нехайже мене Бог покине, коли я тебе понехаю”.

А опісля почав випитувати ся про все Ржендзяна.

Спритний хлопець здав ему докладне справозданє з цілої по-дорожи. Приняли єго добре. Стара княгиня випитувала єго про намісника, а довідавши ся що був знаменитим лицарем і пові-реним князя, а притім богатим чоловіком, була рада.

— Питала мене також — говорив Ржендзян, — чи єгомосьць,

як що обіцяє, завсїгди дотримує слова, а я їй на се: "Моя мосця панї! Колиби сей коник, на котрім я приїхав, був менї приобіцяний, знав бим, що він вже мій . . ."

— Хитрун з тебе — сказав намісник, — але колись вже так за мене поручив ся, то эго затримай. Отже не удавав эсь нічого, сказав-эсь, що се я тебе прислав?

— Сказав ем, бом побачив, що можна, і зараз эще ліпше мене прийняли, а особливо панна, яка э так чудова, що певно на сьвітї нема такої другої. А дізнавши ся, що се я приїхав від эгомосця, то вже не знали де мене посадити, і колиби не піст, то було би менї ліпше як в небі. А читаючи лист эгомосця, з радости заля-ла ся слезами.

Намісник замовк рівнож з радости і доперва по хвилині знов спитав:

— А про сего Богуна нічогось ся не довідав?

— Не випадало менї питати ся про него панни або панї, але я зайшов собі зі старим Татариним Чеглим, котрий, хоч поганин, э вірним слугою панянки. Сей менї розказував, що всі вони спершу дуже відказували на эгомосця, але опісля перестали, а то тоді, як довідали ся, що се, що говорять про скарби сего Богуна, то байка.

— Якимже способом они про се довідали ся?

— А то, бачите эгомосць, було так: мали они непорозумінэ з Сівінськими, і мали їм щось сплачувати. Як прийшов речинець, вони до Богуна: Пожич! — А він на се: Добра турецького, каже, трохи маю, але скарбів нема, бо щом мав, том все пороскидав. Як они се почули, то зараз він їм потанїв, — і звернули свої очи на эгомосця.

— Нема що казати, добре ти про все порозвідував ся.

— Мій эгомосць, колиби я довідав ся про одно, а про друге ні, тодіби эгомосць міг менї сказати: Коня-сь менї дарував, а сїдла не дав. Щоби эгомосць робив з конем без сїдла?

— Коли так, то возьми вже і сїдло.

— Дякую покїрно эгомосцеві. Вониж зараз виправили Богуна до Переяслава, отже я почувши про се, думаю: чомуж би і я не мав поїхати до Переяслава? Буде з мене мій пан радий, і скорше

діжду ся барви . . .

— Дістанеш барву на другий квартал. Тось був і в Черяславі?

— А був. Але-м Богуна там не застав. Старий полковник Лобода хорий. Говорять, що незадовго Богун зістане полковником на эго місце. Але там діє ся щось дивного. Семенів лишило ся при хоругві лишень мала горетка, а решта, говорять, пішли за Богуном, чи повтікали на Січ, і се э, мій эгомосьць, важна річ, бо там мабуть приготовляє ся якась ребелія. Хотів я конче довідати ся щось про Богуна, але все, що я довідав ся, то се, що він переправив ся на правий беріг Дніпра; як так, подумав я собі, то наша панянка від него безпечна, і взяв тай вернув ся назад.

— Добресь ся справив. А не зазнав-есь в дорозі якої пригоди?

— Ні, мій эгомосьць, лишень дуже хоче ся мені їсти.

Ржендзян вийшов, а намісник, лишивши ся самий, почав на ново читати лист від Элени і цілувати літери, що не були такі гарні, як та ручка, що їх писала. Надія вернула до эго серця, і думав собі так: "Незадовго дороги пообсихають, коби лиш Бог дав погоду. А Курцевичі, довідавши ся, що Богун голий, певно вже мене не зрадять. Винайму їм Розлоги, і ще свого доложу, коби лиш дістати сю зірку . . ."

І зібравши ся, з ясним лицем, і з грудию переповненою щастєм, пішов до каплиці, щоби насамперед подякувати Богови за добру новину.

VI

По цілій Україні і на Задніпрю почало шуміти неначе перед бурею; — від села до села, від хутору до хутору, перелітали якісь дивні вісти, так як ті перекотиполя, що їх в осени жене вітер степом. По містах шептали собі про якусь велику війну, хоч ніхто не знав, хто і против кого має воювати. Але всеж таки на щось заповідало ся. Людські облича стали якісь неспокійні. Рільник неохотно ішов з плугом в поле, хоч весна прийшла рана, тепла і тиха, і над степами давно сьпівали жайворонки. Вечерами

громадили ся люди по селах і стоячи по дорогах говорили про страшні рiчи. Слiпцiв, що ходили з лiрами і пiснею, випитувано пильно про новини. Декотрим здавало ся, що по ночах бачили якiсь вiдблиски на небi, і що з поза лiсiв вставав мiсяць червонiйший як звичайно. Ворожено нещастя або королiвську смерть — а все те було тим дивнiйше, що на сих землях, що привикли до несупокoiв, битв і нападiв, страх не мав легкого приступу; мусiли отже висiти в воздуху якiсь виiмковi страховища, коли несупокiй став ся загальним.

Було тим тяжше і душнiйше, що нiхто не мiг сказати, звiдки грозить небезпека. Однаковож двi признаки вказували, що дiйсно щось загрожує. По перше безлiч дiдiв лiрникiв появило ся по всiх селах і мiстах, а були межи ними і якiсь дивнi постати, незнанi нiкому, про котрих говорено, що се фальшивi дiди. Они, переходячи ся з мiсця на мiсце, скрiзь заповiдали в таємничий спосiб, що зближає ся день суду і Божого гнiву. А по друге, Низовцi почали на смерть пити.

Друга признака була ще небезпечнiйша. Сiч, обнята в занадто тiсних границях, не мiгла вижити всiх своiх людей, походи не завсiгди лучали ся, проте степи не давали Козакам хлiба, отже багато Низовцiв розходило ся рiк рiчно пiдчас супокoiю по заселених околицях. Повно iх було скрiзь по цiлiй Украiнi. Однi вступали на службу до старостiв, другi шинкували горiвкою по дорогах, а ще иньшi займали ся по селах і мiсточках рiжними ремеслами і торговлею. Майже в кождiм селi стояла оподалик хата, в котрiй мешкав Запорожець. Декотрi мали по таких хатах жiнки і газдiвство. А такий Запорожець, яко бувалий і досвiдчений чоловiк, був до певноi мiри добродiйством для цiлого села в котрiм мешкав. Не було вiд них лiпших ковалiв, коледiїв, гарбарiв, пасiчникiв, рибакiв і мисливих. Козак-все умiв, все зробив; хату поставив і сiдло ушив. Звичайно однак не були они спокiйними поселенцями, бо жили лиш тимчасовим житєм. Хто хотiв збройною рукою виконати вирок, напасти на сусiда, або оборонити ся вiд нападу, той потребував лишень крикнути, а молодцi злiтали ся зi всiх сторiн. Уживала iх отже шляхта, уживали панове, що вели межи собою безнастаннi спори, коли однак не було таких ви-

прав, то сиділи тихо по селах працюючи як в ярмі і здобуваючи в поті чола кавалок насушного хліба.

І тревало так нераз і рік і два, аж нагло приходила вістка про якусь велику виправу, чи то на Татарів, чи на Ляхів, чи разом з полськими панами на Волощину; — і зараз сі колодії, ковалі, гарбарі і пасічники покидали свої спокійні занятя і передівсім починали пити по всіх українських шинках.

Пропивши все, пили дальше на борг, не на то, що є, але на то, що ще буде. Сподівана добича мала заплатити за гулятику.

Се явище повторяло ся так стало, що опісля досвідчені люди на Україні привикли говорити: "Трясуть ся шинки від Запорожців, щось буде нового на Україні."

І зараз старости скріпляли залоги по замках, і звертали пильну увагу на все, панове стягали військо, а шляхта висилала жінок і дітий до міст.

Отже сеї весни Козаки почали пити, як еще ніколи перед тим, тратити на сліпо запрацьоване добро, і то не в однім повіті, або воєвідстві, але по цілій довгій і широкій Україні.

Щось ся варило напевно, хоч самі Низовці не знали зівсім, що такого. Почали говорити про Хмельницького і про зго утечу на Січ, про городових з Черкасів, Богуслава і Корсуня і иньших міст, що за ними повтікали, але говорено також і що иньшого. Вже від довших літ, ходили вісти про велику війну з поганцями, котрої хотів король, щоби добрим молодцям приспорити добичі, лиш Ляхи сего не хотіли — отже тепер сі вісти помішали ся з собою і зродили в людських головах несупокій і очікуванє чогось надзвичайного.

Сей несупокій передер ся і поза лубенські мури. Годі було замикати очи на ті всі признаки, а крім сего князь Ярема немав сего звичаю. В зго посіlostях сей несупокій не перейшов вправді в заколот, але в короткім часі зачали доходити вісти, що ту і там хлопи зачинають ставити опір шляхті, що мордують жидів, що хочуть насильно записувати ся до реєстру на війну з поганами, і що число утікачів на Січ щораз зростає.

Отже князь порозсилав післанців; до пана краківського, до пана Калиновського, до Лободи в Переяславі, а сам стягав стала зі сте-

пів і війська з паланок. Тимчасом прийшли успокоючі вісти. Пан гетьман великий доносив все, що знав про Хмельницького, однак не думав, щоби з сего мала вибухнути яка зверуха; знов пан гетьман польний писав, що "гільтайство звичайно як пчоли, бурить ся на весну." Оден старий хорунжий Зацьвіл'ховський прислав лист, в котрім заклинав князя, щоби нічого не легко-важити, бо з Диких Піль іде велика буря. Про Хмельницького писав, що поїхав з Січи на Крим, щоби просити хана о поміч. "А як мені доносять приятелі з Січи — писав, — то там кошовий слягає зі всіх лугів і рік піше і кінне військо, і не говорить нікому, пощо се чинить, думаю проте, що ся буря звалить ся на нас, а коли се стане ся при татарській помочи, то дай Боже, щоби се не принесло згуби нам всім".

Князь, вірив Зацьвіл'ховському більше як самим гетьманам, бо знав, що на цілій Україні, ніхто так добре не знав Козаків і їх способів, отже постановив стягнути як найбільше війська, а рівночасно довідати ся, як ся дійсно річ має.

Отже одного раня казав прикликати до себе пана Биховця, поручника волоської хоругви, і сказав ему:

— Поїдеш васць на Січ в посольстві від мене, до пана отамана кошового, і віддаш ему сей лист з моєю господинською печатию. Але щобиць знав, чого ся тримати, то скажу тобі так: лист з позором, а ціла вага посольства лежить в васцінім розумі, щобиць на все дивив ся, що ся там діє, кільки війська скликали, і чи еще більше скликають. А особливо се тобі наказую, щобиць собі там зеднав яких людей і довідав ся добре всего про Хмельницького, де він є, і чи се правда, що поїхав на Крим просити Татарів о поміч. Розумієш васць?

— Так якби мені хто виложив на долони.

— Поїдеш на Чигирин, а по дорозі не будеш більше попасати як одну ніч. Прибувши там, удаш ся до хорунжого Зацьвіл'ховського, щоби тобі дав листи до своїх приятелів на Січи, і ті їм тайком передаш. Они тобі все оповідять. З Чигирина поїдеш байдаком до Кодака, поклониш ся від мене пану Гродзіцкому і віддаш ему се письмо. Він постарає ся перепровадити тебе через пороги і достарчить перевізників. На Січи також не бав ся;

диви ся, слухай і вертай, коли лишиш ся живим, бо се не легка подорож.

— Ваша княжа милість з шафаром моєї крови. Кілько маю з собою людей взяти?

— Возьмеш з собою сорок почтових. Виїдеш сьогодні над вечером, а нім поїдеш прийдеш еще по інструкції. Се поручаю ваш-мосці важну місію.

Пан Биховець вийшов утішений; в передпокою стрів Скшетуского з кількома офіцерами від артилерії.

— А що там? — запитали его.

— Сегодня вибираю ся в дорогу.

— А куди, куди?

— До Чигирина; а звідтам еще дальше.

— То ходи зі мною — сказав Скшетуский.

І запровадивши его на квартиру, давай просити, щоби ему відступив сю місію.

— Так як приятель — каже — жадай, чого хочеш, коня турецького, дам, нічого не пожалую, колибим лишень міг їхати, бо душа рве ся в тамті сторони. Хочеш гроший, дам, тільки відступи мені сю службу. Слави се не принесе, бо коли має бути війна, то зачне ся ту скорше, — а згинуті можеш. Знаю також, що Гануся тобі мила, так як і другим; поїдеш, то зі тобі збаламутять.

Сей послідний аргумент поцілів пана Биховця ліпше як другі, але все таки опирав ся. Щоби на се сказав князь, колиби уступив? чи не взявби ему сего за зле? Таж се прецінь доказ княжої ласки таке порученє.

Почувши се, Скшетуский полетів просто до князя, і казав себе сейчас замельдувати.

По хвили вернув паж з повідомленєм, що князь позволяє вїйти.

Намісникови било ся серце як молот, бо ануж почув коротке: "ні!", по котрім не лишить ся нічого більше, як всего понехати.

— А що скажеш? — спитав князь, побачивши намісника.

— Мостивий князю, я прийшов просити найпокірнійше, щоби мені повірено виправу на Сїч. Биховець може би і уступив, бо з мені приятелем, а мені на сїм залежить більше, як на житю, — лишень Биховець боїть ся, що ваша княжа милість буде ся на него кривити.

— На Бога! — сказав князь — таж ябим нікого більше не посилав, як тебе, але я думав, що не радо поїдеш, відбувши недавно таку довгу подорож.

— Милостивий князю, хотяйби мене щодня послано, завсігди поїду радо в тамту сторону.

Князь подивив ся на него довго своїми чорними очима і по хвили спитав:

— Що ти там маєш?

Намісник стояв заклопотаний не могучи знести княжого погляду.

— Вже я бачу, що мушу сказати всю правду — відповів — бо перед розумом вашої княжої милости нічого ся не скриє, лишень не знаю, чи найду ласкавий послух у вашої княжої милости.

І ту почав оповідати, як пізнав доньку князя Василя, як в ній залюбив ся, і бажав би тепер еї відвідати, а вертаючи з Січи спровадити еї до Лубнів, щоби охоронити еї перед козацькою заверухою і перед Богуном. Не сказав лишень про махінації старої княгині, бо ту був звязаний словом. І так почав благати князя, щоби ему повірив роботу Биховця, що князь сказав:

— Я би тобі і так позволив їхати і людий дав, але колись вже так мудро все уложив, щоби власну справу погодити з сим посьольством, то вже мушу се для тебе зробити.

Сказавши се князь загляскав в долоні і сказав пажови покликати пана Биховця.

Намісник поцілував з радости княжу руку, а сей стиснув его за голову і наказав бути спокійним. Любив він дуже Скшетуского, як хороброго жовніра і офіцира, на котрого можна було ві всім спустити ся. Крім того була межи ними ся звязь, яка витворює ся межи підвладним, що любить з цілої душі свого зверхника, а зверхником, котрий се добре відчуває. Коло князя крутило ся немало двораків, що служили і підхлібляли ся для власної користи, але бистрий ум Яреми, знав добре, що про кого думати. Знав, що Скшетуский був чоловіком чистим як слеза — отже цінив его і був ему вдячний за привязанє.

З радістю почув також, що его любимець полюбив доньку Василя Курцевича, старого слуги Вишневецьких, котрого память була для князя дорогою.

— Не з невдячності се против князя — сказав — не довідував ся я про дівчину, але коли опікуни не заглядали до Лубнів і не було на них жадних скарг, то я думав, що суть уцтиві. Однак скоро ти мені тепер про ню наганув, то буду про ню памятати, як про рідну.

Чуючи се, Скшетуский, не міг надивувати ся доброті свого пана, котрий, здавало ся, сам собі тепер робив закиди, що при надмірі розличних справ не заняв ся долею давного жовніра і дворянина.

Тимчасом надійшов пан Биховець.

— Моспане — сказав до него князь — слово сказало ся і эсли схочеш, поїдеш, але тебе прошу зроби се для мене і відступи сю функцію Скшетускому. Має він свої добрі причини, щоби эї домагати ся, а я придумаю для васці щось иньшого.

— Мостивий князю — відповів Биховець, — висока ласка вашої княжої милости, що могучи розказати, здаеш се на мою волю, і я не бувби варта сеї ласки, колибим эї не приняв з вдячним серцем.

— Подякуйже приятелеви — сказав князь звертаючи ся до Скшетуского, — і іди лагодити ся до дороги.

Скшетуский дійсно дякував горячо Биховцеві, і за кілька годин був готовий до дороги. В Лубнях вже від давна годі эму було висидіти, а ся виправа відповідала всім эго бажаням. Насамперед мав побачити Елену, а опісля — правда, що треба було ся з нею на довший час розлучити, але власне такого часу було потрібно, щоби дороги могли пообсихати, щоби можна їхати возами. Скорше княгиня не моглаби приїхати до Лубнів, мусївби отже Скшетуский або заждати в Лубнях, або сидіти в Розлогах, що знов противило ся угоді з княгинею, а що більше, моглоби збудити в Богуна підозрінэ. Елена могла бути безпечною проти эго замірів донерва в Лубнях, отже коли мусїла з конечности лишити ся эще через довший час в Розлогах, то найліпше було Скшетускому відїхати, а за се з поворотом, забрати эї вже під ослоною княжих жовнірів. Обдумавши се, спішив ся намісник з виїздом і полагодивши все, взявши листи і інструкції від князя, а гроші на виправу від скарбника, виїхав эще кавалок до ве-

чєра, маючи з собою Ржендзяна і єорок семенів з козацької княжої хоругви.

VII

Було се вже в другій половині марта. Трави пустили ся буйно; перекотиполя зацвили, степ віджив новим житєм. Намісник, їдучи ранком на чолі своїх людей, їхав неначе морем, котрого рухливою фїлею, була вітром колисана трава. А всюди цовно веселости і весняних голосів, криків і щєбету, свистів, лопоту крил, радісного гудїня комах: степ гомонїв, як лїра, на котрій грає Божа рука. Над головами їздцїв яструби, висячі нерухомо в небесній синяві неначе позавїшувані хрестики, трикутники диких гусий, ключі журавлів; на землі хороводи здичїлих табунїв. Он летить гурма степових коний, видно, як порють трави грудьми, їдуть як буря і стають як вкопані, окруживши їздцїв півколесом; їх гриви порозвіювані, нїздря роздимані, очи здивовані. Сказавбись, хочуть розтратувати непрошених гостей. Але єще хвиля і нагло втїкають і зникають рівно скоро, як прибігли — лишень трави шумлять, лишень цвїти мигочуть. Тупїт затих, знов чути лишень гранє птацтва. Нїби весело, а якийсь сум серед сеї радости, нїби гамїрно а пусто! — о! а широко, а просторо! Конем не здїгнати, думкою не здогонити . . . хиба ті смутки, ту пустїсть, сї степи полюбити і кружляти над ними душею, спочивати на їх могилах, слухати їх голосу і відповідати.

Було рано. Великі каплі роси блищали на билинах і бурянах, часті подуви вітру сушили землю, на котрій по дощах стояли широкі баюри, неначе порозливані озера, сьвітячі до сонця. Віддїл намісника посував ся звільна, бо трудно було поспїшати, бо конї западали ся часом по колїна в мягкій землі. Але намісник не давав їм віддиху по горбовинах, бо спїшив заразом і витати і працати. Отже вже другого дня по полудни, переїхавши кавалок лїса, добачив вітраки в Розлогах, що були порозкидувані по взгїрях і поблизьких могилах. Серце било ся єму як молотом.

Ніхто зго там не сподівав ся, ніхто не знає, що приїде, щож она скаже, коли зго побачить? От уже і хати підсусідків, поховані по молодих вишневих садах — дальше село, а эще дальше видно і журавель на двірськім майдані. Намісник стягнув коня і пустив ся чвалом, а за ним зго семени; летіли так через село з дзвенькотом і гамором. Денеде вибігав хлоп з хати, дивив ся і хрестив ся: "Чорти, не чорти? Татари не Татари?" Болото так бризгало з під копит, що і годі було розрізнити хто їде. А они тимчасом долетіли до майдану і станули перед запертою брамою.

— Гей там! Отвирай!

Гамір, стукіт і гавканє собак викликали людей з двора. Поприбігали отже до брами попереестрашувані, думаючи, що се хиба напад.

— Хто їде?

— Отвирай!

— Князів нема дома.

— Отвирайже поганська дитино, ми від князя з Лубнів, Челядь пізнала вкінці Скететуского.

— А то ваша милість! Зараз! зараз!

Отворено браму, а втім і сама княгиня вийшла перед сїни і прикривши рукою очи, гляділа на прибувших.

Скететуский зіскочив з коня і зближивши ся до неї, сказав:

— Імосць не пізнаєте мене?

— Ах, се вашмосць, пане наміснику! Я думала, що се напад татарський. Кланяю ся і прошу до кімнат.

— Вацьпані певно дивуєш ся — сказав Скететуский, коли вийшли до середини, — видячи мене в Розлогах, а преці я слова не зломав, бо се сам князь послає мене до Чигирина і дальше. Казав мені притім затримати ся в Розлогах і спитати о ваше здоровлє.

— Вдячна я зго княжій милости, як ласкавому панови і добродієви. Чиж скоро думає нас виганяти з Розлогів?

— Не думає він про се зівсім, бо не знає, що вас треба виганяти, а я що сказав, то і буде. Ляпити ся в Розлогах; маю свого хліба досить.

Почувши се княгиня, зараз повеселіла і сказала:

— Сідайже вашмосць і будь собі радий, так як я тобі рада.

— А княжна здорова? де она?

— Знаю я, що ти не до мене приїхав, мій кавалєре. Здорова она, здорова; эще дівка від тих любощів потовстіла. Але зараз эї закличу і сама ся трохи огорну, бо аж встид так гостий приймати.

І справді княгиня мала на собі вже добре споловілу сукню, на верха кожух і ялові чоботи на ногах.

Однак в тій хвили вбігла до кімнати Елена, що хоч не кликана довідала ся від Татарина Чегли, хто приїхав. Вбігла задихана і червона як вишня, не могучи майже віддихати, лишень эї очи сьміяли ся від щастя і веселости. Скетуский кинув ся цілувати эї руки, а коли княгиня дискретно вийшла, став цілувати губи, бо був загонистим чоловіком. А вона і не боронила ся дуже, бо чула, що сили эї покидають, від надміру щастя і радости.

— А я не сподівала ся вацьпана, — шепотіла, прижмуруючи свої гарні очи, — але вже не цілуй так, бо не годить ся.

— Як не маю цілувати — відповів лицар, — коли мені мід не такий солодкий, як твої уста? Я вже думав, що прийде ся мені всохнути без тебе, аж мене сам князь сюди вислав.

— То князь знає?

— Я ему все сказав. А він эще і був радий, приганувши собі князя Василя. Ей, хиба ти мені чогось завдала, дівчино, що вже і сьвіта поза тобою не бачу.

— Ласка се Божа таке твоє заслїпенє.

— А тямш сю ворожбу, яку вчинив сокіл, коли стягнув наші руки до купи? Знать так вже було судило ся.

— Тямлю . . .

— А я з туги ходив в Лубнах на Солоницю і ти мені там привиджувала ся, як жива, а коли-м лиш простягнув руки, тось все зникала. Але вже мені більше не втечеш, бо думаю, що вже нам більше нічого не стане на перешкодї.

— Эсли що стане, то не моя воля.

— Скажи мені эще раз, що мене любиш!

Елена спустила очи, але відповіла з повагою і виразно:

— Як нікого на сьвітї.

— Хочби мене хто обсилав золотом і достоїнствами то я волівби сії твої слова, бо чую, що говориш правду, хоч сам не знаю, чим я собі заслужив у тебе на таке добродійство.

— Бо ти мене пожалував, бось мене пригорнув і уняв ся за мною, і говорив до мене такими словами, яких я перед тим не чула.

Елена замовкла від зворушення, а поручник почав на ново цілувати її руки.

— Будеш мені панею, не жінкою — сказав.

І через хвилю мовчали, лишень він не спускав з неї очий, хочаби собі винагородити довгі хвилі розлуки. Видала ся ему еще гарнійшою, як давнійше. І справді в сій отіненій сьвітлиці, при грї соняшних лучів, що ломали ся в шкляних віконних кружках, виглядала як ті образи сьвятих в мрачних церковних каплицях. А рівночасно било від неї таке тепло і житє, на її лици і в цілій стати малювало ся тільки розкішних жіночих принад, що можна було голову стратити, залюбити ся на смерть і любити на віки.

— Від твоєї краси прийде ся мені хіба осліпнути, — сказав намісник.

Білі зубенята княжни блиснули весело від усміху.

— Певно панна Анна Божобогата сто разів гарнійша від мене.

— Так її до тебе, як приміром циновій мисці до місяця.

— А імц Ржендзян говорив що иньшого.

— Імц Ржендзян варта дістати в лице. Що мені там по тій панні. Нехай иньші пчоли збирають мід з еєго цвіту, а е їх там немало.

Дальшу розмову перервав прихід старого Чегли, що прийшов витати намісника. Уважав він вже эго за свого будучого пана, отже кланяв ся ему ще від порога, віддаючи поклони після східного обичаю.

— Но, старий Чеглий, возьму я і тебе з панною. А ти її вже служи до смерти.

— Не довго вже на ню ждати, ваша милість, але доки житя, доти й служби. Бог оден!

— За який місяць, наколи поверну з Січи, їдемо до Лубнів — сказав намісник, звертаючи ся до Елени, — там ксьондз Му-

ховецкий чекає зі стулою.

Елена перестрашила ся:

— То ти на Січ ідеш?

— Князь посилає з листами. Але не бій ся. Особа посла съята і у поган. А тебе з княгинею відіславбим хочби і зараз до Лубнів, але дороги страшні. Сам бачив-ем, навіть верхом не легко переїхати.

— А довгож лишиш ся в Розлогах?

— Эще сегодня на вечер виїздаю до Чигирина. Скорше поїду, скорше приїду. Впрочім княжа служба; не мій час, не моя воля.

— Прошу на перекуску, эсли вже аморів досить, — сказала, входячи, княгиня. — Го! го! лица у дівчині червоні, видно щось не дармував пане кавалєре! Но, але я вам ся не дивую . . .

Сказавши се, поклєпала ласкаво Елену по плечи, і пішла на обід. Княгиня була в знаменитім гуморі. * Богуна вже давно віджалувала, а тепер складало ся так, що завдяки щедрости намісника, Розлоги "кум боріс, лясіс, граніцебус ет кольонїіс," могли вже бути уважані за еї і еї синів власність.

А були се преці немалі добра.

Намісник випитував ся про князїв, чи скоро повернуть.

— Сподіваю ся їх кожного дня. Маркотно їм було спершу на вацьпана, але опісля, роздумавши про твої поступки, дуже тебе полюбили, як будучого крєвного, бо говорять, що кавалєра з такою фантазиєю трудно вже знайти в нинішніх м'яких часах.

По обіді вийшли намісник з Еленою до вишневого саду, що припирав до окопу за майданом. Сад був обсипаний вчасним цвїтом неначе снігом, за садом чорніла ся діброва, а в ній ковала зазуля.

— Се нам на щасливу ворожбу — сказав пан Скшетуский, — але треба ся поспитати.

І звернувши ся к діброві, питає:

— Зазуле небого, а кілько літ будемо жити в парі з отсею панянкою?

Зазуля почала ковати і қовати. Начислили пядесять і більше.

— Дай Боже.

— Зазулі завсїгди правду говорять — сказала Елена.

— А коли так, то эще буду питати! — сказав розохочений на-

місник.

І питає:

— Зазуле небого, а кілько будемо мати хлопчиків?

Зазуля, якби замовлена, зараз почала відповідати і викувала їм ні більше ні менше лиш дванайцять.

Пан Скшетуский не знав, що робити зі втіхи.

— От, зістану старостою, як мені Бог милий! Чулась вацьпанна, га?

— Нічогом не чула — відповіла червона як вишня Елена, — навіть не знаю про щось питає.

— То може повторити?

— І того не треба.

На таких розмовах і забавах зійшов їм день як сон. Вечером надійшла хвиля довгого працання, і намісник поїхав до Чигирина.

VIII

В Чигирині застав пан Скшетуский старого Зацьвіліховського в великім зворушеню і горячці; виглядав він нетерпеливо княжого післанця, бо з Січи доходили щораз грізнійші вісти. Не улягало вже жадному сумнівови, що Хмельницький готовив ся доходити збройною рукою своїх кривд і давних козацьких привілеїв. Зацьвіліховський мав про него відомости, що находив ся в Кримі у хана і просив о поміч, з котрою сподівали ся это на Січи кожного дня. Отже на Низу готовила ся проти Річи посполитої велика війна, що при татарській помочи, могла оказати ся погубною. Буря зарисовувала ся щораз близше, виразнійше і страшнійше. Се вже не глухі, або неозначні тривоги перебігали через Україну, але певність війни. Гетьман великий, що з початку не багато собі робив з сеї справи, присунув ся тепер з війском аж до Черкас, а висунені наперед відділи коронних війск доходили аж до Чигирина, а то головно, щоби стримувати утікачів, бо городові Козаки і чернь почали утікати на Січ цілими масами. Шляхта громадила ся по містах. Говорено, що в полудневих воєвідствах має бути проголошене загальне опол-

ченэ. Декотрі отже навіть не чекали на вітїї і відсилали жінки і діти до замків, а самі тягнули під Черкаси. Нещаслива Україна поділила ся на дві половини; одна спішила на Сїч, друга до коронного обозу; одна, передовсім шляхта, стояла за старим порядком, друга, нарід і Козацтво ставало по стороні оборонців козацьких вільностей. Страшна війна, нїм в нїї набрали ваги релїгїйні кличі, була передовсім суспільною війною, війною кляси поневолених мас проти горстки пануючого паньства і шляхти.

Але хоч які чорні хмари зібрали ся над Україною, хоч від них падала зловіща тїнь, хоч в їх нутрі клекотїло і гудїло, а з кінця в конець перелїтали громи, люди эще собі не здавали справи, до якої степенї розшалїла ся та буря. Можє і сам Хмельницький не здавав собі з сего справи, але він тимчасом слав листи до пана краківського, до комісара козацького і до коронного хорунжого, повні жалів і нарікань, з заявами вірности для короля і Рїчи посполитої. Чи хотїв він лиш зискати на часі, чи може думав, що дасть ся эще зробити загоду, ріжні ріжно думали, — двох лишень людий, Зацьвіліховський і Барабаш, не дурили ся ані одної хвилї.

Старий полковник дістав рівнож лист від Хмельницького. Лист був глумливий і повний зневаг. "Зачнемо з цілим запорожським війском — писав Хмельницький — горячо просити і апелювати, щоби сповнено сї привїлєї, котрі ваша милїсть таїв-эсь у себе. А щось таїв їх для власної користи і пожитків, проте ціле війско запорожське вважає тебе гідним полковникувати над вівцями або свиньми, але не над людьми. А я від себе прошу о вибаченэ, эсли я в чїм не догодив вашїї милости в своїй убогїй хатї в Чигиринї, на празнику сьв. Миколая — і щом відїхав на Запороже без відомости і позволеня."

— Дивїть ся, вашмосцьове — говорив до Зацьвіліховського і до Скетуского Барабаш, — эще і насьміває ся з мене.

— Заповідає отже, що з цілим запорожським війском, буде допоминати ся о привїлєї — сказав Зацьвіліховський. — Отже се попросту домашна війна, найстрашнїйша зі всїх воєн.

На се Скетуский:

— Виджу, що менї треба спішити ся; дайте менї вашмосцьове

листи до сих, з котрими мені треба буде вийти в зносини.

— До отамана кошового васць маєш?

— Маю від самого князя.

— Дам тобі отже до одного курінного отамана, а імц Барабаш має там також свого кривняка Барабаша: від них дізнаєш ся всего. Але хто знає, чи се вже не запізно на таку виправу. Хоче князь знати, що там насправду чувати? — коротка відповідь: зле чувати! А хоче знати, чого ся тримати? — коротка рада: зібрати як найбільше війська і получити ся з гетьманами.

— То вишліть до князя післанця з відповідію і радою, — сказав пан Скшетуский. — Я мушу їхати, куди мене післано, і не можу змінити княжих рішень.

— А чи знаєш васць, що се страшно небезпечна виправа? — сказав Зацьвіліховський. — Ту вже нарид так збурений, що годі висидіти. Колиби не близькість коронного війська, то чернь кинула би ся на нас. А щож доперва там! Лізеш так як смокови в пащу.

— Мосці хорунжий, Йона був вже в череві, не в пащі кита, а за божею помочію вийшов здоровий.

— Отже їдь. Хвалю твою рішучість. До Кодака можеш васць доїхати безпечно, а там ся розглянеш, що буде можна дальше зробити. Гродзїцький старий жовнір, він тобі дасть найліпші інструкції. А до князя я певно сам поїду; эсли ся маю бити на свої старі літа, то волю під ним, як під ким иньшим. Тимчасом приготвую для васці байдак і перевізників, що тебе завезуть до Кодака.

Скшетуский вийшов і удав ся просто до своєї кватири в княжїм домі на ринку, щоби поробити послїдні приготовања. Мимо небезпеченьств сеї подорожи, про які ему говорив Зацьвіліховський, намісник думав про ню не без певного рода задоволеня. Мав побачити Дніпро майже в цілій довготі аж до Низу, і пороги, а була се для тодішнього лицарства неначе зачарована земля, повна таємниць, до котрої тягнув кождий охочий на пригоди. Не оден прожив ціле житє на Україні, а не міг ся похвалити, що бачив Сїч — хиба колиби хотїв вступити до брацтва, а до сего вже не було багато охотників межі шляхтою. Часи Самуїла Зборовського вже минули і не мали більше вернути. Пролом межі Сїчію а Річи посполитою, що вже зазначив ся на добре за часів Наливайка і Павлюка, не лишень

не зменьшував ся, але противно більшав щораз більше, і наплив шляхти на Січ, не тільки польської але і української, що не ріжнилася від Низовців ані мовою ані вірою, був значно менший. Такі Булиги Курцевичі не мали багато наслідувачів; взагалі на Низ, до брацтва гнало тепер шляхту хиба нещастє, банїция, одним словом провини, неможливі до відпокутованя.

Тож якась непроглядна таємниця оповила сю низову республіку, як дніпрові мраки. Оповідано про ню чуда, котрі пан Скетуский хотів оглянути власними очима.

Не сподівав ся він також, що правда, щоби не мав звідтам вернути ся. Що посол, то посол, особливо від князя Яреми.

Так роздумуючи, дивив ся через вікно своєї квартири на ринок. Тимчасом минула година і друга, коли нагло Скетускому видало ся, що побачив якісь дві знакомі постати, що прямували на Дзвонецький кут, де був склеп Волоха - Допули.

Придивив ся уважнійше; був се пан Заглоба з Богуном.

Ішли, тримаючи ся попід руки, і незабаром ввійшли в темні сїни, над котрими сторчала віха, що означала шинок і винарню.

Намісника задивував побут Богуна в Чигирині і его приязнь з паном Заглобою.

— Ржендзян! сам ту! — закликав на хлопця.

Хлопець вказав ся в дверех приміжної кімнати.

— Слухайно, Ржендзян, пійдеш до винарні, онтам під віхою і знайдеш там грубого шляхтича з дірою на чолі і скажеш ему, що хтось, що має до него пильну справу, хоче его бачити. А колиби питав хто, не говори.

Ржендзян вибіг і за якийсь час побачив его намісник, як вертав разом з паном Заглобою.

— Витай вашмосць — сказав пан Скетуский, коли шляхтич указав ся у дверех кімнати, — чи собі мене пригадуєш?

— Чи собі пригадую? Нехайже мене Татари на лій перетоплять і пороблять з мене сьвічки до мечетів, эсли я забув. Се васць тому кілька місяців отворив Чаплінським двері у Допула, що мені дуже припало до смаку, бо і я свого часу увільнив ся таким самим способом з вязниці в Стамбулі. А що поробляє пан Повєїноґа гербу Зервіплюдри, разом зі своєю невинністю і мечем. Чи завсїгди

ему воробці сїдають на голову, беручи его за сухе дерево?

— Пан Подбіпента здоров і казав кланяти ся вашмосці.

— Дуже се богатий шляхтич, але сильно дурний. Эсли зітне такі три гелови як его власна, то се зробить лиш півтора голови, бо зітне трох півголовків. Тьфу! яке горячо, хоч доперва марець. Язык в горлі засихає.

— Маю я ту знаменитий трійняк, може вашмосць позво-
лиш шкляночку?

— Кеп відмавляє, коли не кеп просить. Власне мені цирулик поручив пити мід, щоби відтягнуло мелянхолію від голови. Тяжкі бо се часи приходять на шляхту: дієс іре ет калямітатіс (день гніву і нещастя). Чаплінський здох зі страху, не ходить до Допула, бо там пє козацька старшина. Я оден наставляю хоробро чоло небезпекам і дотримую компанії сим полковникам, хоч їх полковництво смердить дігтєм! Добрий мід! дійсно знаменитий! Звідки его васць маєш?

— З Лубнів. То багато ту є старшини?

— Кого ту нема? Федор Якубович є, старий Фелон Дзедзяла є, Данило Ничай є, а з ними їх очко в голові, Богун, котрий став мені приятелем, відколи-м его перепив, і обіцяв адоптувати. Всі они смердять тепер в Чигирині, і виглядають, в котру сторону повернути ся, бо не сьміють еще оповісти ся отверто при Хмельницькім. Але эсли ся не оповідять, то се буде моя заслуга.

— А то яким чином?

— Бо пючи з ними, приєдную їх для Річи посполитої і на-
мовляю до вірности. Эсли король не дасть мені за се староства, то вір мені вацьпан, нема вже справедливости в сій Річи посполитій, ані нагороди для заслуг, і ліпше в таким разі садити кури, чим наражувати голову для публичного добра.

— Ліпшебись вацьпан єї наражував, бючи ся з ними, а так думаю, що лишень надармо витрачуєш гроші на трактаменти, бо в сей спосіб їх не приєднаєш.

— Я витрачую гроші? За кого мене вашмосць маєш? То не досить, що я заходжу собі з хамами, щобим эще мав за них платити? За ласку се уважаю, що їм позволяю за себе платити!

— А сей Богун, що він ту робить?

— Він? наставляє уха, як і другі, що з Січи чувати. По се ту приїхав. Се любимець всіх Козаків. Залицяють ся они до него, як малпи, бо се певно, що переяславський полк піде за ним, а не за Лободою. А хто знає, за ким і реєстрові Кречковського пійдуть. Богун Низовцям брат, як треба іти на Турка або Татарів, але тепер дуже роздумує, бо мені признав ся по пьяному, що любить ся в шляхтянці і хоче ся з нею женити, проте не випадає зму саме перед шлюбом братати ся з хлопством. Таж він хоче, щоби я его адоштував і приняв до гербу... Дуже знаменитий сей трійняк ваш-мосці!

— Вищий васць эще.

— Виплю, випю. Не під віхами се продають такий трійняк.

— А не питав-есь ся васць, як називає ся та шляхтянка, з котрою Богун хоче женити ся?

— Моспане, а що мене обходить її назвиско? Знаю лишень, що як Богунови приправлю роги, то буде ся називати пані рогачева.

Намісник почув нагло велику охоту тріпнути в уха пана Заглобу, а сей не спостерігши ся на нічим, говорив дальше:

— За молодих літ був з мене не аби який красавець. Якбим лишень оповів васці, за що дістав-ем мученичу пальму в Галаті. Бачиш сю діру, на моім чолі? Досить, коли скажу, що се мені її вибили евнухи в гаремі тамошного баші.

— А говорив-есь, що се розбійнича куля?

— Говорив-ем? Том добре говорив! Кождий Турок розбійник — нехай мені так Бог помагає!

Дальшу розмову перервав прихід Зацьвіліховського.

— Но, мостивий наміснику — сказав старий хорунжий, — байдак готовий, перевізники люди певні, їдь в імя Боже, хочби й зараз. А отсе листи.

— То скажу людям зараз іти на берег.

— А куди васць вибираєш ся? — спитав пан Заглоба.

— До Кодака.

— Горячо тобі там буде.

Але намісник не чув вже ворожби, бо вийшов з кімнати на подвірє, де при конях стояли семени, вже майже готові до дороги.

— На коні і на берез! — закомандував пан Скшетуский. — Впровадити коні на байдаки і чекати на мене!

Тимчасом в кімнаті старий хорунжий сказав до Заглоби:

— Чув я, що васць собі заходиш з козацькими полковниками і паш з ними.

— Про публіко боно, (для загального добра), мосці хорунжий.

— Маеш васць острый дотеп, і мабуть більший від встиду. Хочеш собі з'єднати Козаків при келишках, щоби опісля в разі побіди, були тобі приятелями.

— Хочбим навіть, будучи турецьким мучеником, не хотів зістати і козацьким, не булови в тім нічого дивного, бо два гриби можуть і найліпший борщ зіпсувати. А що до встиду, нікого не прошу, щоби зі мною пив — сам его випю, і дасть Бог, що мені не буде гірше смакувати від сего меду. Заслуга, як олива, мусить виплинути на верха.

В тій хвили вернув Скшетуский.

— Люди вже їдуть — сказав.

Зацьвіліховський налив мірку:

— За щасливу подорож!

— І здоровий поворот! — додав пан Заглоба.

— Буде ся вам добре їхати, бо води страшенні.

— Сідайте, вашмосцьове, випемо решту. Не великий се анталок.

Сіли і пили.

— Цікавий край побачиш васць — говорив Зацьвіліховський.

— А кланяй ся панови Гродзіцкому в Кодаку! Ей, жовнір се, жовнір! Сидить на кінци сьвіта, далеко від гетьманських очий, а порядок у него такий, що дай Боже такого в цілій Річі посполитій. Знаю я добре Кодак і пороги. За давних літ, нераз туди їздив, коли подумаю, що все те перейшло, минуло, а тепер . . .

Ту хорунжий спер сиву голову на руці і задумав ся глибоко. Настала хвиля тишини; чути було лишень тупіт коний при брамі. Се послідні з людей пана Скшетуского виїзджали на берез до байдаків.

— Мій Боже — говорив, збудивши ся з задуми Зацьвіліховський — а однак давнійше, хоч і були непорозуміня, таки були ліпші часи. Ось памятаю так як нині, під Хотином, двацять сім літ тому назад. Коли гусарія ішла під Любомірським до атаку на яничарів, то Козаки в

своїх окопах кидали шапки в гору і кричали, аж земля дрожала, до Сагайдачного: "Пускай батьку з Ляхами умирати!" А сьогодні що? Сьогодні Низ і Хмельницький лучать ся з Татарами, щоби своїх кривд доходити . . .

— Випиймо на сей смуток! — перервав Заглоба. — Що се за трійняк!

— От коби Бог позволив як найскорше вмерти, щоби не дивити ся на домашну війну — говорив дальше старий хорунжий. Спільні провини мають ся обмивати в крові, але буде се кров братня. Бо хтож на Низу? Українці. А хто в війську князя Яреми? хто по панських залагах? Українці. А чи мало їх в короннім обозі? А я сам хто такий? Ох, нещасна Україно!

— Не горюйтеж вже так мосці хорунжий! — сказав пан Скшетуский — бо слъози нам стають в очах. А може еще і погідне сонце нам засьвітить!

Але сонце власне заходило, і эго послідні проміні падали червоним блеском на білий волос хорунжого.

В місті дзвонено на "Ангел Господен".

Вийшли. Пан Скшетуский пішов до костела, пан Зацьвіліховський до церкви, а пан Заглоба до Допули в Дзвонецький Кут.

Темно вже було, як знов зійшли ся над берегом Тасьминової пристани. Люди пана Скшетуского сиділи вже на байдаках. Перевізники зносили еще вюки. Зимний вітер тягнув від поблизького Тасьминового уйстя до Дніпра, і не показувало на погоду. До сьвітла огню, що горів на березі, вода в ріці полискувала кровавою барвою і утікала в темну далечінь.

— Но, щаслива дорога — говорив хорунжий, стискаючи сердечно руку молодця. — А пильнуй ся васць.

— Нічого не занедбаю. Дасть Бог, що ся незадовго побачимо.

— Хиба в Лубнах, або в княжім обозі.

— То вашмосць таки на певно до князя?

Зацьвіліховський підніс в гору рамена.

— А що мені, коли війна, то війна.

— Бувайже здоров, мосці хорунжий.

— Нехай тебе Бог провадить.

— Віве валєкве (жий і будь здоров) — кликав пан Заглоба. — А

коли вода занесе васці аж до Стамбулу, то кланяй ся Султанови. Або нехай там! Чудесний се був трійняк! Брр! як ту зимно.

— До побаченя!

— До побаченя!

Заскрипіли весла і вдарили об воду. Байдаки поплинули. Огонь, що горів на березі, почав ся скоро віддалювати. Через довгий час видів эще Скшетуский старечу стать хорунжого, осьвічену поломінею костира, і якийсь смуток стиснув эго нагло за серце. Несе эго ся вода, несе, але віддалює від жичливих сердець і від коханої дівчини, від знаних місць; несе эго невмолимо як судьба, але в дикі сторони, в темряву . . .

Виплинули з уйстя Тасьмину на Дніпро.

Вітер свистав, а весла плюскотали рівномірно і якось смутно. Перевізники почали сьпівати:

”Ой, то не пили пилили,
Не тумани уставали . . .“

Скшетуский завинув ся в бурку і ляг на постели, зробленій для него жовнірами. Почав думати про Елену, про се, що она эще не в Лубнах, що Богун лишив ся, а він відїзжає. Лихі прочутя і журби насіли на него як стадо ворон. Почав їх відганяти, аж ся змучив, думки эму ся мішали якось дивно зі свистом вітру, плюскотом весел і з піснями рибаків — аж заснув.

IX

На другий день рано збудив ся здоровий, відсьвіжений і веселійший. Була чудова погода. Широко розлиті води Дніпра морщили ся легонькими морщинами від теплого і легкого подуву вітру.

Береги були в тумані і зливали ся з поверхнею води в одну безкраю рівнину. Ржендзян пробудивши ся і протерши очи, аж ся перестрашив. Глянув здивованими очима довкола, а не побачивши ніде берегів, сказав:

— Господи Боже! мій згомосць, то ми вже на морю . . .

— Ріка се така могуча, не море — відповів Скететуский, — а береги побачиш, як мрака опадє.

— Думаю, що нам вже незадовго доведе ся і на Туреччину мандрувати.

— Помандруємо, эсли нам скажуть; впрочім бачиш, що не самі ми плинемо.

І справді можна було доглянути, що разом з ними плїло кільканайцять байдаків і вузких чорних козацьких чайок, пообшиваних очеретом. Одні з сих суден плїнули з бистрою струєю води в долину, другі змагали ся поволи в гору ріки при помочи весел і вітрил. Везли они рибу, віск, сіль і сушені вишні до надбережних міст, або знов вертали з замешкалих околиць наладовані припасами поживи для Кодака і з товаром, що находив охочих купців на Січовім Базарі. Дніпрові береги були вже починаючи від впливу Псьоли чистою пустинею, на котрій лише дєнеде біліли ся козацькі зимівки, але ріка становила шлях, що лучив Січ з прочим світом, отже і рух на ній був досить значний, особливо коли зібрані води улекшували плавбу, і коли навіть пороги, крім Ненаситця, були можливими до перебутя для суден, що ішли долі рікою.

Намісник приглядав ся цікаво тому річному житю, а тимчасом зго байдаки плїли стрілою до Кодака. Мрака опала, і береги зарисували ся зівсім виразно. Над головами плївучих перелїтали мільони водяного птаства, пелїканів, диких гусий, журавлів, качок і чайок, куликів і риболовів; в прибережних очеретах чути було такий гамір, таке булькотанє води і битє крил, що сказавбись, що там відбувають ся сойми або війни пташі.

За Кременьчуком стали береги низші і відкриті.

— Гляньтєно згомосць! — закликав нагло Ржендзян, — та воно ніби то сонце печє, а на полях сніг!

Скететуский подивив ся: дійсно, як засягнув оком, блищала в сонїшних лучах по обох боках якась біла поволока.

— Гей, старший! а що се там біліє ся? — спитав керманича.

— Вишні, пане! — відповів старший.

Були се дійсно вишневі ліси, зложені з карликоватих дерев, котрим були порослі оба береги ріки за уїстями Псьоли. Їх солодкі, великі

ягоди були поживою для птаства, звірят і людей, що заблукали в пустини, а разом були предметом торгівлі, бо їх вожено байдаками аж до Києва і далше. Тепер ліси були покриті цвітом. Коли зблизили ся до берега, щоби дати відпочати веслярам, намісник з Ржендзяном висіли, щоби ліпше приглянути ся сим гаям. Окружив їх такий упоюючий запах, що ледво могли віддихати. Множество пластинок цвіту лежало вже на землі. Місцями деревця становили непроходиму гущавину. Межи вишнями росли також густо дикі карликоваті мігдали, вкриті рожевим цвітом, що видавали еще сильнійший запах. Міліони чмелів, пчіл і ріжнобарвних мотилів уносили ся над сим пестрим морем.

— Чуда се, пане, чуда, — говорив Ржендзян. — І чому ту люди не мешкають? Так ту багато звіри.

І справді межи вишневими корчами переганяли ся сірі і білі зайці, і безчисленні стада синоногих перепилиць, з яких кілька Ржендзян застрілив, але довідав ся опісля від старшого на своє велике здивованє, що їх мясо є трутиною.

На мягкій землі видно було сліди оленів і сугаків, а здалека доходили відголоси, подібні до хрюканя диких свиний.

Подорожні, надививши ся і відпочавши, пустили ся в дальшу дорогу. Береги то підносили ся, то опадали, відкриваючи вид на діброви, ліса, врочиска, могили і розлогі степи. Околиця була так чудова, що Скететуский мимоволі повторяв собі слова Ржендзяна: чому ту люди не мешкають? Але до сего бракувало, щоби який другий Вишневецький заняв сі пустині, упорядкував їх і боронив від татарських нападів. Місцями ріка творила закрути, ковбані, заливала яри, біла пінистою філею о скалисті береги і заливала водою темні скальні яскині. В таких то яскинях і закрутах находили ся сховки і криївки козацькі. Уйстя рік, покриті лісом сїтнику, очеретів і шуварів, аж чорніли ся від множества птаства, словом: сьвіт дикий, пустий і таємничий отворив ся перед очима напних мандрівників.

Плава стала ся докучливою, бо з причини теплого дня появили ся цілі рої їдких комарів, з котрих деякі були грубі на палець, і від їх укушеня плила кров цюркою.

Вечером прибули до острова Романівки, на котрім було здалека видко огні, і ту затримали ся на нічліг. Рибаки, що прибігли подивити ся на відділ намісника, мали сорочки, лица і руки дочиста пообма-

зувані дїгтем, для оборони перед комарями. Були се люди прості і напівдикі; На весну зїїзджали ся цілими гурмами для ловлення і вудження риби, яку опісля розвозили до Чигирина, Черкасів, Переяслава і Київа. Їх ремесло було тяжке, але поплатне з причини величезної скількості риби, котра в літї ставала нераз нещастєм для сих околиць, бо здихаючи по ковбанях і так званих тихих кутах, заражувала воздух гнилю.

Від сих рибаків довідав ся намісник, що всі Низовці, що рівнож занимали ся ловлею риби, вже від кількох днів опустили остров і удали ся на Низ, куди їх вїзвав кошовий отаман. А що ночі видно було з острова огні, котрі палили на степу збігці, що спішили на Сїч. Рибакі знали, що готовить ся виправа на Ляхів, і зівсім з сим перед намісником не укривали ся. Отже пан Скшетуский знав, що єго посольство може бути дійсно спізненим, що може нїм він доїде на Сїч, то козацькі полки рушать за той час на північ; але єму сказано їхати, отже як добрий жовнір не роздумував і постановив іти дальше, хочби в саму середину козацького табору.

На другий день рано пустили ся в дальшу дорогу. Поминули чудовий Таренський Ріг, Суху Гору і Кінський Остріг, славний зі своїх багон і множества гадюк, з причини яких не можливо там було мешкати. Се все, і дикість околиці, і прискорений біг води, вказувало на близькість порогів. Аж в кінци на овиді показала ся кодацька вежа. — Перша часть подорожи була скінчена.

Намісник однак не дістав ся сего вечера до замку, бо пан Гродзїцький запровадив такий порядок, що коли перед заходом сонця відтрублено гасло, не пускано нікого нї з замку нї до замку, і колиби навіть сам король приїхав, мусїв би ночувати в Слобідці, що стояла під валами твердині.

Так зробив і намісник. Не був се дуже вигідний нічліг, бо слобідські хати, яких там було около шісдесят, були повиліплювані з глини і такі малі, що до декотрих треба було згинати ся впів, щоби вїйти до середини. А иньших не оплачувало ся будувати, бо підчас кожного татарського нападу гармати з твердині заміняли їх в румовища, щоби не давали напасникам захисту і безпечного приступу до окопів. Мешкали в сій Слобідці люди "західні", то є прибуди з Польщі, України, Криму і Волощини. Майже кождий з них був иньшої віри, але ніхто про се не пи-

тав. Грунтів не обробляли задля небезпеки від Орди, жили ся рибою і збіжем достарчуваним з України, пили горівку палену з проса, а займали ся ріжними ремеслами, задля котрих їх в замку цїнили.

Намісник майже не міг ока зажмурити через невиносимий запах кінських шкір, з яких в Слобідці виправлювано ремінь. На другий день досвіта, як лишень видзвонено і відіграно на трубах "вставати", дав знати до замку, що прибув княжий посол і просить о принятє. Гродзїцький, в котрого памяти була еще сьвіжою недавна візита самого князя, вийшов особисто ему на стрічу. Був се пядесятьлітний чоловік, одноокий, як Цикльоп, понурий, бо сидячи в пустини на кінци сьвіта і не стикаючи ся з людми, здичїв, а маючи в руках неограничену власть, набрав поваги і суворости. Крім того его лице було опоганене віспою, а прикрашене лишень шрамами від шабель і татарських стріл, неначе білими плямами на темній шкірі. Був се однак щирий жовнір, чуйний як журавель, що безнастанно мав звернені очи в сторону Татар і Козаків. Пив лишень воду, спав тільки сім годин на добу, часто зривав ся в ночи, щоби побачити, чи сторожа добре пильнує окошів і за найменше недбалство карав жовнірів смертию. Хоч сам був Українцем, проте дусив Козаків кілька міг і служив Річи-посполитій душею і тілом.

— Так отже вашмосць на Січ ідеш? — питав Скшетуского, впроджуючи его насамперед до замку і принявши гостинно.

— На Січ. Які новини маеш звіттам вашмосць, мосці команданте?

— Війна! Отаман кошовий стягає Козаків зі всіх лугів, річок і островів. З України ідуть збігці, котрим я перешкаджаю, скільки можу. Війска з там вже на трийцять тисяч, або і більше. Коли рушать на Україну, коли ся з ними получать городові Козаки і чернь, буде їх сто тисяч.

— А Хмельницький?

— Сподівають ся его з Криму кожного дня з Татарами. Може вже і з; сказавши правду, то вашмосць непотрібно ідеш на Січ, бо незадолго ту їх ся дочекаеш, а що не минуть Кодака ані его не лишать за собою, то певна річ.

— А оборониш ся вашмосць?

Гродзїцький подивив ся сумно на намісника і відповів твердо, спокійним голосом:

— А я ся не обороню . . .

— Якто?

— Бо не маю пороху. Післав-эм дваццять човнів, щоби мені хоч трохи прислали — і нічого. Не знаю: чи перелапано післанців, чи самі не мають — знаю, що доси не прислали. Маю на два тижні — не на довше. Колибим мав досить, першебим Кодак і себе висадив в воздух, ніжби ту стала козача нога. Казали мені ту лежати — лежу, казали показувати зуби — показую, а коли доведе ся згинуту — раз мати родила — і се потраплю.

— А самже вашмосць не можеш робити пороху?

— Вже від двох місяців Запорожці не допускають мені салітри, яку треба привозити аж від Чорного Моря. Все одно! Згину!

— Учити ся нам від вас старих жовнірів. А колибись сам вашмосць поїхав по порох?

— Моспане, я Кодака не лишу і лишити не можу; ту було моє житє, ту нехай і смерть буде. Васць не думай також, що їдеш на бенкети і торжественні принята, якими деінде послів витають, або що там тебе охоронить посолська гідність. Таж они власних атаманів мордують і від часу, як ту сиджу, не памятаю, щоби котрий згинув своєю смертию. Згинеш і ти.

Скшетуский мовчав.

— Виджу, дух в вацьпана гасне. То ліпше не їдь.

— Мій мосці команданте — сказав на се з гнівом намісник — видумайже щось ліпшого, щоби мене перестрашити, бо се, що мені говориш, я вже чув з десять разів, а коли мені радиш не їхати, то виджу, що самбись на моім місци не їхав — подумай проте, чи тобі не лишень пороху, але і відваги до оборони Кодака не бракне!

Гродзіцкий, замість розгнівати ся, глянув яснійше на намісника.

— Зубатая щука! — промуркотів по українськи. — Прости мені вашмосць. Бачу з твоєї відповіді, що зумієш підтримати гідність князя і шляхотського стану. Дам тобі отже кілька чайок, бо байдаками не переїдеш через пороги.

— О се я і прийшов просити вашмосці.

— Коло Ненаситця скажеш їх перетягнути сушею, бо хоч вода велика, то там ніколи не можна переїхати. Ледво часом яке мале човенце переплине. А коли вже будеш на низьких водах, тоді пильнуй ся, щоби тебе не заскочено, і памятай, що желізо і олово більше переко-

нуючі, як слова. Там цінять лишень сьміливих людей. Чайки будуть на завтра готові, скажу лишень поприправляти по другій кермі, бо одної на порогах мало.

Сказавши се, Гродзїцький випровадив намісника з кімнати, щоби єму показати замок і єго порядки. Всюди панував взірцевий лад і карність. Сторожа стояла день і ніч на окопах, котрі татарські бранці мусїли без перестанку скріпляти і поправляти.

— Що року досипаю окопу на локоть висше — сказав пан Гродзїцький, — отже вже такий високий, що колибим мав подостатком пороху, то і сто тисяч нічогоби менї не зробило, але без пороху не обороню ся проти переваги.

Твердиня була дійсно не до здобути, бо крім гармат боронили єї дніпрові пропасти і недоступні скали, що прямовїсно зіскакували в воду. Не треба було навіть великої залози. Отже в замку не було більше як шістьсот людей, але за се були то дїбрані жовніри, узброєні в мушкети і самопали. Дніпро плинучи в сїм місци звуженим руслом, був так вузький, що викинена з окопів стрїла перелїтала далеко на другий берег. Гармати з твердинї опановували оба береги і цілу околицю. Крім сего пів милї від замку стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола, а в нїй стояло сто жовнірів, до котрих пан Гродзїцький заходив кожного дня. Сї, спостерївши в околици яких людей, давали сейчас знати до замку, а тоді бито в дзвони і ціла залоза ставала сейчас під зброєю.

— Майже нема тижня — говорив пан Гродзїцький, — щоби не було якогось алярму, бо Татари волочать ся ту кількатисячними стадами, так як вовки. Стрїляємо на них з гармат, як можна, але часто стражники беруть табуни диких коний за Татар.

— І не прикрить ся вашмосці сидїти на такім безлюдю? — спитав Скшетуский.

— Хочби менї навіть дали місце на королївських покоях, то я волївби ту бути. Більше я звідси виджу сьвіта, як король зі свого вікна в Варшаві.

І дійсно з валів було видно незміриму просторонь степів, котрі тепер були одним зеленим морем. На північ уїстя Самари, а на полудень цілий дніпровий берег, скали, пропасти, ліси, аж до другого пінистого Сурського порога.

Над вечером відвідали еще вежу, бо Скшетуский, бачучи перший раз ту далеку степову твердиню, був на все цікавий. Тимчасом приготовлювано для него в Слобідці чайки, що заосмотрені в керми з обох кінців, були більше поворотними. Завтра рано мав виїхати. Але через ніч майже не лягав спати, роздумуючи, що має робити, зі взгляду на небезпеку, яка йому грозила через се послованє на Січ. Житє усьміхало ся ему вправді, бо був молодий, любив і мав жити коло улюбленої; але честь і славу ставив висше над житє. Однак прийшло ему на думку, що війна близька, що Елена, чекаючи на него в Розлогах, може бути захоплена найстрашнійшим пожаром, виставлена не лишень на напад Богуна, але також дикої збожеволілої черни, отже брала зго тривога і біль за нею. Степи мусіли вже підсохнути, можна би вже напевно їхати з Розлогів до Лубнів, а ту він сам сказав Елені і княгини чекати на свій поворот, бо не сподівав ся, щоби буря могла зірвати ся так борзо, не знав, чим грозить їзда на Січ. Ходив тепер отже скорими кроками по замковій кімнаті, скубав бороду і ломив руки. Що мав робити? як собі поступити? В уяві вже видів Розлоги в огни, окружені воюючою чернию, подібнійшою більше до чортів ніж до людей. Зго власні кроки відбивали ся зловіщим відгомонам по замкових склепінях, а ему здавало ся, що то вже лихі сили ідуть за Еленою. На валах витрублено гасити сьвітло, а ему здавало ся, що се відголос Богунового рога, і скреготав зубами і хапав за шаблю. Ах, чомуж се він впер ся іти на сю виправу і перебрав її від Биховця.

Завважив се зго зворушенє Ржендзян, що спав коло порога, отже встав, протер очи, пообчищував похідні, що горіли в желізних обручах, і почав крутити ся по кімнаті, хочачи звернути увагу пана.

Але намісник потонув зівсім в своїх болючих думках і ходив дальше, викликаючи кроками приспані відгомони.

— Эгомосьць! гей эгомосьць!.... — сказав Ржендзян.

Скшетуский подивив ся на него шкляним зором. Нагло збудив ся з задуми.

— Ржендзян, боїш ся ти смерти? — спитав.

— Кого? смерти? що эгомосьць говорить?

— Бо хто на Січ їде, той не вертає.

— А то чому эгомосьць їде?

— Моя воля; ти ся до того не мішай, але тебе мені жаль, бось

дїтвак, а хоч з тебе хитрун, там ся хитруньством не викрутиш. Вертай до Чигирина а потім до Лубнів.

Ржендзян почав ся чіхати в голову.

— Мій эгомосць, авжеж я бою ся смерти, бо хтоби ся эї не бояв, тобї ся Бога не бояв, бо се Эго воля тримати при житю, або умертвити' але скоро эгомосць лізе добровільно на смерть, то се буде гріх эгомосця, як пана, а не мій, бо я слуга; проте эгомосця не покину, бо я не э жаден хлоп, але шляхтич, хоч убогий, але знов не без амбіції.

— Знав я, що з тебе добре хлопя, скажу тобї однак: не хочеш їхати з доброї волї, поїдеш на розказ, бо инакше не може бути.

— Хочби мене навіть эгомосць забив, то не поїду! Що то собі эгомосць думає, що я який Юда, чи що, щобим мав эгомосця на смерть видавати?

Ту Ржендзян підніс руки до очий і почав голосно ревіти, отже пан Скшетуский бачив, що сею дорогою з ним собі не порадить, а не хотїв эго грозьбою силувати, бо ему було жаль хлопця.

— Слухай — сказав до него, — помочи менї не можеш, бо я преці добровільно голови під меч не буду класти, а до Розлогів завезеш листи, на котрих менї більше як на житю залежить. Скажеш там їмосци і князям, щоби панянку безпроводно завезли до Лубнів, бо їх инакше заскочить повстанэ — і сам будеш пильнувати, щоби се як найскорше виконано. Поручаю тобї важну фунцію, гідну приятеля, не слуги.

— То нехай эгомосць пішле когось иньшого; з листом кождий поїде.

— А кого я ту маю, щоби можна ся звірити? Чись здурів! Се тобї повторяю, що хочбись менї два рази вратував житє, то эще менї не зробиш такої прислуги, бо жию в терпінях, думаючи, що ся може стати, і від болю аж піт на мене виступає.

— Ах, Боже! виджу, що мушу їхати, але менї так жаль эгомосця, що хочби менї эгомосць подарував сей кропчастий пояс, то эщебим ся не потїшив.

— Дістанеш пояс, лишень справ ся добре.

— Не хочу і пояса, колиби менї лиш эгомосць позволив з собою їхати.

— Вернеш завтра чайкою, котру пан Гродзіцкий посилає до Чигирина, а опісля без проволоки і відпочинку поїдеш просто до Розлогів. Там княгини нічого не говори, чи менї що грозить, анї панні, проси ли-

шень, щоби/сейчас їхали до Лубнів, хочби верхом, без жадних вюків. Се маеш гроші на дорогу; листи зараз напишу.

Ржендзян упав до ніг намісника.

— Пане мій, чи вже не маю тебе більше побачити?

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — сказав підносячи зго намісник, але в Розлогах показує веселе лице. Тепер іди спати.

Решта ночі зійшла Скшетускому на писаню листів і горячій молитві, по котрій зараз прилетів до него ангел спокою. Тимчасом ніч поблідла, і досвіт побілів вузькі віконця від сходу. Свитало — і поволи рожеві відблески закрали ся до кімнати. На вежі і на замку почали грати щоранне "вставай". Незадовго потім пан Гродзіцький зявив ся в кімнаті.

— Мосці наміснику, чайки готові.

— І я також готов — сказав спокійно Скшетуский.

Х

Легкі чайки мкнули з водою як ластівки і несли молодого лицаря і зго долю. З причини зібраних від, пороги не представляли великого небезпеченства. Минули Сурський поріг, минули Лоханний, щаслива філя перекинула їх через Воронову Запору, човна закрипіли трохи на Княжим і Стрілецьким, але ся лишень поотирали, не розбили, аж вкінци здалека побачили піну і вири страшного Ненаситця. Ту вже треба було висідати і тягнути човни сушею. Праця довга і тяжка, звичайно забирала цілий день. На щастє, очевидно по давнійших переправах, лежало на березі множество колод, котрі підкладано під човни, щоби їх лекше було по землі котити. В цілій околиці і на степах не було видно живого духа, на ріці ані одної чайки, бо вже иньші не могли плинути до Січи, крім тих, що їх пан Гродзіцький перепустив через Кодак, а пан Гродзіцький умисно відтяв Запороже від решти сьвіта. Тишину переривав отже лишень гук филь, розбиваних о скали Ненаситця. Через той час, коли люди котили човни, приглядав ся пан Скшетуский сему дивови природи. Страшний вид ударив зго очи. Через цілу широкість ріки бігло впоперек сїм скалистих гребель, що сторчіли над водою, чор-

ні, порозривані філями, що повиломлювали в них ніби брами і переходи. Ріка товкла цілим тягаром від об сі греблі і відбиваючи ся о них, неначе розшалїла, встекла, збита на білу спінену масу, старала ся через них перескочити як розгуканий кїнь. Але відперга еще раз, нїм могла ринути через отвори, сказавбись, гризла зубами скалу, скручувала ся в безсильнім гнїві в великанські вири, бухала стовпами в гору, кипіла як окріп, стогнала від умученя як дикий зьвір. А потому знов рев, якби сто гармат, якби витє цілих стад вовків, хропїт умученя — і при кождїй греблі та сама борба, той самий заворот. Над пропастию вереск птаства, якби переляканого тим видом, межі греблями понурї тїни скал, дрожачї як лихі привиди.

Люди перетягаючі човни, хоч були призвичаєні, хрестили ся побожно, перестерїгаючи намісника, щоби ся надто не зближав до берега. Бо були перекази, що хто занадто довго дивив ся на Ненаситця, той вкінци побачив щось такого, від чого ему розум мішав ся; оповїдали також, що часом виринали з вирів чорні, довгі руки і хапали неосторожних, що занадто зближали ся, і що сейчас в пропастях роздавали ся страшні реготи. Ночами то навіть і Запорожцї не смїли човнів перетягати.

Нїхто не мїг бути прийнятим за товариша до братства на Низу, хто сам човном не переїхав порогів, однак що до Ненаситця роблено вїмок, бо єго скали нїколи не були залитї. Про одного Богуна сьпївали слїпцї, що він і через Ненаситець перекрав ся, але в се мало хто хотїв вірити.

Перетяганє човнів заняло майже цілий день, і сонце вже почало заходити, коли намісник всїв до лодки. Але за се через слїдуючі пороги переплили без трудностей, бо були цілковито залитї, і вкінци виплинули на низовї "тихі води."

По дорозї бачив пан Скшетуский на урочиску Кучкаси, величезну могилу з білого каменя, котру князь казав висипати на памятку свого побуту, а про котру оповїдав ему в Лубнах пан Машкевич. До Сїчи не було вже звідси далеко, але що намісник не хотїв ночью в'їздити в чортмлицький лябірїнт, то постановив переночувати на Хортици.

Хотїв також стрїнути яку живу запорожську душу і дати наперед про себе знати, щоби знали, що їде посол, а не хто иньший. Хортиця однак виглядала пустою, що немало здивувало намісника, бо

знав від Гродзіцкого, що там завсігди стояла козацька залога про случай татарського нападу. Запустив ся навіть з кількома людьми досить далеко від берега на звіді, але не міг перейти цілого острова, бо був більше як на милю довгий, а ніч була темна і не дуже погідна, отже вернув ся до чайок, які тимчасом повитягано на пісок і порозпалювано вогні від комарів.

Більша часть ночи зійшла спокійно. Семени і провідники позасипляли при огнях — не спала лишень варта, а з нею і намісник, котрого від виїзду з Кодака мучила страшна безсонниця. Чув також, що має горячку. Хвилями здавало ся ему, що чує з глибини острова зближаючі ся кроки, то знов якісь дивні відголоси, подібні до далекого блелення кіз. Але думав, що это слух милить.

Нагло, коли вже мало свитати, станула перед ним якась темна постать.

Був се челядник від варти.

— Пане, ідуть! — сказав спішно.

— Хто такий?

— Певно Низовці; іде їх зі сорок.

— Добре. Се небогато. Побуди людей. Попідпалювати огні!

Семени сейчас позривали ся на ноги. Попідкидані огні бухнули в гору ясною полемінію, що освітила чайки і горетку жовнірів намісника. Другі вартівники позбігали ся рівнож зі всіх сторін.

Тимчасом можна вже було виразно розрізнити неправильні кроки громади людей; кроки сі задержали ся в певній віддали; натомість якийсь голос запитав грізно:

— А хто там на березу?

— А ви хто? — спитав вахмістр.

— Відповідай, вражий сину, а ні, то з самопалу запитаю!

— Это високість пан посол від Ясно Вельможного Князя Яреми Вишневецького до пана отамана кошового — виголосив голосно вахмістр.

Голоси в громаді помовкли, очевидно тревала там коротка нарада.

— А ходи лиш сам сюди! — закликав вахмістр — не бій ся. Послів не бють, але і послі не бють!

Знов відозвали ся кроки і по хвили кількадесять постатий виринуло з тіни. По їх цері, по низькім зрості і кожухах повивертаних вовною

до гори, пізнав намісник від першого погляду, що се були по більшій часті Татари. Козаків було лишень кільканайцять. Через голову пана Скшетуского перелетіла як блискавка думка, що коли вже Татари є на Хортиці, то Хмельницький мусів вже вернути з Криму.

На чолі сеї громади стояв старий Запорожець великанського росту з завзятим, суворим обличем. Він зближивши ся до огню спитав:

А котрий ту посол?

— Я — відповів гордо пан Скшетуский.

— Ти?

— А чиж я тобі брат, що мені "ти" говориш?

— Знай, грубіяніне, політику — підхопив вахмістр: — говорить ся: Ясно вельможний пан посол!

— На погибельже вам, чортові сини! щоб вас серпягова смерть! ясно вельможні пани! А пощо ви до отамана?

— Не твоя річ! знай тільки, що твоя шия в тім, щоби я як найскорше дістав ся до отамана.

В тій хвили висунув ся другий Запорожець з громади.

— Ми ту з волі отамана — сказав, — пильнуємо, щоби ся ніхто від Ляхів не зближав, а хто ся зближає, маємо вязати і доставляти, що і зробимо.

— Хто добровільно їде того не будеш вязати.

— Буду, бо такий наказ.

Втім старий великан перервав:

— Заведем посла, але за бороду — ось так!

Сказавши се, сьгнув рукою до бороди намісника.

Але в тій хвилі зойкнув і, якби ражений громом, звалив ся на землю.

Намісник розтріскав ему чеканом голову.

— Бий! риж! — роздали ся обурені голоси в громадї.

Княжі семени кинули ся на ратунок свого вожда, гукнули самопали, крики: риж! бий! злили ся з брескотом желїза. Счинила ся безладна битва. Подоптани в замішаню огні погасли і темрява покрила борючих ся. Незабаром одні і другі збили ся так, що бракувало місця до розмаху, і ножі, кулаки і зуби заступили шаблі.

Нагло з глїбини острова відізвали ся численні нові накликування і крики; напасникам надходила поміч.

Єще хвиля, і булаби прийшла за пізно, бо карні семени брали вже

гору над товпою.

— До човнів! — крикнув гремучим голосом намісник.

Жовніри виконали розказ в однім моменті.

На нещастє чайки були занадто сильно повтягвані на пісок, і не давали ся тепер поспихати на воду.

Тимчасом ворог кинув ся з завзятостію до берега.

— Стріляй! — скомандував пан Скшетуский.

Сальва з мушкетів сейчас здержала атакуючих, що змішали ся в неладі зіставляючи кільканайцять тіл розтязгнених на піску; декотрі з тих тіл кидали ся конвульсійно, так як риби витягнені з води і покидані на берегу.

Рівночасно перевізники, при помочи кільканайцяти семенів, позапирали весла об землю і добували останків сил, щоби поспихати судна на воду, — однак даремно.

Неприятель розпочав атак з далека. Плюскіт куль по воді змішав ся зі свистом стріл і зойками ранених.

Татари, аллахуючи щораз завзятійше, захочували ся взаімно: відповідали їм оклики Козаків: "бий! ріж!" і спокійний голос пана Скшетуского, повторяючий щораз частійше команду:

— Стріляй!

Перші ранішні відблиски осьвітили блідим сьвітлом битву. Від сторони суші було видно козацьку і татарську товпу, одних з лицами коло кольб піщелів, других поперегинаних в зад і натягаючих тятиви луків — від сторони води димлючі ся чайки блискаючі безнастанно сальвами вистрілів. В середині лежали тіла, вже споійні, попротягані на піску.

В однім з човнів стояв пан Скшетуский, висший над других, гордий, спокійний, з поручниківським буздиганом в руках і з відкритою головою, бо ему татарска стріла зірвала шапку.

Вахмістр зближив ся до него і шепнув:

— Пане, не витримаємо — завелика купа!

Але намісникови розходило ся вже лишень о се, щоби своє посольство припечатувати кровію, не допустити до зганьбленя гідности, і згнути зі славою. Дятого отже, підчас коли семени поробили собі з мішків з поживою щось в роді заслон з за котрих стріляли на ворога, він стояв видний і виставлений на пальбу.

— Добре! — сказав, — вигинемо до остатного.

— Вигинемо, батьку, — закричали семені.

Чайки знов задимили ся. З глибини острова почали напливати нові гурми, узброєні в списи і коси. Атакуючі розділили ся на два відділи. Один підтримував пальбу, другий, зложений з більше як дванадцяти Козаків і Татарів, ждав лишень відповідної хвилі до ручного атакую. Рівночасно з шуварів острова висунуло ся чотири човна, що мали ударити на намісника з заду і з обох боків.

Розвиділо ся вже до чиста. Лишень дими порозтягали ся довгими смугами в тихім воздуху і пересланяли побоєвище.

Намісник сказав звернути ся дваццяти семенам до атакуючих човнів, що гнані веслами, летіли зі скоростію птахів по тихій річній воді. Через се пальба, направлена проти Татарів і Козаків ідучих з острова, значно ослабла.

На тоє они здає ся чекали.

Вахмістр знов зближив ся до намісника.

— Пане! Татари беруть ножі в зуби; зараз кинуть ся на нас.

І справді близько триста ординців з ножами в зубах, готовило ся до атакую. З ними було кільканайцять Запорожців узброєних в коси.

Атак мав ся розпочати зі всіх сторін, бо атакуючі човни приплили вже на віддаль стрілу. Їх боки задимили ся. Кулі почали сипати ся градом на людий намісника. Обі чайки намовнили ся зойками. По кільканайцяти мінутах половина семенів полягла, решта боронили ся еще з розпукою. Їх лица почорніли від диму, руки опадали, зір мутив ся, кров заливала очи, рури мушкетів почали парити долоні. Більша часть була ранених.

В тій хвилі страшний вереск роздав ся в воздуху. Се ординці рушили до атакую.

Дими, розігнані рухом маси тіл, розійшли ся нагло і відслонили очам дві чайки намісника, покриті чорною товпою Татарів, неначе два кінські трупи роздирані стадом вовків. Товпа перла, мішала ся, верещала, здавало ся, що бє ся сама з собою і гине. Кільканайцять семенів боронило ся еще, а під щоглою стояв пан Скшетуский, з закрово-вленим лицем, зі стрілою вбитою в лівє рамя аж по кінець і боронив ся зі стеклостію. Эго стась видавала ся велитенською серед окружаючої эго товпи, шабля мигала як блискавка. Ударам відповідали зой-

ки і витя. Вахмістр з другим семеном пильнували ему обох боків і товпа хвилями цофала ся перед сею трійкою, але перта з заду, ішла знов вперед і гинула під ударами шабель.

— Живих брати до отамана — верещали голоси, з товпи. — Піддай ся!

Але пан Скшетуский піддавав ся вже лишень одному Богови, бо отсе поблід нагло, захитав ся і звалив ся на дно чайки.

— Пращай, батьку! — заревів з розпуки вахмістр.

Але по хвили упав також. Рухлива маса напасників дочиста покрила чайки.

ХІ.

В хаті військового кантарія (1), на передмістю Гассан Баша, на Січи, сиділо при столі двох Запорожців, покріпляючи ся варінкою з проса, котру черпали раз враз з деревляної діжки, що стояла на столі. Оден старий, вже майже згрибоватілий, був се сам кантарій, Пилип Захар, другий Антін Татарчук, отаман чигиринського куріня, сорок-літний чоловік, високий, сильний, з завзятим виразом лица, і косими татарськими очима. Оба говорили з собою зтиха, якби зі страху, щоби їх хто не підслухав.

— Отже се сьогодні? — спитав кантарій.

— От може і зараз — відповів Татарчук. — Ждуть лишень на кошового і Тугай-бея, що з самим Хмелем поїхав на Базавлук, де стоїть орда. Товариство зібрало ся вже на майдані, а курініні отамани эще перед вечером зберуть ся на раду. Нім ніч настане, буде все відомо.

— Гм! може бути зле — муркнув старий Пилип Захар.

— Слухай, кантарію, а ти видів, що було письмо і до мене?

— А вжеж, щом видів, бом сам відносив листи до кошового, а яж письменний чоловік. Знайшли коло Ляха три письма; одно до самого кошового, друге до тебе, третє до молодого Барабаша. Вже всі на

(1). військовий урядник на Запорожжю, що мав надзир над мірами і вагами в крамницях, що находили ся на Січовім Базари.

Січи про се знають.

— А хто писав? не знаєш?

— До кошового писав князь, бо на листі була печать, а хто до вас, не знати.

— Сохрани Господи!

— Эсли тебе там явно не називають приятелем Ляхів, то нічого не буде.

— Сохрани Господи!

— Видно, що ся почуваш.

— Тьфу! До нічого ся не почувую.

— А може Кошовий всі листи скрутить, бо ему і о власний лист ходить. Було до него письмо так добре, як і до вас.

— А може.

— Але эсли ся почуваш, то . . .

Ту старий кантарій эще більше знизив голос:

— Утікай!

— Але як? і куди? — питав неспокійно Татарчук, — кошовий поставив на всіх островах сторожу, щоби ся ніхто до Ляхів не передістав і не дав знати, що ся діє. На Базавлуці пильнують Татари. Риба ся не перетисне, птах не перелетить.

— То сховай ся в самій Січи, де можеш.

— Знайдуть. Хиба ти мене сховаєш межи бочками в базарі? ти мій кривняк!

— І брата рідного не сховавбим. Боїш ся смерти, то ся впий; п'яний ані почувеш.

— А може в листах нічого нема?

— А може . . .

— От, біда! от, біда! — сказав Татарчук. — Не почувую ся до нічого. Я добрий молодець, Ляхам ворог. Але хочби і нічого в листі не було, чорт знає, що Лях наговорить перед радою? Може мене погубити.

— То сердитий Лях; він нічого не скаже!

— Бувесь нині у него?

— Був. Намастивем ему рани дигтем; наляв горівки з попелом в горло. Буде здоровий. То сердитий Лях. Кажуть, що на Хортиці нарізав Татарів як свиний, нім эго взяли. Ти за Ляха будь спокійний.

Понурий відголос кітлів, в котрі ударено на кошовім майдані, перервав дальшу розмову. Татарчук, почувши сей голос, задрожав і зірвав ся на рівні ноги. В его лиці і рухах малював ся надзвичайний неспокій.

Відголос кітлів гудів щораз голоснійше.

— Кличуть на раду — сказав, хапаючи устами віддих. — Сохрани Господи! Ти, Пилипе, не говори, про що я ту з тобою балакав. Сохрани Господи!

Сказавши се Татарчук вхопив дїжку з варінкою, перехилив її обома руками до уст і пив, неначе хотїв на смерть запити ся.

— Ходім! — сказав кантарій.

Відголос кітлів гудів щораз дужче.

Вийшли. Передмістє Гассан Баша було відділене від майдану лишень валом, що оперізував властивий кіш і браму з високою баштою, на котрій було видно пащі поуставлюваних гармат. В середині передмістя стояв дїм кантарія і хати крамничних отаманів, а докола досить широкої площі, стояли шопи, в котрих містив ся крам. Були се будівлі поскладувані з дубових колод, яких подостатком достарчала Хортиця, а пошиті ріщем і очеретом. Самі хати, не виключаючи і хати кантарія, були подібнійші до салашів, бо лишень їх дахи зводили ся над землею. Дахи сі були чорні і пообкіпчувані, бо як в хаті палено огонь, то дим добував ся не лишень горішним отвором в дасі, але і через ціле пошитє, а тоді можна було думати, що се не хата, але купа ріща і очеретів, в котрій виробляють смолу. В хатах панувала вічна темрява, тому підтримувано в них завсїгди огонь зі смільних скалок і дубової кори. Було кількадесять крамничних шіп, і вони ділили ся на курінні, то в становили власність поодиноких курінів, а також гостинні, в котрих в часі мира торгували деколи Татари і Волохи, одні шкірами, східними тканями, оружєм і всякого рода добичею, другі переважно вином.

В сій хвили було на передмістю Гассан Баша більше людей як звичайно; замикано крами і шинки, і всі спішили на Січовий майдан, на котрім мала відбувати ся рада. Пилип Захар і Андрій Татарчук ішли разом з другими, але сей послїдний отягав ся, ішов лїниво і позволяв товпі себе випереджувати. На его лиці малював ся що раз більший несупокій. Тимчасом перейшли через міст на окопі, відтак через браму і знайшли ся на просторім обороннім майдані, окруженім сорок вісьмома

великими деревляними будинками. Були се куріні, а радше курінні доми, щось в роді військових касарень, в котрих мешкали Козаки. Сі куріні були однакової величини і міри і не рїзнили ся від себе нічим, хиба назвами, прибраними від рїзних українських міст, від котрих також і полки брали свої назви. В однім куті майдану находив ся радний дім. В нім засїдали отамани під проводом кошового, а "товариство" нараджувало ся під голим небом, висилаючи лишень депутації до старшини, а часами здираючи ся насильно до радного дому і тероризуючи старшину.

На майдані була велика тіснота, бо кошовий отаман постягав на Січ всі війська розпорошені по островах, ріках і лугах, отже товариство було численнійше, як звичайно. Сонце хилило ся вже до заходу, отже завчасу запалено кільканайцять бочок зі смолою; ту і там стояли також бочки з горівкою, котрі кожний курінь мав для себе, а що додавало немало енергії нарадам. Порядку межи куріннями пильнували осавули, що мали в руках грубі дубові палиці а за поясом пістолі.

Пилип Захар і Татарчук війшли просто до дому нарад, бо оден як кантарій, а другий як курінний отаман, мали право засідати межи старшиною. В раднім домі був оден стіл, перед котрим сидів військовий писар. Отамани і кошовий мали свої місця під стїнами на шкірах. Але в сій хвилі місця еще не були позанимані. Кошовий ходив великими кроками по кімнаті, а курінні, позбирані малими купками, розмовляли з тиха, перериваючи собі від часу до часу голоснійшими проклинами. Татарчук завважав, що знакомі а навіть і приятелі удають, що эго не видять, зближив ся отже зараз до молодого Барабаша, що був меньше бїльше в такім самім положеню. Иньші гляділи на них з під лоба, але молодий Барабаш не багато собі з того робив, не розуміючи добре о що ся розходить. Був се дуже гарний мущина, і відзначав ся надзвичайною силою, і сій силі завдячував свою рангу курінного отамана, бо впрочім був на Січи славний зі своєї дурноти. Зеднало се ему призвиско Дурного Отамана і привілей побуджувати старшину до сьміху за кожним словом.

— Почекавши трохи, тай може підемо під воду, з каменем на шиї!
— шепнув ему Татарчук.

— А по що? — спитав Барабаш.

— А то не знаєш про листи?

— Трястя эго матери! Чи то я писав які листи?

— Глянь лишень, як на нас з під лоба дивлять ся.

— Колиб я котрого в лоб, тобі не дивив ся, бо сліпаки би ему повилазили.

Тимчасом крики з надвору дали знати, що щось зайшло. І справді отворили ся широко двері радного дому і до середини війшов Хмельницький з Тугай-беєм. Се їх так радісно витали.

Хмельницький війшов з булавою в руці, яко гетьман запорожських військ. Він мав сю гідність від часу як вернув з Криму з татарською помічю. Тоді товпи вхопили эго на руки і відбивши війскову скарбницю, принесли ему булаву, хоругву і печать, які звичайно ношено перед гетьманом. Отже він немало змінив ся. Видно було, що носить в собі страшну силу цілого Запорожа. Не був се вже Хмельницький покривджений, утікаючий на Січ через Дикі Поля, але Хмельницький-гетьман, велит, месник кривд цілих міліонів.

Велику часть впливу, який він мав на козаків, завдячував тепер Хмельницькій татарській помочи. Було се перший раз від початку козаччини, що на Січи знайшов ся Татарин в роли союзника, але такі часи настали.

Розпочали ся наради. В кімнаті стало тихо, лиш з надвору доходив гамір кількатисячної товпи. Перший почав говорити Хмельницький:

— Мостиві панове! З ласки, прихильности і "дискреції" найяснійшого кримського царя, пана многих народів, за позволенем милостивого польського короля Володислава і при добрій охоті відважних запорожських військ, ми покладаючи ся на нашу невинність, ідемо, щоби пімстити наші страшні і жорстокі кривди, котрі, докисьмо могли, зносилисьмо по християнськи, від нещирих Ляхів, комісарів старостів і економів, цілої шляхти і Жидів. І над сими кривдами, мостиві панове, ви і ціле військо запорожське, проляли багато сліз і томусьте мені віддали булаву, щоби я тим лекше міг упімнути ся за нашою і наших військ невинністю. І я, уважаючи се за велику ласку мостивих панів, моїх добродіїв, поїхав просити о поміч, котру нам приобіцяно. Але поробивши сі приготваня, я немало засмутив ся, колим почув, що можуть межі нами бути зрадники, що входять в переговори з нещирими Ляхами і доносять їм про наші приготваня — що эслиби так було, то повинні бути укарані після волі і дискреції мостивих панів. А ми просимо, щоби сьте

послухали листів, котрі ту привіз посол від нашого недруга, князя Вишневецького, який то посол приїхав радше як шпiон, щоби підглянути наші приготованя і донести про все Ляхам. Що також маєте осудити, чи єго також належить укарати, так як і тих, до котрих привіз листи, про котрі кошовий, як мій і цілого війська вірний приятель, сейчас нас повідомив.

Хмельницький замовк; гамір з надвору зростав щораз більше, отже військовий писар встав і почав читати насамперед княжий лист до кошового отамана, що починав ся словами: "Ми з Божої милости князь і господин на Лубнах, Хоролю, Прилуках, Гадячи і пр." Лист був чисто урядовий. Князь, почувши, що стягає ся війська з лугів, питав отамана, чи се правда, і просив, щоби сего занехав, зі згляду на мир в христiянських краях. А Хмельницького, колиби бунтував Січ, то щоби видав комісарам, котрі самі про се допімнуть ся. Другий лист був від пана Гродзiцького рівнож до кошового отамана, третій і четвертий від Зацьвілiховського і старого черкаського полковника до Татарчука і Барабаша. В них не було нічого такого, щоби могло кидати підозрінє на особи, до котрих були писані. Зацьвілiховський просив лишень Татарчука, щоби заопікував ся віддавцем листа, і улєкшив єму все, чогоби посол зажадав.

Татарчук відітхнув.

— Що думаєте, мостиві панове, про ті листи?— запитав Хмельницький.

Козаки мовчали. Отже Хмельницький по хвили знов забрав голос:

— Кошовий отаман наш брат і щирий приятель. Я отаманови так вірю, як власній душі, а хтоби говорив що иньшого, той хибаби сам задумував зраду. Отаман старий друг і жовнір.

Сказавши се, приступив до кошового і з ним поцілував ся.

— Мостиві панове! — сказав на се кошовий — я стягаю війська, а гетьман нехай провадить; що до посла, коли єго до мене прислали, то він мій, а коли так, то я вам єго дарую.

— Ви, мостиві панове депутати, поклоніть ся отаманови — сказав Хмельницький, — бо він справедливий чоловік, і ідіть сказати товариству, що єсли хто зрадник, то не він; він перший поставив сторожу, він сам казав ловити зрадників, котріби ішли до Ляхів. Ви, панове депутация, скажіть, що він не зрадник, що він найліпший з час всіх.

Панове депутация поклонили ся наперед Хмельницькому, відтак ко-

шовому, Тугай-беєви і старшині — і вийшли з кімнати.

По хвилі радісні крики на дворі дали знати, що депутація сповнила порученя.

— Нехай жиє наш кошовий! нехай жиє кошовий! — кликали тисячні голоси з такою силою, що здавало ся, що стіни радного дому трясуть ся в своїх основах.

Рівночасно гукнули вистріли з самопалів і піщелів.

Депутація вернула і знов забрала своє місце в кімнаті.

— Мостиві панове! — сказав Хмельницький, коли на дворі трохи притихло. — Ви мудро осудили, що кошовий отаман справедливий чоловік. Але коли отаман не зрадник, то хто зрадник? Хто має приятелів межи Ляхами, з ким вони входять в зносини, до кого пишуть листи? кому поручають особу посла? хто зрадник?

Говорячи се, Хмельницький підносив щораз висше свій голос, і кидав грізно очима в сторону Татарчука і молодого Барабаша, неначеби хотів на них показати. В кімнаті почав ся шепіт і кілька голосів закликала: "Барабаш і Татарчук!" Деякі курінні отамани почали між собою скоро нараджувати ся, а межи депутацією дали ся чути оклики: "На погибель!"

Татарчук зблід, а молодий Барабаш почав глядіти по присутних здумілими очима. Эго лїнива думка силувала ся через якийсь час відганути, о що эго оскаржують, аж вкінци сказав:

— Не буде собака мяса їсти!

Сказавши се, зареготав ся сьміхом ідіоти, а за ним і иньші. І нагло більша часть курінних отаманів почала реготати ся, сама не знаючи чому.

З за вікна доходили щораз голоснійші крики. Шум людської філі кришав з кожною хвилию.

Але Антон Татарчук встав і звернувши ся до Хмельницького почав говорити:

— Що я вам зробив, мостивий гетьмане запорожський, що настаєте на мою смерть? В чім я ту винен? Писав до мене лист комісар Зацьвіліховський, тай що? Таж і князь писав до кошового. А чи я відобрав лист? Ні! А якби відобрав, то щоби зробив? От пішовби до писаря і казавби собі прочитати, бо ні писати, ні читати не вмію. І ви би все знали, що є в листі. А Ляха я на очи не видів. Отже чи я зрад-

ник? Гей, брата Запорожці, Татарчук ходив з вами до Криму, а як ходили на Волощину, ходив на Волощину, як ходили під Смоленськ, то ходив під Смоленськ; бив ся з вами добрими товаришами, жив з вами добрими товаришами, і кров проливав з вами, добрими молодцями, і голодом морив ся з вами, добрими молодцями, — так я не Лях, не зрадник, але Козак, ваш брат, а эсли пан гетьман настає на мою смерть, то нехай скаже, чому! Що я єму завинив? в чім показав нещирість? — А ви брата, помилуйте і судіть справедливо.

— Татарчук добрий молодець! Татарчук добрий чоловік! — відізнавало ся кілька голосів.

— Ти Татарчук добрий молодець — сказав Хмельницький — і я на тебе не настаю за се, що ти мій друг і не Лях, але Козак, наш брат. Бо колиби Лях був зрадником, то яби не смутив ся і не плакав, але коли добрий молодець зрадник, коли мій друг зрадник, то мені тяжко на серцю і жаль доброго молодця. А коли ти бував і в Крими, і на Волощині і під Смоленськом, то эще більший твій гріх, що ти тепер хотів зрадити перед Ляхом силу і приготования запорожських військ. Тобі писали, щоб ти єму улекшив, чогоби він зажадав, а скажіть же мостиві панове отамани, чогоби міг Лях жадати? Чи не моєї смерти і моїх приятелів? Чи не згуби запорожських військ? Отже ти Татарчук винен і инакше нічого не докажеш. А до Барабаша писав єго стрий, черкаський полковник, друг Чаплінського, друг Ляхам, що ховав у себе привілеї, щоби їх запорожське військо не дістало, і коли ся так річ має, то ви оба винні і просіть отаманів о помилуванє, і я з вами буду просити, хоч ваша вина тяжка і зрада явна.

Тимчасом з надвору доходив вже не шум і гамір, але неначе лоскіт якоїсь бурі. Товариство хотіло знати, що діє ся в раднім домі і вислало нову депутацию.

Татарчук почув, що пропав. Зрозумів, що Хмельницький беручи ся за велике діло, хоче на початку дати відстрашаючий примір для других, щоби здусити в зароді всяку думку про зраду. Тому, мимо того, що проти него і Барабаша було лише підозрінє, побачив, що нема ратунку. Зимний піт виступив єму на чоло, знав, що єго чекає страшна смерть зрадника, а він не хотів эще умирати. Не зблід би він перед шаблею, ані кулею, навіть перед палем — але така смерть, яка єго чекала, морзила єго кров, отже користаючи з хвилі тишини, яка запаувала по

словах Хмельницького, закричав переразливо:

— Во імя Христа! брата отамани, други сердечні, не губить! Не знаю, чогоби Лях від мене хотів, спитайте его самі. Я клену ся Христом, Св'ятою Пречистою, св'ятими Миколаєм чудотворцем, св'ятим Архистратигом Михаїлом, що згубите невинну душу!

— Припровадити Ляха — закликав старий кантарій.

— Ляха сюда, Ляха! — кликали куріні отамани.

Почало ся замішанє; одні кинули ся до примешної кімнати, в котрій був замкнений вязень, щоби привести его перед раду, другі зближали ся грізно до Татарчука і Барабаша. Перший Гладкий, отаман миргородського куріня, крикнув: "На погибель!" Депутация повторила оклик, а Чарнота скочив до дверей і отворивши їх наостіж, закликав до згромадженої товпи:

— Панове товариство, Татарчук і Барабаш зрадник — на погибель їм!

Товпа відповіла страшним криком. В кімнаті счинило ся замішанє. Куріні отамани повставали зі своїх місць. Одні кричали: "Ляха! Ляха!", другі старали ся утихомирити розрух. Втім під натиском товпи отворили ся двері, товпа впала до середини і сотки рук витягнуло ся по нещасливого Татарчука і Барабаша. "Смерть Татарчукови і Барабашови. На погибель! Давайте зрадників! на майдан з ними!" — кричали сотки голосів.

Татарчука і Барабаша вивели на майдан, на місце страти.

По випровадженю Татарчука і Барабаша в радній кімнаті знов притихло і отамани позаймали свої місця, бо з сусідного ванкира впроваджено вязня.

Тінь падала на его лице, огонь на комині пригас — і в пів-світлі було видно лишень високу постать, тримаючу ся просто і гордо, хоч її руки були звязані ликами. Але Гладкий докинув скалок, і по хвили стрілила в гору ясна полумінь і освітила обличе вязня, що був зв'язаний до Хмельницького.

Побачивши его, Хмельницький дрогнув.

Вязень — був се пан Скшетуский.

Тугай-бей виплював лупини сонячника і сказав по українськи:

— Я того Ляха знаю — він був в Крими.

— На погибель ему! — закликав Гладкий.

— На погибель! — повторив Чарнота.

Хмельницький опанував вже вражінэ. Повів лишень очима по Гладкім і Чарноті, котрі під впливом сего зору замовкли, опісля, звернувши ся до кошового, сказав:

— І я эго знаю.

— Ти звідки? — спитав кошовий Скшетуского.

— Я їхав до тебе з посольстві, кошовий отамане, коли мене напали на Хортици розбишаки і проти звичаїв, яких перестерігають навіть найдикші народи, вибили мені людей, а мене самого, не дивлячи ся на мою посолську гідність і уродженэ, поранили, зневажили і привезли як бранця, о що мій пан Я. В. князь Ярема Вишневецький буде ся вмів у тебе, кошовий отамане, допімнути.

— А чому ти показав свою нещирість? чому розщепив обухом доброго молодця? чому нарізав стілько людей? А ту їхав до мене з листом, щоби підглянути наші приготованя і донести про них Ляхам? Знаємо та кож, що ти мав листи до зрадників запорожського війська, щоби разом з ними кнувати на згубу цілого запорожського війська, отже ти не маєш права жадати, щоби тебе приймаю як посла, а до того эще заслугуєш на справедливу кару.

— Милиш ся, кошовий отамане — сказав намісник, звертаючи ся до кошового. — Эсли я мав листи, то так робить кожний посол, що їде в чужі сторони, і бере листи від знакомих до знакомих, щоби і сам собі в той спосіб виробив знакомість. А я ту їхав з письмом від князя, не щоби кнувати на вашу згубу, але щоби вас стримати від таких поступків, що стягнуть на вас і на ціле запорожське військо цілковиту загладу. На кожог се ви підносите безбожну руку? Проти кому се ви, що називаете ся оборонцями християнства, робите союз з поганами? Против короля, проти шляхотського стану і цілої Річи посполитої. Проте не я, а ви эсьте зрадниками, і се вам кажу, що эсли покорою і послушеньством не змажете своїх провин, то горе вам! Чи вже забулисьте часи Павлюка і Наливайка? Чи вже вам вийшла з памяти кара, яка їх стрінула? Памятайте, що пациэнция (терпеливіст) Річи посполитої вже вичерпана і що меч висить над вашими головами.

— Лаєш, вражий сину, щоби ся викрутити і вратувати від смерти! — закликав кошовий — але тобі не поможе ні грозьба, ані ваша ляць-

ка латина.

Також і інші отамани почали побрязкувати шаблями, а пан Скшетуский підніс голову ще вище і так говорив:

— Не думай, кошовий отамане, щоби я боявся смерті, або боронив життя, або хотів доказувати свою невинність. Будучи шляхтичем, можу бути судженим тільки через рівних собі, і я не стою ту перед судіями, але перед розбійниками, не перед шляхтою, але перед варварами, і знаю добре, що не випрошую ся від смерті, котрою ви доповните міру свого безправства. Передімною є мука і смерть, але за мною сила і пімста цілої Річі посполитої, перед котрою дрозить!

Скшетуский скінчив і його мова викликала на присутних свого рода вражінє. Отамани споглядали на себе мовчки і через хвилю здавало ся їм, що перед ними не стоїть бранець, але посол могучого нареду; а Тугай-бей промуркотів:

— Сердитий Лях!

Хмельницький мовчав.

Сильне калатанє до дверей перервало мовчанку. На майдані власне покінчено з Татарчуком і Барабашом; товариство посилало нову депутацию.

До кімнати ввійшло кільканайцять Козаків і станувши коло дверей почали говорити:

— Товариство кланяє ся панам старшині — ту поклонили ся всі по пояс — і просить, щоби їм видати сего Ляха, щоби з ним покінчити так як з Татарчуком і Барабашем.

— Видати їм Ляха! — крикнув Чарнота.

— Не видавати — кликав другий. — Нехай чекають! він посол.

— На погибель! — відізвили ся різні голоси.

Відтак притихли всі, чекаючи, що скаже кошовий і Хмельницький.

— Товариство просить; а ні, то само візьме — повторили депутати.

Здавало ся, що пан Скшетуский згублений без ратунку, коли нагло Хмельницький заговорив до Тугай-бея:

— Се твій бранець, — єго взяли Татари, отже бери єго собі.

Тугай-бей витягнув ся лїниво, повів очима по кімнаті і повторив за Хмельницьким, але ніби з погрозою в голосі:

— Се мій бранець! Єго взяли Татари, він до вас не належить.

Депутати пороззявляли роти з дива, на такий аргумент не було від-

ювіди. Дехто почухрав ся в голову, дехто сплюнув і ціла депутация вийшла мовчки з кімнати.

Скшетуский був вратований.

Вийшовши на майдан депутация заявила очікуючій товпі, що Ляха не будуть карати, бо се бранець Тугай-бея, а Тугай-бей, каже ся, розсердив ся. На майдані зараз почали повторяти: "Тугай-бей розсердив ся!" розсердив ся! розсердив ся! — а за кілька хвиль якийсь переразливий голос почав співати коло розложеного огню:

"Гей! Гей! Тугай-бей,
"Розсердив ся дуже.
"Гей! Гей! Тугай-бей,
"Не сердь же ся дуже!

Скоро тисячі голосів повторяло: "Гей! Гей! Тугай-бей!" — і так повстала одна з тих пісень, котрі опісля, неначе вихром розносили ся по цілій Україні і гомоніли при струнах лір і теорбанів.

Але нагло і пісня зістала перервана, бо через браму зі сторони Гасан Баші влетіло кільканайцять людей і перепихаючи ся через товпу з криком: "з дороги! з дороги!", зі всіх сил спішило до радного дому. Отамани збирали ся вже до виходу, коли сі нові гості впали до кімнати.

— Письмо до гетьмана — закликав старий Козак.

— Звідки ви?

— Ми з Чигирина. День і ніч ідемо з письмом. Отсе воно.

Хмельницький взяв лист з рук Козака і почав читати. Нагло его лице змінило ся, перервав читанє і сказав грімким голосом:

— Шанове отамани! Гетьман великий висилє на нас сына Стефана з війском. Війна!

В кімнаті счинив ся ливний гамір, не знати, чи гамір радости, чи перестрахи. Хмельницький виступив на середину, взяв ся під боки, з его очий сипали ся блискавиці а голос гремів розказуючо:

— Курінні отамани до курінів! Ударити з гармат на вежи! Порозбивати бочки з горівкою! Завтра досвіта похід!

Від тої хвилі кінчили ся на Січи всякі збірні наради, правління отаманів, збори і значінє цілого товариства. Хмельницький брав в руки необмежену власть. От эще перед хвилею, не хотячи ся наражувати перед розбурханим товариством, мусів ратувати бранця підступом і домагати ся покараня зрадників; тепер був паном життя і смерти всіх. Так бувало завсїгди на Запорожу. Перед і по виправі, хочби вже і гетьман був вибраний, тсвпа накидала эще отаманам і кошовому свою волю, котрій небезпечно було ся опирати. Але скоро лишень відтрублено похід, ціле товариство ставало ся рівночасно війском підлягаючим військовій дисциплїні, курїнні стамани офіцерами, а гетьман вождем диктатором.

Для того отже, почувши розкази Хмельницького, отамани кинулись сейчас до своїх курїнів. Народа була скінчена.

За хвилю гук гармат з над брами, що провадила з Гассан Баша до Січового майдану, затряс стїнами кімнат і покотив ся зловіщим відгомном по цілім Чортомлику, спевіщаючи війну.

Розпочинав він також нову епсху в історїї двох народів, але про се не знали ані Січовики ані сам гетьман запорожський.

XII.

Хмельницький зі Скшетуским пійшли на нічліг до кошового, а з ними Туга-бей, котрому запізно було вертати на Базавлук. Дикий бей трактував намісника як бранця, що мав бути викуплений за високу ціну, а не як невільника, тимбільше що бачив эго свого часу на княжїм дворі як княжого посла. Видячи се, кошовий запросив эго до своєї хати і рівнож змінив з ним своє поступованє. Старий отаман був се чоловік душею і тілом відданий Хмельницькому, що ним заводїв до чиста — отжеж зауважав, що Хмельницькому підчас нарад очевидно розходило ся о вратованє Скшетуского. Але здивував ся эще більше, коли, ледви посїдали в хатї, Хмельницький звернув ся до Тугай-бея:

— Тугай-бею! — сказав — кїлько думаеш взяти викупу за сего

бранця?

Тугай-бей подивив ся на Скшетуского і сказав:

— Ти говорив, що се значний чоловік, а я знаю, що се посол Вишневецького, а Вишневецький любить своїх людей. Бесмілагг! оден заплатить і другий заплатить — разом...

Ту Тугай-бей задумав ся:

— Два тисячі талярів.

Хмельницький на се:

— Дам тобі два тисячі талярів.

Татарин мовчав через хвилю. Эго косі очи деначе старали ся наскрізь проникнути Хмельницького.

— Ти даш три — сказав.

— Для чого маю дати три, коли ти сам жадав два?

— Бо коли хочеш эго мати, то тобі на тім залежить, а коли тобі залежить, то даш три.

— Він мені вратував житє.

— Алла! се варта тисячу більше.

Ту Скшетуский вмiшав ся до торгу.

— Тугай-бею — сказав з гнівом, — не можу тобі нічого обiцяти в княжого скарбу, але хочбим мав зруйнувати свій маєток, то сам дам три. І маю майже якраз тільки у князя на провізії а також добре село, то се вистарчить. А сему гетьманови не хочу завдячувати ані волі ані житя.

— А звідки ти знаєш, що я з тобою зроблю? — сказав Хмельницький.

А опісля звернувши ся до Тугай-бея, говорив:

— Війна почала ся. Пішлиш до князя, але нім посол верне ся богато води в Дніпрі уплине, а я тобі завтра сам гроші відвезу на Базавлук.

— Дай чотири, то і не буду з Ляхом говорити — відповів Тугай-бей.

— Дам чотири, на твоє слово.

— Мостивий гетьмане, — сказав кошовий, — хочеш, то тобі зараз відчислю. Маю ту під стіною, може і більше.

— Повезеш завтра на Базавлук — сказав Хмельницький.

Тугай-бей витягнув ся і позіхнув.

— Спати ся мені хоче — сказав. — А завтра досвіта маю їхати на Базавлук. Де маю лягати?

Кошовий показав ему купу овечих шкір під стіною.

Татарин кинув ся на постіль. По якимсь часі почав хропіти як кінь.

Хмельницький перейшов ся кілька разів по вузкій кімнаті і сказав.

— Сон мене не бере ся. Не засну. Дай ся чого напити, пане кошовий.

---- Горівки чи вина?

— Давай вина. Не засну...

— На небі вже косарі — сказав кошовий.

— Пізно. Іди і ти спати, старий друже. Напий ся і іди.

— На славу і щастя!

— На славу!

Кошовий обтер уста рукавом, опісля подав руку Хмельницькому відійшовши в другий кут кімнати закопав ся цілий в овечих шкірах. бо мав вже кров охолоджену віком.

Незадовго хропів і він разом з Тугай-беєм.

Хмельницький сидів за столом, затоплений в думках.

Нагло прокинув ся, глянув на Скшетуского і сказав:

— Пане наміснику, вільний еси.

— Дякую тобі, мостивий гетьмане, хоч не укриваю, що волів-бим кому иньшому завдячувати волю.

— Отже і не дякуй. Уратував-есь мені житя, я також тобі добром відплатив ся, отже тепер квіта. А і се еще мушу тобі сказати, що тебе зараз не пуцу, хіба що даш мені лицарське слово, що вернувши, не скажеш ані слова про нашу готовість, ані про сили, ані про ніщо, щось ту на Січи бачив.

— Бачу се одно, щось без потреби вzbудив в мені лишень розсмак волі, бо такого слова тобі не дам, бо даючи эго, зробивбим так, як сі, що переходять до ворога.

— Моє житя і безпечність цілого запорожського війська залежить від того, щоби гетьман великий не рушив ся на нас зі всіми військами а певно би се зробив, колибись эго повідомив про нашу силу, отже не дивуй ся, що коли не хочеш дати слова, то тебе не пуцу, доки сам не буду безпечний. Знаю, до чого я ся взяв; знаю, яка страшна сила э проти мене; оба гетьмани, твій князь, а Заславські,

а Конэцпольскі, а ті ті всі королєнєта, що тримають ногу на козацькій шиї! Немало мусів ся я напрацювати і нарозписувати листів, нїм успів приспати їх чуйність — тож не можу дозволити, щоби те єї тепер розбудив. Коли і чернь, і городові Козаки і всі, що терплять утиск релігійний і неволю, стануть по моїй стороні так як запорожське військо і кримський хан, то маю надію, що розібю моїх ворогів, бо і моя сила буде значна; але найбільше надію ся на Бога, що бачив мої кривди і дивив ся на мою невинність.

Ту Хмельницький вихилив чарку вина і почав ходити по кімнаті, а Скететуский змірив єго очима і сказав:

— Не хули, запорожський гетьмане, покликаючи ся на Бога і єго найвисшу опіку, бо дійсно стягнеш на себе лишень гнів і кару Божу. Тобіж то годить ся взивати Найвисшого на свою оборону, єби, що задля власних кривд і приватних непорозумінь підіймаєш таку страшну бурю і розпалюєш полемінь домашної війни, і лучиш ся з поганями против християн? Бо щож ся стане? Чи побідиш, чи будеш побіджений, а все розлієш море людських сліз і крови, знищиш край гірш саранчі, віддаш власну кров поганцям в ясир, — а все дєлятого, що Чаплінський забрав тобі хутір і по пьяному тобі ся відгрожував. Бога на поміч взиваєш? — а я, хоч є в твоїх руках, хоч можеш мене позбавити волі і життя — кажу тобі: чорта, а не Бога взивай на поміч, бо лишень пекло може тобі помагати!

Хмельницький спалахнув гнівом і глянув на намісника, як лев, що за хвилю має заревіти і кинути ся на свою жертву — але погамував ся. Натомість відізвав ся до намісника такими словами:

— Від иньшого я би не стерпів такої мови, але і ти гляди, щоби твоє зухвальство не вичерпало моєї терпеливости. Пеклом мене лякаєш, посуджуєш мене о приватну пімсту і зраду, а звідкиж знаєш, що іду мстити лишень свої власні кривди? А дежби я найшов помічників, лі тисячі, що ся за мною заявили і заявлятимуть, колиби я хотів лишень власних кривд доходити? Глянь, що ся дїє на Україні! Гей! буйна земля, земля мати, рідна земля, а хто в ній певний свого завтра? Хто в ній щасливий? Кому не відібрано віри, хто не обдертий з волі? хто в ній не плаче і не стогне? Самі лишень вишневецькі, і мстоцькі і Заславскі, Конэцпольскі і горстка шляхти! Для них староства, достоїнства, земля і люди, для них

щастя і золота воля, а решта народу руки до неба витягає зі сльозами, ждучи Божого змилюваня, бо і королівське не допоможе! Кількож то навіть шляхти, не могучи витримати їх невиносимого утиску, утікає на Січ, так як я мусів утікати? Не хочу я війни з королем, не хочу війни з Річію посполитою! Король, королем, але короленята! З ними нам не жити; їх то здирства, їх то оренди, ставщини, поємщини, сухомельщини, очкове і рогове, їх се тиранія і утиски, доконувані при помочи Жидів, кличуть до неба о пімсту. Якоїж то вдяки зазнало запорожське військо за так великі услуги віддані в численних війнах? Де козацькі привілеї? Король дав, короленята відняли. Наливайко розчетвертований, Павлюк спалений в мідянім бику! Кров не обсохла эще по ранах, котрі нам задали Жулкевский і Конэцпольский! Слезини не позасихали по замордованих, постиганих, на палі повсаджуваних — а тепер, гляди! що світить на небі? — Ту Хмельницький показав через віконце на яснійоучу комету. — Гнів Божий! бич Божий! Отже эсли я ним маю бути на землі — то нехай ся діє Божа воля! возьму сей тягар на плечі.

Настало мовчанє перериванє лишень хропінєм Тугай-бея і кошового — а в однім куті хати сверщок цвїркав жалісно.

Намісник сидів зі спущеною головою. Сказавбись, шукав відповіди на слова Хмельницького, що упали як тяжкі брили гранїту.

Та відповідь не приходила, і пан Скшетуский ослаблений недавно отриманими ранами і зворушений розмовою поблїд і зіслаб, отже подумав, що се може смерть надходить, і почав з тиха молити ся.

А Хмельницький все ходив по кімнаті і думав таї думав.

ХІІІ.

На другий день рано кінні і піші козацькі війська вийшли з Січи. Війна розпочала ся, хоч кров не зросила эще степів. Полки ішли за полками; сказавбись, саранча, пригріта весняним сонцем, вироїла ся з очеретів Чортотлика і летить на українські ниви. В лісі за Базавлуком, чекала вже готова до походу Орда. Шість тисяч вибраних

войовників, узброєних ліпше як звичайні розбишацькі загони, становило поміч, котру хан прислав Запорожцям і Хмельницькому. Козаки на їх вид кидали шапками в гору. Загрімели рушниці і самопали. Оклики козацькі, помішані з татарським аллахованєм, вдарили о небесні склепіня. Хмельницькій і Тугай-бей, оба під бунчуками, скочили до себе кіньми і повітали ся церемоніяльно. Упорядковано ряди до походу зі звичайною Татарам і Козакам скоростію і війська рушили ся вперед. Ординці заняли оба козацькі крила, середину заняв Хмельницькій з кіннотою, за котрою ішла страшна запорожська піхота (1), дальше пушкарі з арматами, дальше табор, вози, на них обозна служба, запаси поживи, а за ними чабани з запасовими кіньми і худобою.

Перейшовши базавлуцький ліс, полки виплинули на степи. День був погідний. На небі не було найменшої хмарочки. Легонький вітрець повівав з півночи до моря, а козацькі списи полискували до сонця, як цвіти пустині. Перед війском розстелили ся Дикі Поля, як море без краю, а на сей вид радість обняла козачі серця. Велика маїнова хоругов з Архангелом Михаїлом похилила ся кілька разів, витаючи рідний степ а за її приміром похилили ся усі бунчуки і полкові прапори. Оден радісний оклик вирвав ся зі всіх грудий.

Полки розвинули ся свобідно. Довбуші і музики виїхали на перед війська; загуділи кітли, задзвеніли літаври і теорбани, а їм до втуру пісня сьпівана тисячами голосів затрясла степом і воздухом:

”Гей ви степи, ви ріднії,
Красним цвiтом писані,
Яко море широкіі!“

Музики пустили поводи і понерехилювавшись в зад на сідлах, з очами зверненими на небо, ударяли о струни теорбанів; літавристи,

(1). Всупереч нинішному загальному поглядови, твердить Бопляна, що запорожська піхота геть перевисшала кінноту. Після Бопляна, 200 Поляків (гусария) легко розбивало 2,000 запорожської кінноти, натомість 100 піших Козаків могло боронити ся проти 1,000 Поляків!

повитягавши руки понад головами, били в свої мідяні кружки, довбуші греміли в кітли, а всі ті відголоси разом з монотонними словами пісні, при свисті татарських сопілок, злилися в якусь могутню мельодію, сумну як сама пустиня. Упоэне огорнуло всі полки; голови хилилися до такту пісні, і здавалося, що цілий степ розспіваний колишеся разом з людьми, і кінями, і хоругвами.

Сполошені стада птаства зривалися зі степу і летіли перед військом неначе друге воздушне військо.

Хвилями пісня і музика мовкли, а тоді було чути лопіт хоругв, тупіт і порсканє коний, і скрипінє таборних возів, подібне до крику лебедів або журавлів.

На чолі, під великою малиною хоругвою і під бунчуком, їхав Хмельницький, прибраний в червоні шати, на білих конях з золотою булавою в руці.

Цілий табор посувався з вільня і ішов на північ, покриваючи як грізна філя ріки, діброви і могили, наповняючи шумом і гамором степову пустиню.

А від Чигирини, з північного краю пустині, пліла проти сеї філі друга філя — філя коронних військ під проводом молодого Потоцького. Ту Запорожці і Татари ішли неначе на весіля, з радісною піснею на устах; там поважна гусарія поступала в понурім мовчаню ідучи нерадо на сю борбу без слави. Ту під малиною хоругвою старий, досвідчений вожд потрясав булавою, неначе певний побіди; там на чолі їхав молодик з задуманим обличчям, неначеб прочував свою сумну а близьку судьбу.

Ділив їх еще великий степовий простір.

Хмельницький не спішився. Він числив, що чим дальше молодий Потоцький заженеся в пустиню, чим дальше відійде від гетьманів, тим легше можна его буде побити. А тимчасом щораз нові збігці з Чигирини, Павлочи і всіх пограничних українських міст скріпляли щоденно запорожські сили, приносячі заразом вісти з ворожого обозу. Від них довідався Хмельницький, що старий гетьман вислав сина з дваїцятьма тисячами вибраного війська (1). Я

(1) Українські жерела, пр. Самійло Величко подають силу коронних військ на 22.000. Сінкевич уважає сю цифру за фальшиву і по-

кого часть ішла степом а часть плинула Дніпром, байдаками. О-ба сі відділи мали наказ отримувати з собою лучність однак сей наказ зломано вже першого дня, бо байдаки, захоплені бистрою Дніп-ровою струєю, випередили значно гусарію, що ішла берегом, а котрої похід дуже опізняли переправи через множество дніпрових допли-вів.

Отже Хмельницький, бажаючи, щоби сей розділ эще збільшив ся, не спішив ся і третого дня походу розложив ся табором коло Комишої Води і відпочивав.

Тимчасом підізди Тугай-бея справили "язика" (1). Було се двох драгонів, що зараз за Чигирином утікли з табору Потоцького Женучи день і ніч, успіли значно випередити свій обоз. Приведено їх сейчас перед Хмельницького.

Іх зізнання потвердили се, що вже було Хмельницькому звісно про сили молодого Стефана Потоцького; натомість привезли ему нову вістку, що вождями семенів, плінучих разом з німецькою піхотою на байдаках, э старий Барабаш і Кречовський.

Почувши се друге назвиско Хмельницький зірвав ся на рівні ноги.

— Кречовський, полковник переяславських реєстрових?

— Він сам, ясновельможний гетьмане! — відповіли драгони.

Хмельницький звернув ся до оточуючих эго полкесвників:

— В похід! — закомандував гремучим голосом.

Несповна годину пізнійше табор виступив в похід, хоч сонце вже заходило і не заносило ся на погідну ніч. Якись страшні, руді хмари позаягали на західній стороні неба, подібні до великанських смоків, і зближали ся до себе, неначе хотіли звести з собою битву.

Табор посував ся в ліво до берега Дніпра. Ішли тепер тихо, без пісні, без битя в кїтли і літаври, ішли скоро, о скілько на се позволяли трави, що були такі буйні в тих сторонах, що ідучі ними полки хви-лями цілковито в них ховали ся, так що здавало ся, неначеби ріжно-барвні хоругви самі плинули по степу. Кіннота видоптувала дорогу возам і піхоті, вєтрі поступаючи з трудностю, незадовго лишили ся

(1). Бранці, від яких чи то добровільно, чи за псмочію тортур видобувано потрібні інформації що до ворога. дає польські сили на 2.000кінноти і 7.000 піхоти.

значно по заді. Тим часом ніч покрила степи. Величезний червоний місяць викотився на небо, але прислонюваний що хвилі хмарами то сьвітив, то гас, неначе велика дямпа придушувана подувами вітру.

Було вже добре по опівночі, коли перед очима козаків і Татарів замаячили великанські маси, відріжняючи ся виразно на темнім тлі неба.

Були се мури Кодака.

Підїзди, закриті темрявою, зближали ся під замок так осторожно і тихо, як вовки і нічне птаство. А нуж удалоб ся заскочити несподівано сонну твердиню.

Але нагло блискавиця з валів роздерла темряву, страшний гук потряс скалами Дніпра, і огниста куля зачеркнувши огняний лук на небі, упала в степові трави.

Понурий циклоп Гродзіцкий давав знати, що не спить.

— Собака одноока — промовив Хмельницький до Тугай-бея, — і в ночі видить.

Козаки поминули замок — бо про его здобутє в хвили, коли проти них ішли коронні війська, не могли думати — і ішли дальше вперед. Але Гродзіцкий валив за ними з гармат, що аж замкові мури трясли ся, не так, щоби їм спричинити шкоди, бо переходили в значнім віддаленю, як щоби остеречи війська, що надпливали Дніпром, котрі вже могли находити ся недалеко.

Передовсім однак гук кодацьких армат відбив ся в серцю і ухах пана Скшетуского. Молодий лицар, проваджений з розказу Хмельницького з козацьким табором, другого дня захорував тяжко. В борбі на Хортиці не отримав він вправді жадної смертельної рани, але утратив тільки крови, що не багато в нїм життя лишило ся. Эго рани пообв'язувані через старого кантарія, поотвирали ся, взяла эго горячка, і лежав тої ночі на шів притомний на козацькій телізі, не памятаючи о сьвіті Божім. Збудили эго доперва кодацькі гармати. Отворив очи, підніс ся на возі і почав розглядати ся довкола. Козацькі полки посували ся в темряві як нічні хмари, а замок гремів і сьвітив рожевими димами; огнисті кулі підскакували по степу, харкаючи і виючи як роздрочені пси, отже на сей вид такий жаль, така туга обняли пана Скшетуского, що готов був і зараз умерти, щоби хоч душею злетіти до своїх. Війна! війна! а отсе він в обозі

ворогів, безборонний, хорий, не маючий сили піднести ся з воза Річ посполита в небезпеченьстві, а він не летить еї на ратунок. А там в Лубнах, війська вже певно вибирають ся. Князь літає перед рядами з блискавицею в очах, а в котру сторону махне булавою, там сейчас ударить триста копій як триста громів. Ту почали ставати намісникови перед очима різні знакомі облича. Малий Володийовский летить на чолі драгонів зі своєю тонкою шаблею в руці, але се майстер над майстрами, з ким ся зложить, той так як би вже лежав в могилі; там знов пан Подбіпента вносить свій катівський Зервікаптур! Зітне три голови, чи не зітне? Ксьондз Яскульский їздить межі хоругвами і молить ся з руками взнесеними в гору, але се старий жовнір, отже не могучи стримати ся, часами гукне: "Бий, забий!" А отсе панцирні кладуть вже копії в пів кінського уха, полки виступають наперед, розганяють ся, женуть . . . битва, заверуха!

Нагло привид зміняє ся. Перед намісником стає Елена, бліда, з розпущеним волосєм, і кличе: "Ратуй, бо за мною Богун гонить!" Пан Скетуский зриває ся з воза, але якийсь вже дійсний голос говорить до него:

— Лежиж, дитино, бо звяжу.

Се таборний осаул, Захар, котрому Хмельницький казав пильнути намісника як ока в голові, укладає его наново на возі, вкриває кінськими шкірами і питає:

— Що з тобою?

Отже пан Скетуский зівсім притомніє. Мари зникають. Вози тягнуть ся понад самим берегом Дніпра. Від ріки доходить холодний подув і ніч блідніє. Водне птаство розпочинає ранішній клекіт.

— Слухай, Захар! то ми вме минули Кодак? — питає пан Скетуский

— Минули! — відповідає Запорожець.

— А куди йдемо?

— Не знаю. Битва, каже ся, буде, але не знаю.

На сі слова забило ся радісно серце в грудях пана Скетуского. Думав він, що Хмельницький буде облягати Кодак і що від того розпочне війну. Тимчасом поспіх, з яким Козаки ішли вперед, казав догадувати ся, що коронні війська були вже близько, і що власне Хмельницький тому поминув твердиню, щоби не бути змушеним до

битви в обсягу еї гармат. "Може еще нині буду вільним" — подумав намісник і звернув вдячні очи до неба.

XIV

Гук кодацьких армат чули також війська, що плинули байдаками під проводом старого Барабаша і Кречовського.

Складалися они з шести тисяч реєстрових козаків і одного реґименту добірної німецької піхоти, котрої полковником був Ганс Флік.

Гетьман Миколай Потоцький довго вагувався, нім вислав козаків против Хмельницького, але що Кречовський мав на них величезний вплив, а Кречовському гетьман вірив безгранично, отже казав лишень семенам зложити присягу вірности — і випровадив їх на Божу волю.

Кречовський, досвідчений жовнір, що вславився в попередних війнах, був клієнтом дому Потоцьких, котрим завдячував і полковництво і шляхецтво, що йому виробили на соймі, а вкінці і просторі посілости, положені коло устя Ладави до Дніпра, які йому віддали в доживотя.

Отже тільки звязий лучило его з Річи посполитою і з Потоцькими, що в душі польського гетьмана не могла зродити ся навіть тїнь підозріння. Був се до того чоловік в силі віку, бо мав щойно пятьдесят літ — і отворяла ся перед ним велика будучність за услуги Польщі. Дехто бачив вже в нім наслідника Стефана Хмелецького, що розпочав свою кариєру як простий степовий лицар а скінчив як київський воєвода і сенатор Річи посполитої. Від самого Кречовського залежало, щоби пійти тою самою дорогою, на котру попихала его хоробрість, невсипуща енерґія і амбіція. Недавно старав ся він був о староство Літинське, а коли его дістав пан Корбут, Кречовський глибоко заховав в серцю образу. Тепер щастя усміхало ся ему наново. Діставши від гетьмана таку важну військову функцію, міг сміло числити, що его імя донесе ся до королівських ух.

А було се важною річю, бо опісля треба було лишень поклонити ся королеви, щоби дістати привілей з милими для шляхоцької душі словами: "Бив нам чолóm і прósив, щоби эго подарити, а ми, пам'ятаючи эго услуги, даэм" і т. д. Сею дорогою здобувало ся на Україні богатства і достоїнства: Сею дорогою величезні простори українських степів переходили в приватні руки; сею дорогою польська шляхта опанувала українські землі і поневолювала український люд.

Кречовського гризло се одно, що в сій повіреній собі функції, мусів ділити ся властію з Барабашем. Але був се лишень номінальний поділ. В дійсности старий черкаський полковник, особливо в послідних часах, так ся постарів і знеміг, що вже лишень тілом належав до сеї землі, а эго душа і думки звертали ся на другий сьвіт. На початку походу розбудив ся і заходив ся досить жваво; неначе на відголос воєнних сурм почала в нім сильнійше кружити стара жовнірська кров, бо був се свого часу славний лицар і степовий вожд; але скоро приколисав эго плюскіт весел, приспали пісні семенів і лагідне колисанэ байдаків, отже забув о Божім сьвіті. Кречовський рядив і завідував всім, а Барабаш будив ся лишень до їди; найвши ся питав ся з привички про се і те — збувано эго якою небудь відповідію і він вкінци зітхав і говорив: "От, рад би я з иньшою війною класти ся до могили, але Божа воля!"

Тимчасом лучність з коронним військом, що ішло під проводом Стефана Потоцького, була відразу перервана. Кречовський нарікав, що гусарія і драгони ідуть поволи, що тратять загато часу при переправах, що молодий гетьманський син не маэ військового досьвіду, — але мимо того казав веслувати наперед.

Отже байдаки плинули попри дніпровий берег до Кодака, віддаючи ся щораз більше від корснних війск.

Вкінци одної ночі почули гук армат.

Барабаш спав і не пробудив ся — натомість Флік, що плинув на переді, всів в човен і удав ся до Кречовського.

— Мосці полковнику — сказав — се кодацькі армати! Що маю робити?

— Стримай васць байдаки. Лишимо ся через ніч в очеретах!

— Хмельницький очевидно облягаэ замок. На мою думку, належалоби поспішити з помочію.

— Я про васці думку не питаю, але даю розказ. Команда в моїх руках.

— Мосці полковнику!!...

— Стати і чекати! — сказав Кречовський.

Алеж видячи, що енергічний Німець шарпає свою жовту бороду і не думає без причини уступити, додав лагіднійше:

— Каптелян може до завтра надійде з кіннотою, а твердині за одну ніч не возьмуть.

— А эли не надійде?

— Будемо ждати хочби два дни. Васць не знаєш Кодака! Полмлять они собі зуби до эго мурів, а я без каптеляна не буду іти на відсіч, бо і права до сего не маю. Се эго річ.

Виглядало що слупність э по стороні Кречовського, отже Флік не наставляв довше і удав ся до своїх Німців. По хвилі байдаки почали прибивати до правого берега і ховати ся в очеретах, що в тім місці широким пасмом вкривали цілий бік розливої ріки. Вкінці плюскіт весел затих, байдаки поховали ся цілковито в шуварах, і здавало ся, що ріка зівсім пуста. Кречовський наказав розпалювати огні, співати пісні або розмовляти, отже довкола панувала цілковита тишина, переривана лишень далеким відгомонам кодацьких армат.

Однак на байдаках ніхто не зажмури́в ока, крім старого Барабаша. Флік, жадний бою, хотівби був птахом злетіти до Кодака. Семени питали себе з тиха: що може стати ся з твердиною? витримає, чи не витримає? А тимчасом гук вмагав ся щораз більше. Всі були переконані, що там замок відбиває завзятий штурм. "Хміль не жартує, але і Гродзіцький не жартує! — шептали козаки — А що то буде завтра?"

Таке саме питанє завдавав собі правдоподібно і Кречовський, що сівши на переді свого байдака, задумав ся глибоко. Хмельницького знав він добре і від давня, уважав эго через цілий час аж до тепер за чоловіка з надзвичайними здібностями, котрому лишень бракувало поля щоби вилетів як орел в гору, а тепер Кречовський тратив в него віру. Арматі греміли без перерви, отже хиба Хмельницький таки на правду облягає замок.

— Коли так — думав Кречовський — то се пропавший чоло-

вік.

Якже се? підійнявши Запороже, запевнивши собі ханську поміч, зібравши сили, якими дотепер не розпоряджав ані один з отаманів, замість іти як найскорше на Україну, замість розрухати чернь, перетягнути городових Козаків, побити чимскорше гетьманів і спанувати край, нім нові війська прийдуть на поміч, він, старий жовнір, штурмує до нездобутої твердині, котра його навіть цілий рік може тримати? І позволить на се, щоби эго найліпші сили розбили ся о мури Кодака, так як дніпрова філя розбиває ся о скалисті пороги? І буде чекати під Кодаком, аж гетьмани скріплять ся і обложуть эго, як Наливайка над Солоницею?...

— Се пропавший чоловік! — повторив эще раз Кречовський. — Самі Козаки эго видадуть. Невдалий штурм викличе знеохоту і переполох. Іскра повстаня згасне в самім зароді, і Хмельницький не буде грізнійший ніж меч, що зломав ся при рукляти.

— Отсе дурак!

— Отже — подумав пан Кречовський — отже завтра висаджу на берег моїх семенів і Німців, а на слідуючу ніч ударю на ослабленого штурмами, Запорожців в пень витну, а Хмельницького кину звязаного перед гетьманські ноги. Эго се власна вина, бо могло бути инакше.

Ту розбурхана амбіція пана Кречовського почала взнсити ся в гору, якби на крилах. Знав він добре, що молодий Потоцький ніяк не може надійти до завтра до вечера, отже хто урве голову гидрі? Кречовський! Хто згасить бунт, що мігби страшним пожаром обняти цілу Україну? Кречовський! Може старий гетьман буде трохи кривити ся, що се стало ся без участі эго сина, але він скоро удобрухає ся, а тим часом проміня слави і королівська ласка освітять чоло витязя.

Ні! Треба ся буде прецінь поділити славою зі старим Барабашем і Гродзїцьким! Пан Кречовський нахмурился сильно, але скоро потїшив ся. Таж ту стару колоду, Барабаша, леда день закопають в землю, а Гродзїцький, коби лишень міг в Кодаку сидіти і час від часу наполохати Татарів з гармат, нічого більше собі не бажає; лишає ся він оден, Кречовський.

Коби лишень міг дістати українське гетьманьство!

Зьвізди миготіли на небі, а полковникови здавало ся, що се клейно-ти в булаві; вітер шумів очеретами, а ему здавало ся, що се шумить гетьманський бунчук.

Кодацькі гармати все греміли.

— Хмельницький віддасть голову під меч — думав дальше полков-ник, — але се яго власна вина! Могло бути инакше! Колиби він пішов відразу на Україну!... Могло бути инакше! Там все варить ся і кипить, там лежить порох, що лиш чекає іскри. Польща могуча, але на Україні не має багато війська, а король немолодий і схорований.

Одна битва виграна Запорожцями, моглаби принести необчислимі наслідки.

Кречовський сховав лице в долоні і сидів без руху, а тимчасом зьвізди спускали ся щораз низше і низше, і заходили звільна за степ. Поховані в травах перепилиці, почали перекликати ся. Незадовго ма-ло свитати.

Вкінці роздумування полковника скристалізували ся в незломний замір. Завтра вдарить на Хмельницького і зітре яго на порох. По яго трупі дійде до богатства і достоїнств, стане ся знярядом кари в руках Річи посполитої, її оборонцем, а в будучности її достойником і се-натором. По побіді над Запорожем і Татарами нічого ему не відмовлять.

А однак не дали ему староства Літинського!

На сей спомин Кречовський залиснув кулаки. Не дано ему ста-роства мимо могучого впливу яго протекторів, Потоцких, мимо яго за-слуг, — лишень длятого, що був "томо новус" (1), а яго противник виводив свій рід від князів. В сій Річи посполитій не досить було дістати шляхоцтво, треба було еще чекати, щоби се шляхоцтво покрило ся плісняю як вино, щоби заржавіло як желізо.

Оден Хмельницький міг запровадити новий лад — але нещасний воить отсе розбивати голову о кодацькі мури!

Полковник успокоював ся поволи. Відмовили ему раз староства — щож з того? Тимбільше будуть тепер старати ся, щоби яго винаго-родити, особливо по побіді, по здавленю повстаня. Тоді нічого ему не відмовлять, тоді не буде навіть потребувати помочи Потоцких.

Сонна голова склонила ся на груди — і заснув, мріючи про старост-

(1) "чоловік новий", що недавно отримав шляхоцтво.

ва, про каштелянії, о королівських і соймових наділах.

Коли пробудив ся, вже свитало. На байдаках всі еще спали. Здалека блищали при блідім сьвітлі дніпрові води. Довкола панувала цілковита тишина. Ся власне тишина эго збудила.

Кодацькі гармати перестали греміти.

— Що се? — подумав Кречовський! — Перший штурм відпертий, чи може Кодак здобутий?

Але се неможливе!

Ні! правдоподібно побиті Козаки стоять здалека від замку і вилизують ся з ран, а одноокій Гродзіцький споглядає на них через стрільницю і вимірює наново гармати.

Завтра повторять штурм і знов поломлять зуби.

Тимчасом розвидніло ся. Кречовський побудив людей на своїм байдаці і післав човно по Фліка.

Флік прибув незадовго.

— Мосці полковнику! — сказав ему Кречовський — эсли до вечера не надтягне каштелян з війском, а в ночи штурм повторить ся, підемо твердини на поміч. Роздайже людям порох і кулі.

— Роздані.

— В ночи висядемо на берег і підемо степом як найтихше. Зайдемо їх несподівано.

— Гут! зер гут! (1). Але чи не можна би присунути ся трохи байдаками? До твердині буде эще з чотири мили. Троха далеко для піхоти.

— Піхота всяде на коні семенів.

— Зер гут!

— Люди нехай лишать ся тихо в сїтнику, на берег виходити не вільно, не робити галасу: огнїв не розкладати, бо дим мігби нас зрадити. Не повинні про нас знати.

— Мрака така, що і диму не побачуть.

І справді ріка і поросла очеретом мілина, в котрій стояли байдаки, і степи, кудиби не поглянути оком, все було покрите густою мракою. Але що се було эще дуже рано, то мрака могла эще опастися і відслонити степові простори.

(1). Добре! дуже добре!

Флік відіхав. Люди на байдаках будили ся звільна; сейчас оголошено розказ Кречовського, щоби заховувати ся тихо — отже споживали сніданє без звичайного жовнірського гамору. Хтоби переходив берегом або плинув серединою ріки, то аніби ся додумав, що там в очеретах укриває ся кілька тисяч людей. Коні годовано з рук, щоби не іржали. Байдаки, закриті мракою, лежали причаєні в лісі шуварів. Денеде лишень перемикало ся мале човно з двома веслами, розвозяче сухарі і розкази, впрочім всюди панувала гробова мовчанка.

Нагло в травах, в тростині, шуварах і надбережних корчах, довкола цілого заливу, роздали ся дивні, а дуже численні голоси, що кликали:

— Пугу! пугу!

Тишина...

— Пугу! пугу!

І знов настала мовчанка, неначеби голоси, що кликали з берега, ждали на відповідь.

Але відповіді не було. Накликуваня відізвали ся по раз третій, але були частійші і нетерпеливіші.

— Пугу! пугу!

Тоді від байдаків роздав ся серед мраки голос Кречовського:

— А хто такий?

— Козак з лугу!

Семенам, укритим на байдаках забили ся неспокійно серця. Сі таємничі кличі були їм добре знані. В сей спосіб порозумівали ся межі собою Запорожці, в сей спосіб в часі війни запрошували на розмову братів Козаків реєстрових і городових, межі котрими бувало багато, що тайком належали до брацтва.

Голос Кречовського роздав ся знова:

— Чого хочете?

— Богдан Хмельницький, гетьман запорожський, просить на розмову свого приятеля пана полковника Кречовського.

— Нехай лишень дасть закладників.

— Десять курінних отаманів.

— Згода!

В тій хвилі береги заливу зацвіли неначе цвітом Запорожцями, що повставали з серед трав, в котрих лежали укриті. Здалека від сте-

пів надходила їх кіннота і артилерія, показали ся десятки і сотки хоругвів, прапорів і буньчуків. Ішли зі сьпівом бючи в кітли. Все те разом було радше подібне до радісного витаня, як до стрічі двох ворожих сил.

Семени з байдаків відповіли окликами. Тимчасом прибули човни, що везли курінних отаманів. Кречовський усів в одно з них і поїхав до берега. Там подали ему коня і запровадили сейчас до Хмельницького.

Хмельницький, побачивши его, відклонив ся шапкою а опісля по-витає сердечно.

— Мостивий полковнику — сказав, — мій старий друже і куме. Коли коронний гетьман казав тобі мене лапати і відставити до обозу, ти сего не хотів учинити, ались мене остеріг, щоби я міг ратувати ся утечию, і для того я винен тобі вдячність, і братську любов.

Говорячи се, подав ему руку, але чорняве обличчє Кречовського лишило ся зимне як лід.

— А тепер, мостивий гетьмане, колись ся виратував — сказав, — підняв-есь повстанє.

— О свої се, твої і цілої України кривди іду допоминати ся, з королївськими привіляями в руках і в надії, що король сего за зле не возьме.

Кречовський почав бистро дивити ся Хмельницькому в очи і сказав з натиском:

Облягав-есь Кодак?

— Я? Хибабим з розуму зійшов. Я Кодак поминув і анім не вистрілив, хоч старий сліпець валив за нами з армат. Мені на Україну було пильно, не до Кодака, і до тебе було пильно, до старого друга і добродія.

— Чого ти від мене хочеш?

— Їдь зі мною в степ, то ся розмовимо.

Рушили кіньми і поїхали. Бавили ся з годину. По повороті лице Кречовського було бліде і страшне. І сейчас почав пращати ся з Хмельницьким, котрий сказав ему на дорогу:

— Двох нас буде на Україні, а над нами лишень король і нікого більше.

Кречовський вернув ся до байдаків. Старий Барабаш, Флік і

старшина ожидали его нетерпеливо.

— Що там? що там? — питали зі всіх сторін.

— Висідати на берег! — відповів розказуючим голосом Кречовський.

Барабаш підніс сонні повіки, якась дивна полумінь заблисла в його очах.

— Якто? — спитав.

— Висідати на берег, піддаємо ся!

Филя крови бухнула на бліде обличчя Барабаша. Встав з кітла на котрім сидів, випростував ся, і нагло сей похилий, немічний старець змінив ся в велита, повного сили і життя.

— Зрада! — закричав.

— Зрада! — повторив Флік, хапаючи за рукоять шаблі.

Але нім вспів її добути, пан Кречовський свиснув своєю шаблею і за одним замахом розтягнув его на помості.

Відтак скочив з байдака в стоячий близько човен, в котрім сиділо чотирох Запорожців з веслами в руках, і крикнув:

— Межи байдаки!

Човен пустив ся стрілою, а пан Кречовський, стоячи на середині, з шапкою на окрочавленій шаблі, з очима як жар, кричав могучим голосом:

— Діти! не будемо своїх мордувати! Нехай жиє Богдан Хмельницький, гетьман запорожський!

— Нехай жиє! — повторили сотки і тисячі голосів.

— На погибель Ляхам!

— На погибель!

Окликає з байдаків відповідали оклики Запорожців з берега. Але багато людей на байдаках, що стояли оподаль, не знали еще о що ходить, і доперва коли скрізь рознесла ся вість, що пан Кречовський переходить до Запорожців, огорнув семенів правдивий шал радости.

Шість тисяч шапок вилетіло в гору, шість тисяч рупниць загреміло вистрілами. Байдаки затрясли ся під ногами молодців. Счинив ся свого рода заколот і замішанє. Однак ся радість муїла бути полита кровію, бо старий Барабаш не думав піддавати ся. При нім оповіло ся кількадесять черкаських людей, отже вивязала ся коротка та завзята битва, в котрій всі опірні разом зі старим Ба-

рабашем наложили головами.

Лишали ся еще Німці, з котрими була труднійша справа, бо regiment складав ся з тисячки старих жовнірів, що бачили не одну війну.

Відважний Флік вправді поляг з руки Кречовського, але на чолі regimentу лишив ся підполковник Йоган Вернер, ветеран з трийцятьлітної війни.

Кречовський був майже певним побіди, бо німецькі байдаки були зі всіх сторін окружені козацькими, однак хотів заховати для Хмельницького так значне число знаменитої і добре узброєної піхоти, для того волів розпочати з ними переговори.

Здавало ся через якийсь, що Вернер годить ся, бо розмовляв з Кречовським і слухав уважно всяких обітниць, які ему робив полковник. Жолд котрий їм була винна Річ посполита, мав бути сейчас виплачений за весь минувший час і за рік наперед. По році кнехти могли удати ся, куда схочуть, хочби навіть до коронного обозу.

Вернер ніби надумував ся, але тимчасом видав тихо розказ, щоби байдаки збили ся до купи, так, щоби утворили одно замкнене колесо. На обводі сего колеса станув мур рослих і сильних німецьких жовнірів, повбираних в жовті колєти і такіж капелюхи, готові до бою, з лівою ногою висуненою наперед до стрілу, і з мушкетом при правім боці.

Вернер стояв в першій ряді з голою шпадою і довго надумував ся.

Вкінці підніс голову:

— Герр Гавштман! годимо ся.

— Не стратите на новій службі! — закликав утішений Кречовський.

— Але підслівєм . . .

— З гори годжу ся.

— Эсли так, то добре. Наша служба кінчить ся в червни. Від червня підемо до вас.

Проклін вихопив ся з уст Кречовського; однак погамував ся.

— Чи клиш, мосці лейтнант? — спитав.

— Ні! — відповів з флєгмою Вернер. — Наша жовнірська честь вимагає, щоби дотримати умови. Служба кінчить ся в червни. Служимо за гроші, але не єсьмо зрадниками. Инакше ніхтоби нас не

наймав, а і ви самі не вірилибсьте нам, бо хто вам заручить, що зараз в першій битві не перейдемо знов до гетьманів?

— Чого отже хочете?

— Чого? Щобсьте нам дали відійти.

— Не буде з сего нічого, божевільний чоловіче! Скажу вас в пень витяти.

— А кілька своїх стратиш?

— Анї одна нога з вас не уйде!

— Половина з вас не лишить ся.

Оба говорили правду, длятого Кречовський, хоч німецька флэгма збурила в нїм всю кров, не хотїв эще починати битви.

— Нїм сонце зійде з води — сказав — надумайте ся, бо опісля скажу рухати за курки!

І відїхав спішно в своїм човні, щоби нарадити ся з Хмельницьким.

Настала хвиля очікування. Козацькі байдаки оточили тіснійшим перстеном Німців, котрі заховували холодну поставу, яку лишень старий і добре вправлений жовнір може в виду небезпеки заховати. На грозьби і зневаги долїтаючі з козацьких байдаків, відповідали мовчанкою.

Тимчасом сонце, звертаючи з полудня до заходу, стягало свої золоті відблески з заливу, що поволи лишав ся в тіни.

Вкінці цілий опинїв ся в тіни.

Тодї відїзвала ся трубка, а зараз опісля дав ся з далека чути голос Кречовського:

— Сонце зайшло! чи вжесьте ся надумали?

— Вже! — відповів Вернер, і звернувши ся до своїх жовнірів, махнув голою шпадою.

— Фаер! — закомандував спокійним, флэгматичним голосом.

Роздав ся гук. Плюскіт впадаюєчих до води тіл, встеклі оклики і горячкова стрілянина відповіли на голос німецьких мушкетів. З берега відїзвали ся басом артиї і почали сїяти огнем на німецькі байдаки. Залив вкрив ся цілковито димом — і серед крику, гуку, свисту та татарських стріл, грохоту піщель і самопалів, лишень правильні салви мушкетів вказували, що Німці эще боронять ся.

О заходї сонця битва эще тревала, але очевидно ослабала. Хмельницький, в товаристві Кречовського і Тугай-бея, оточений о-

таманами, приїхав над сам берег, щоби надглядати над битвою.

Битва кінчила ся. Стрілянина замовкла, натомість роздавали ся щораз голоснійші оклики триюмфуючих Козаків.

— Тугай-бею! — сказав Хмельницький — се день першої побіди.

— Ясиру нема, — відповів мурза, — а я радо бувби забрав сих Франків.

Тимчасом битва скінчила ся цілковито. Хмельницький завернув коня до обозу, а за ним і інші.

— Тепер на Жовті Води! — роздав ся сильний голос Хмельницького.

XV.

Намісник, чуючи відголос битви, очікував в лихоралці її кінця, думаючи спершу, що Хмельницький б'є ся зі всіма силами польських гетьманів.

Але над вечером старий Захар вивів это з блуду. Вістка, що семени з Кречовським перейшли на сторону Хмельницького і що Німці зістали вибиті, збурчала душу молодого лицара, бо се свідчило, що не можна числити на козацькі полки, а намісник знав, що війська польських гетьманів, складають ся в великій часті з Козаків.

Журба намісника зростала. Тяжко ему було дивити ся на триюмф в запорожськiм обозі. Від князя не було вістей — а гетьмани очевидно зробили страсний блуд, бо замість рушити зі всіма силами до Кодака, або чекати в укріплених обозах на Україні, розділили ся, ослабили себе добровільно і лишили широке поле воєнному генієви Хмельницького. В запорожськiм обозі говорено вправді вже перед тим про пана Кречовського і о висланю війск під проводом Стефана Потоцького, але намісник сим вістям не вірив. Думав, що се сильні передні сторожі, котрі завчасу вицофують ся. Тимчасом стало ся инакше. Хмельницький скріпив ся відділом Кречовського, а над молодим Потоцьким нависла страшна небезпека. Бо відтятого від всякої можливої помочи легко это буде міг Хмельницький окружи-

ти і цілковито знищити.

Терплячи від непогоєних ран, живучи в несупокою, не можуть спати по ночах, потішався Скшетуский лишень думкою про князя. Звізда Хмельницького мусить пригаснути, як князь піднесе ся в своїх Лубнах. А хтож може знати, чи він вже не злучився з гетьманами? Хоч сили Хмельницького були значні, хоч ему з початку щастило ся, хоч з ним ішов Тугай-бей, то Скшетускому ані не прийшло на думку, щоби ся заверуха могла довго потривати, щоби оден Козак міг потрясти цілою Річи посполитою і зломати її грізну силу. Незадовго філя розібія ся — думав намісник. — Бо і якже кіпчили ся всі козацькі повстаня? Вибухали як полуміння і гасли по першій стрічі з гетьманами. Так було аж дотепер. Коли з одної сторони ставало до бою мале козацьке гніздо, Січ, а з другої сторони могутча держава, котрої границі сягали від моря до моря — можна було легко предвидіти, який буде кінець. Буря не може довго тривати, скоро скінчить ся — і настане погода. Ся думка кріпила пана Скшетуского і, можна сказати, тримала его на ногах, бо зрештю був так пригноблений, як ніколи в житю. Буря хоч перейде, може знищити поля, повалити доми і наробити необчислимої шкоди. От з причини сеї бурі він сам вже мало не стратив життя, стратив сили і дістав ся в гірку неволю і то саме тоді, коли для него воля була варта тільки, що саме житя. Якже проте могли від заверухи потерпіти слабші істоти що не вмють ся боронити. Що там дія ся в Розлогах з Еленою?

Але Елена мусіла вже бути в Лубнах. Намісник бачив її в снах, окружену жичливими людьми, під опікою самого князя і княгині Гризельди, взбуджуючу подив лицарства — а лишень сумуючу за своїм милим, що десь пропав на Січі. Але колись прийде хвиля, що милый верне ся. Таж сам Хмельницький обіцяв ему волю — а впрочім філя козацька пляне і плине до порогів Річи посполитої: коли розібія ся, скінчать его мука, грьзоти і несупокої.

А філі плили дійсно. Хмельницький, не теряючи часу, виступив в похід і йшов на стрічу гетьманського сина. Это сила була справді грізною, бо разом з семенами Кречовського і Татарами мав близько 25000 вправдених і жадних бою войовників. Про сили Потоцького не було певних вістий. Збігці говорили, що він іде з кількома тисячами тяжкої кінноти і з кільканайцяти арматами. При таким відношеню сил вислід

битви міг бути сумнівий, бо оден атак закутої в желізо гусарії часго вистарчав, щоби розбити десять раз більші сили. Так приміром литовський гетьман, Ходкевич, розбив свого часу під Кірхгольмом з шістьма тисячами гусарії вісімнайцять тисяч шведської піхоти і кінноті, знов під Крушином одна панцирна хоругов в шаленім атаку рознесла копитами кілька тисяч англійських і шкочьких наємників. Хмельницький памятав про се, отже ішов, після слів українського дітописця, звільна і осторожно: "Многими ума свойого очима яко хитрий ловець, на всі сторони поглядаючи і сторожі на милю і даль- (1). Так наблизив ся до Жовтих Від. Знов зловлено двох "язиків". Сі оповіли, що каштелян переправив ся вже через Жовті Води. Почувши се, Хмельницький в тій хвилі видав розказ стати і сипати окопи.

Серце забило ся ему з радости. Эсли Потоцкий відважить ся на штурми, то мусить бути побитий. Козакам трудно оперти ся в отвертій полі проти панцирних, але з за окопів бють ся знаменито і маючи перевагу напевно відібють польські штурми. Хмельницький числив на молодість і недосвідчене Потоцкого. Але при каштеляні був досвідчений жовнір, живецький староста, пан Стефан Чарнецкий, гусарський полковник. Він спостеріг небезпеку і наклонив каштеляна, щоби назад цофнути ся за Жовті Води.

Хмельницькому не лишало ся нічого більше, як іти за ними. На другий день переправив ся через жовтовідську розтопіль, і оба війська станули проти себе око в око.

Але жаден з вождів не хотів перший вдарити. Обі сторони почали ся в пестіхом окопувати. Було се в суботу 5-го мая. Через цілий день падає дощ. Небо вкрило ся густими хмарами, так що від полудня було на дворі темно, неначе зимового дня. Над вечером злива эще збільши-ла ся. Хмельницький затирав руки з радости.

— Нехай лиш степ розмякне — говорив до Кречовського — не буду я вагувати ся вийти против гусарії вступним боєм, бо вони в своіх тяжких зброях потонуть в болоті.

А дощ падав і падав, неначеби само небо хотіло прийти Запорож-цям на поміч.

(1). Самійло Величко, 62.

Війска окопували ся лїниво, бо всюди було повно води. Навіть огнїв не мож було розпалити. Хмельницький вислав кілька тисяч Татарів, щоби відтяли Полякам відворот і пильнували, щоби польський обоз користаючи з мраки і ночі не пробував висмикнути ся. По сїм запанувала глибока тишина. Чути лишень було плюскіт дощу і шум вітру. Певно також, що в обох обозах ніхто не спав.

Над раном заграли труби в польськїм обозї, довго і жалісно, мовби на тревогу, опісля денедє почали гудїти кїтли.

День був похмурий і вогкий, туча перестала, але падав єще дрібний дощик, неначе сїяв ся через сито.

Хмельницький сказав ударити з гармати.

За нею відїзвала ся друга, трета і десята, і коли межі обома обозами розпочала ся звичайна гарматна "розмова", сказав пан Скшетуский до свого козацького ангела сторожа:

— Захар, випровадь мене на шанець, щобим міг бачити, що ся дїє.

Захар сам був цікавий, отже не спирав ся. Вийшли на високий нарощник, звідки було видно як на долонї степову долину, жовтовідську розтопіль і оба війска.

Під арматним огнем розпочали ся вже герці. З нарощника було видно поодиноких їздців, або і цілі громадки, як били ся з собою. Се Татари герцювали з семенами Потоцького повбираними в синю і жовту барву. Їздці гнали до себе і скоро розскакували ся, заїзджали себе з боків, стрїляли до себе з пістолїв і луків, кидали списами, і старали ся ловити одні других на аркани. Сї дрібні бої виглядали з далека радше на забаву, і лишень конї, що бігали по оболоню без їздців, свідчили, що там преці розходить ся о смерть або житє.

Татарів висувало ся що раз більше. Незадовго оболонє зачорніло ся від них; тоді також і з польського обозу почали висувати ся щораз то нові хоругви і уставляти ся перед окопами в боєвїм строю. Було так близько, що пан Скшетуский міг відрізнити виразно своїм бистрим зором прапори, бунчуки, а навіть ротмістрів і намісників, що ставали кіньми при своїх хоругвах трохи боком.

Серце почало в нїм бити ся, на блїді лиця виступили румянці, і немовби сподїваючи ся, що знайде охочих слухачів межі Козаками, що стояли на нарощнику при гарматах, почав голосно кликати в мін

того, як полські хоругви висували ся з за окопу.

— То драгони пана Балабана, я їх бачив в Черкасах.

— Се волоська хоругов; мають хрест на прапорі.

— О! там піхота виходить з окопів.

А опісля эще з більшим унесенем і розложивши руки;

— Гусария! гусария пана Чарнецкого.

Дійсно показала ся і гусария, над нею хмара крил і стремлячий в гору лїс копій, вбраних в золотисті китайки і довгі чорно-зелені прапорці. Виїхали з окопу шістьками і уставили ся під насипом, а на вид їх спокою, поваги і справности, аж слези станули в очах пану Скшетускому і на хвилю затьмили ему зір.

Пан Скшетуский вже вірив в побіду полських війск. Лице ему сьміяло ся, сили вернули, очи звернені на оболоню стріляли огнем, лишень не міг на місці вистояти.

— Гей, дитино! — мрукнув старий Захар — хотїлаби душа до раю!

Тимчасом кілька відірваних татарських відділів кинуло ся з криком і аллахованем наперед. З полського обозу відповіли їм стрілами. Татари не добігли навіть до полських хоругвів, нагло завернули на обі сторони до своїх і зникли в товщі.

В тім відізвав ся великий січовий бубон, а на эго відголос рушив сейчас великий козацько татарський півмісяць вперед. З полського обозу відповіджено пальбою. Хмельницький пробував очевидно, чи не вдасть ся за одним замахом зломити полських рядів і зайняти обоз. В разі переполоху було би се можливим. Але межі полськими хоругвами не було видно нічого подібного. Стояли они спокійно, розвинені в досить довгу лінію, котрої зад був боронений окопом, а боки були боронені арматами, так що можна було на ню вдарити лишень з фронту. Через хвилю здавало ся, що будуть стояти і приймуть битву на місці, на котрім стояли, але нагло, коли півмісяць перебіг вже половину оболоня, відізвали ся з окопу трубки до атаку і в тій хвилі плїт копій, що дотепер сторчав до гори, знизив ся відразу до кінських голів.

Похилили ся в сідлах і рушили наперед, а зараз за ними драгонські хоругви і ціла боєва лінія.

Удар гусарії був страшний. В першій розгоні трапили на три курні: два Стеблівські і Миргородський — і рознесли їх в однім момен-

ті. Крики дійшли аж до пана Скшетуского. Коні і люди, повалені страшним тягаром залізних їздців, впали як лан під подувом бурі. Опір тривав так коротко, що панови Скшетускому здавалося, що се який великанський смок проковтнув за одним ликом ті всі три полки. А були се преці найбільше завзяті січові жовніри. В козацьких рядах повстало хвилеве замішанє. Полки Ірклеєвський, Кальніболоцький, Мінський, Шкуринський і Титарівський помішалися, і напірані утікачами, почали і самі подавати ся в зад. А тимчасом польська драгонія прийшла на поміч гусарії і розпочала разом з нею вєрсає жниво. Васюринський курінь подав ся також. Центр боєвої лінії Хмельницького почав хитати ся, бо по страшнім атакові гусарії Козаки не мали часу упорядкувати ся на ново.

— Чорти, не Ляхи! — крикнув старий Захар.

Скшетуский неначе збожеволів. Будучи хорим, не міг над собою запанувати, отже сьміяв ся і плакав рівночасно, а хвилями кричав слова команди, неначеби сам провадив хоругов.

Захар тримав зго за поли і зще мусів других кликати до помочи.

Битва так зблизила ся до козацького табору, що майже можна вже було розрізнити облича.

Тепер гусарія наткнула ся на Пушковський курінь, що становив гетьманську гвардію і в середині котрого був сам Хмельницький. Нагло страшний крик роздав ся в запорожських рядах; велика малинова хоругов захитала ся і впала.

Але в тій хвилі Кречовський на чолі своїх п'яти тисяч семенів рушив до бою. Сидячи на величезнім буланім коні, летів в першій ряді, без шапки, з шаблею над головою, згортаючи перед собою розпорошених Запорожців, котрі побачивши надходячу поміч, вертали знов атаку. Битва почала ся в середині лінії на ново.

На обох крилах також не прийшло до рішучих результатів. Татари, відперті два рази волоськими хоругвами і семенами Потоцьких, зівсім стратили охоту до борби. Під Тугай-беєм забито два коні. Побіда не перехиляла ся ані на одну ані на другу сторону.

Битва не тривала вже довго. Злива, що від якогось часу починала знов зростати, незадовго збільшила ся до тої степені, що через дощеві філі сьвіта не було видно. Лило як з цєбра і на землю падали з небесних спустів цілі потоки дощу. Степ замінив ся в озе-

ро. Стало так темно, що на кілька кроків чоловік чоловіка не міг відрізнити. Шум дощу приглушував команду. Замоклі мушкети і самопали замовкли. Саме небо положило кінець різни.

На другий день була неділя. Цілий день перейшов спокійно без вистрілу. Оба обози лежали напроти себе, якби обози союзних військ.

В понеділок розпочала ся битва еще досвіта. Скетуский дивив ся на ню, як і перше, з веселим, усміхненим лицем. І знов полські полки виступили перед окіп, однак вже сего разу не пускали ся до атак і ставили опір на місци. Степ розмок не лишень з верха, як першого дня битви, але і зі споду. Тяжка кіннота не могла ся свобідно порушувати, і се від разу дало перевагу легким запорожським і татарським хоругвам. Усміх поволи згинув з лица Скетуского. Під полським окопом атакуючі покрили зівсім ланцух полських хоругвів. Здавало ся, що сей ланцух перерве ся кожної хвилі і що атак перенесе ся до самих окопів. Пан Скетуский не бачив ані половини сеї відваги і боєвої охоти, з якою полські хоругви бороли ся першого дня. І тепер еще боронили ся завзято, але не вдаряли перші, не розбивали курінів на порох, не замітали перед собою поля як вихор. Розмоклий степ унеможливив розгін і припинив тяжку їзду під окопами.

Тимчасом Хмельницький випроваджував щораз нові полки до бою. Сам був всюди. Особисто провадив до атак кожний курінь і вицофував ся доперва майже перед рядом ворожих шабель. Эго запал і відвага уділяли ся поступенно запорожцям, отже хоч густо падали трупом, бігли на перегони під окіп. Ударяли о мур грудий закованих в желізо, о вістря кошей, і хоч рєзбиті і здевятковані, знов вертали до атак. Під тим напором полські хоругви почали хитати ся, вигинати, місцями подавати ся назад, так як борець, зловлений в желізнi рамена противника, то слабне, то знов силує ся і кріпшає.

Перед полуднем були в битві майже всі запорожські сили. Борба була така завзята, що межі двома ворожими лініями утворив ся наче новий вал — вал людських і кінських трупів.

Що хвилі вертали з битви до козацького обозу громади ранених войовників, покровавлених, покритих болотом позасапуваних і

падаючих від умучення. Але вертали зі співами на устах. З їх облич так і бив жар битви і певність побіди. Мліючи кликали еще: "На погибель!" Залога полишена в обозі аж рвала ся до бою.

Пан Скшетуский посумнів. Полські хоругви почали втікати з поля до окопів. Не могли витримати і в їх відвороті було видно поспіх. На сей вид козацькі полки видали радісний оклик. Сила атаки подвоїла ся. Запорожці всіли на карк семенів Потоцких, що ослонювали відворот полських війск.

Але полські гармати і град мушкетних куль відкинули їх назад. В полськiм обозі роздав ся голос труби, звіщаючий, що Поляки хочуть переговорювати.

Але Хмельницький не хотів уже переговорювати. Дванадцять курінів позідало з коний, щоби разом з піхотою і з Татарами розпочати штурм до валів.

Кречовський з трома тисячами піхоти мав їм прийти на поміч в рішучій хвили. Всі кітли, бубни, літаври і труби відізвили ся нараз, заглушуючи оклики і сальви мушкетів.

Пан Скшетуский зі страхом дивив ся на глибокі ряди чудової запорожської піхоти, що бігла до валів і окружала їх щораз тіснійшим обручем. Довгі смуги білого диму бухали на ню з за валів, неначеби якась велитенська грудь хотіла віддмухнути сю громаду, що перла неволимо зі всіх сторін. Арматні кулі виривали в ній борозни, пальба з самопалів ставала чимраз скорша. Гук не переставав ані на хвилю — козацькі ряди рідшали, скручували ся місцями, як величезний зранений вуж, але все йшли вперед. Вже! вже добігають! вже в пі окопом! — полські армати не можуть їм вже шкодити! Пан Скшетуский примкнув повіки.

І тепер питання скорі як блискавиці перелітали ему через голову: коли отворить очи, чи побачить еще полські прапори на валах? Побачить — чи не побачить? Там крики щораз більші, там якісь незвичайні верески. Мусіло ся щось стати? Крики доходять від середини обозу. Що се є? що ся стало?

— Боже всемогучий!

Сей оклик вирвав ся з уст пана Скшетуского, коли, отворивши очи, побачив на валах, замість великої золотої полської хоругви, малинову козацьку з Архангелом Михаїлом.

Хмельницький здобув полський обоз.

Вечером бачив намісник бранців і був при смерті молодого Потоцького, котрий, маючи горло пробите стрілою, жив лишень кілька годин по битві і умер на руках пана Стефана Чарнецького. — "Скажіть батькови — шептав в останній хвилі молодий каштелян — скажіть батькови — щом... як лицар..." — і не міг нічого більше дати. Его душа опустила тіло і улетіла до неба. Скшетуский дівго потім пам'ятав се бліде обличчя і сі голубі очі, внесені в хвилі смерті. Пан Чарнецький зробив обіт над застигаючим тілом, що коли йому Бог допоможе відзискати волю, змиє смерть приятеля і ганьбу пораженья потоками крови. І ані одна сльоза не покотилася по суровім обличчю, бо був се залізний лицар і чоловік, якого не могло жадне нещастя зігнути. Тепер, замість віддавати ся розпущі, сам потішав Скшетуского, котрий страшно терпів з причини пораженья і ганьби Річи посполитої. — "Річ посполита понесла неодне пораженья, — говорив пан Чарнецький, — але вона має в собі невмирущу силу. Не зломала її до тепер жадна держава, не зломлять її і бунти хлопів, котрих сам Бог покарає, бо виступаючи проти зверхности, тим самим противлять ся Его воли. А що до пораженья, то правда, що се прикра річ — алеж хтєж поніс се пораженья? гетьмани? чи війська коронні? — ні! Бунт безперечно розшириться ся по цілій Україні, бо там хлопство горде і заправлене до війни, але їх бунти то прецінь не першина. Здавлять его гетьмани з князем Яремою, яких сили дотепер ненарушені — а чим сильнійше вибухне, то і ліпше, бо раз здавлений, на довше, а може і на завсігди, притихне. Тільки малодушний чоловік мігби думати, що якийсь козацький ватажок, на спілку з одним татарським мурзою, може на правду загрозити могучому народови. Лихо би було з Річю посполитою, колиби проста хлопська заверуха мала становити про її долю і про її істнованя. Справді, ми ішли з погордою на сю виправу — кінчив Чарнецький — і хоч наш відділ знищено, то думаю, що гетьмани не мечем, не оружєм, але батогами стлумлять сей бунт".

І коли він так говорив, здавало ся, що се не бранець говорить, не жовнір по програній битві, але гордий гетьман, певний завтрішньої побіди. Ся мова Чарнецького, сплинула неначе бальзам на рани намісника. Він дивив ся зблизька на могучість Хмельницького, тож

она эго трохи осліпила, тим більше, що аж дотепер Хмельницькому поводило ся. Але пан Чарнецький мусів мати слухність. Сили гетьманів эще ненарушені, а за нами стоїть уся могутість Річі посполитої, право, власть і Божа воля. Отже намісник відходив дуже скріплений на дусі і веселійший, а відходячи, спитав эще пана Чарнецкого, чиби не хотів зараз розпочати з Хмельницьким переговори в справі випущеня на волю.

— Я э бранцем Тугай-бея, — сказав Чарнецький — і эму заплачу окуп, а з тим ватажком не хочу мати до діла.

Захар, котрий улекшив Скупетускому можливість баченя ся з бранцями, відпроваджуючи эго до теліги, рівнож эго по дорозі потішав: "З молодим Потоцким пішло легко, — але з гетьманами буде трудно. Діло доперва почате, а який буде koniecь — Бог знає! Гей, набрали Козаки і Татари польського добра, але взяти а задержати — друга річ. А ти, дитино, не журися, не сумуй, бо і так вийдеш на волю — ти підеш до своїх, а старий буде вже тужити по тобі. На старість найгірше самому на світі. З гетьманами буде трудно!"

Дійсно, ся побіда, хоч яка світла, не рішала эще справи на користь Хмельницького. Могла эму навіть вийти на некористь, бо легко було предвидіти, що тепер гетьман великий буде мстити ся за смерть сина і буде з тим більшим завзятєм наставати на Запорожців і не занедбає нічого, щоби їх від разу здавити. А до того гетьман великий дотепер чув якусь нехоть до князя, котра, хоч була покривана позірною ввічливістю, то все таки давала ся не раз завважати. Хмельницький, знаючи про се добре, думав, що тепер ся нехоть устане, і що тепер краківський пан перший витягне руку до згоди, котра эму запевнить поміч славного войовника і эго війська. Отже постановив спішити ся, щоби стати на Україні разом з вістію про жовтовідське пораженє і вдарити на гетьманів, німби князь міг прийти на поміч.

Проте не дав війску спочинку і досвіта зараз на другий день по битві виступив в похід. А сей похід був так скорий, неначеби гетьман утікав. Сказатиб, що се повинь заливає степ, і жене наперед, і забирає за собою по дорозі всі води. Минали ліси, діброви, могили, переправляли ся через ріки без найменьшого віддиху. Козацькі сили зростали по дорозі, бо щораз то нові громади утікачів з України лу-

чили ся з ними. Утікаючі хлопи приносили заразом і вісти про гетьманів — але суперечні, одні говорили, що князь сидить эще за Дніпром, другі, що вже злучив ся з коронними війсками. Але всі потверджували, що Украина вже в огни. Хлопи не лишень утікали на Дикі Поля на стрічу Хмельницькому, але палили села і міста, нападали на своїх панів і всюди узброювали ся. Коронні війська били ся вже від двох неділь. Вирізано Стеблів, а під Деренівцями прийшло до кровавої битви. Городові Козаки вже денед переходили на сторону черни, а впрочім всі чекали лишень на гасло. Хмельницький на се все числив і тому тим більше спішив ся.

В кінци станув у ціли. Чигирин отворив ему наостіж свої ворста Козацька залага сейчас перейшла на эго сторону. Радісні оклики, битэ в дзвони і процесії не переставали ані на хвилию. Пожар обняв сейчас цілу околицю. Що жило хапало за коси і тіки і лучило ся з Запорозжцями. Утікачі напливали до обозу зі всіх сторін. Прийшли таксж певні вісти, що князь Ярема вправді жертвував гетьманам поміч, але эще ся з ними не злучив.

Почувши се, Хмельницький виступив безпроволочно в похід, щоби дігнати і вдарити на польських гетьманів.

В Черкасах задержав ся з головними силами а вислав на перед Татарів з Тугай-бе-эм і завзятого Кривоноса, котрі здогонили гетьманів під Корсунем і вдарили на них безпроволочно, щоби їх затримати, нім надійде Хмельницький.

Хмельницький зірвав ся і йшов їм на поміч. По дорозі дістав вісти, що пан Сїнявский получив ся з гетьманами разом з кількома хоругвами, що гетьмани покинули Корсунь і цофають ся до Богуслава. Так воно і було. Хмельницький заняв Корсунь без опору і лишивши в місті вози, запаси поживи, одним словом цілий табор, пігнав кінно за ними.

Не потребував довго гонити, бо не зайшли эще далеко. Під Крутою Балкою эго передні сторожі наткнули ся на польський табор.

Пан Скшетуский не міг бачити битви, бо разом з табором лишив ся в Корсуні. Захар помістив його в ринку, в домі пана Забокшиц-з негодитків миргородського куріня, бо товпа все эще рабувала доми, кого, котрого чернь попередно повісила, — і поставив сторожу і мордувала кожного, хто видавав ся Ляхом. Нападано і на доми окру-

жені сторожею, в котрих були замкнені знамениті в'язні, по котрих сподівано ся окупу. Тоді Запорожці або Татари, що стояли на сторожі, відганяли товпу, валячи напасників по голові чим попало. Так було при домі пана Скшетуского. Захар розказав бити чернь без милосердя, а Миргородці радо сповняли розказ, бо Козаки радо приймали поміч черни в часі повстань, але погорджали нею з цілої душі.

Товпа шаліла дальше на ринку і приходило до таких дивих вибриків, що почала себе взаємно мордувати. День кінчив ся. Запалено цілу одну сторону ринку. На щастє вітер здував полумінь на поля і перешкаджав розширюваню ся пожежі. Але величезна луна осьвітила цілий ринок так ясно, як сонічні лучі. Стало страшенно горячо. Здалека доходив страшний гук армат — очевидно битва над Крутою Балкою ставала щораз завзятійша.

— Горячо там мусить бути нашим! — муркотів старий Захар. — Гетьмани не жартують. Гей! пан Потоцкий щирий жовнір. Потім показав через вікно на чернь.

— Но! — сказав — они тепер гуляють, але як Хміль буде побитий, то і над ними погуляють!

В тій хвилі роздав ся тупіт кінських копит, і на ринок влетіло кількадесять їздців. Їх облича були почорнілі від пороху, одіж порозривана, а пообв'язувані шматами голови декотрих сьвідчили, що жнуть просто з битви.

— Люди! хто в Бога вірує, спасайтесь! Ляхи бють наших! — кричали під небеса.

Счинив ся вереск і замішанє. Товпа розколисала ся як філя, розірвана вихром. Нагло опанував всіх дикий переполох. Кинули ся утікати, але що улиці були позаставлювані возами, а одна часть ринку була в огни, отже не було куди утікати.

Чернь почала товпити ся, верещати, бити, дусити і вити о милосердє, хоч ворог був еще далеко.

Намісник, почувши що діє ся, мало не одурів з радости; почав бігати по кімнаті як божевільний, бити ся в груди і кричати на ціле горло:

— Я знав, що так буде! я знав! Се з гетьманами справа! се з цілою Річю посполитою справа! надійшла година кари! Що се?

Знов роздав ся кінський тупіт, і тим разом кількасот їздців, самих Татарів, зявило ся на ринку. Утікали очевидно на осліп. Товпа заступали їм дорогу, они кинули ся в товпу, тратували, били розганяли сікли, напіраючи кіньми до гостинця, що вів до Черкасів.

— Утікають як вихор! — закликав Захар.

Ледво се вимовив, пролетів другий відділ, за ним третій. Сторожі при домах почали рівнож колотити ся і оказувати охоту до утечі. Захар вилетів на ганок.

— Стояти! — крикнув на своїх Миргородців.

Дим, горячо, замішанэ, кінський тупіт, голоси тревоги, витэ товпи осьвіченої пожежию, все те зілляло ся в оден нескільний образ. на котрий намісник поглядав з вікна.

— Що там за погром мусить бути! — що там за погром! — кликав до Захара, не зважаючи, що сей не міг поділяти эго радости.

Тимчасом знов перелетів як блискавка новий відділ утікаючих.

Гук армат потряс основами курсунських домів.

Нагло якийсь переразливий голос почав кричати перед самим домом:

— Ратуйте ся! Хміль забитий! Кречовський забитий! Тутай-бей забитий!

На ринку настав правдивий кінець світа.

Люди з божевiля кидали ся в полумінь. Намісник упав на коліна і взніс до гори руки:

— Боже всемогучий! Боже великий і справедливий! слава Тобі во вишних.

Захар перервав ему молитву, влетівши з сінний до кімнати.

— А ходино, дитино! — кликав задиханий — вижди і обіцяй ласку Миргородцям, бо хочуть відходити, а як відийдуть, то ту чернь впаде!

Скплетуский вийшов на ганок. Миргородці крутили ся неспокойно перед домом, показуючи очевидну охоту опустити становиско і утікати до Черкасів. Страх опанував всіх у місті. Раз ураз нові відділи недобитків надлітали неначе на крилах від Крутої Балки. Утікали хлопи, Татари і Козаки в найбільшим замішаню. А однак головні сили Хмельницького мусіли эще ставити опір,

битва еще цілковито не скінчила ся, бо гармати ревіли з подвоєною силою.

Скшетуский звернув ся до Миргородців:

— За се, щосьте вірно стерегли мою особу, — сказав гордо — не потребуєте утікати, бо обіцяю вам ласку і вставляю ся за вами у гетьманів.

Миргородці що до одного повідкривали голови, а він глядів з думою на них і на ринок, що пустів щораз більше. Що за зміна судьби! Отсе пан Скшетуский, недавно бранець проваджений за козацьким табором, стояв тепер межи зухвалим козацтвом як пан межи підданими, як шляхтич межи голотою, як гусар з панцирної хоругви межи обозовими чурами. Він бранець, обіщовав їм тепер ласку—і голови відкривали ся на его вид, а покірні голоси взивали тим понурим, протяглим, перестрашеним і підданьчим тоном:

— Помилуйте пане!

— Як я сказав так і буде! — відповів намісник.

І справді був певний свого вставлення ся у гетьмана Потоцького, котрий його знав, бо нераз возив до него листи від князя Яреми. Тому отже, радість була з его облича, як так стояв освічений луною пожару, тримаючи ся під боки.

— Ось, війна скінчена! ось, філя розбита коло самих порогів! — думав. — Пан Чарнецький мав слухність: сила Річи посполитої є невмируща, її могутність непоколибима.

А коли так думав, гордість розсаджувала его груди: не ся низька гордість, випливаюча з почуття заспокоєної мести, з упорення ворога, ані з відзискання волі, котрої сподівав ся вже за хвилю, ані з того, що перед ним тепер шапковано, — але чув ся гордим, що є сином тої побідної Річи посполитої, могутчої, о котрої брами всяка людська злоба, всякі замахи так ся розбивають і ломлять, як некольні сили перед брамами неба. Чув ся гордим, як шляхтич патриот, що визбув ся сумнівів, котрого віра не завела. Мести вже не бажав.

— Побила як королева, вибачить як мати — думав.

Тимчасом гук армат перемінив ся в неустаючий гриміт.

Знов задудніли кінські копита по пустих улицах. На ринок

влетів як грім, на неосідланім кони, Козак без шапки, в одній сорочці, з лицем розтятим шаблею, з котрого бухала кров. Влетів, осадив коня, розложив руки і, хапаючи отвореними устами воздух, почав кричати:

— Хміль бэ Ляхів! Побиті ясновельможні пані і полковники, лицарі і кавалєри!

Сказавши се, захитав ся і звалив ся на землю. Миргородці скочили ему на поміч.

Полумінь і блідість перелетіли по обличу пана Шпетуского

— Що він говорить? — сказав горячково до Захара, — що ся стало? Не може се бути! На Бога! не може се бути!

Тихо... Лишень полумінь сичить на протилежній стороні ринку, тріскають снопи іскор, а часами перепалена будівля завалить ся з лоскотом.

Аж ось знов летять якісь гонці:

— Побиті Ляхи! побиті!

За ними іде відділ Козаків, ідуть звільна, бо окружають якись хось піших, очевидно бранців.

Пан Скетуский своїм очам не вірить. Пізнає докладно на полонниках барву гетьманської гусарії — отже плече в долоні і повторяє упёрто якимсь дивним, не своїм голосом:

— Не може бути! не може бути!

Чути эще гук армат. Битва не скінчена. Однак всіма непопаленими улицями напливають Запорожці і Татари. Їх облича чорні, груди тяжко дихають, але вертають веселі, співвають пісні, Так вертають жовніри по побіді.

Намісник поблід як труп.

— Не може бути! — повторяв що раз більше хрипливим голосом — не може бути.. Річ посполита...

Новий предмет звертає эго увагу.

Надходять семени Кречовського, несуть цілі оберемки здобутих хоругвів. Приїзджають на середину ринку і кидають їх на землю.

Скетуский захитав ся — се полські прапори!

Гук армат слабне, з далека чути гуркіт надїзджаючих возів. На сам перед іде одна висока козацька теліга, а за нею цілий

ряд других, всі окружені козаками Пашковського куріня, в жовтих шапках; переходять як раз попри дім, при котрім затрималися Миргородці Пан Скетуский прислонив рукою чоло, бо його сліпив блеск пожару, і вдигився в постать бранців, що сиділи на першій возі.

Нагло подався взад, почав руками бити воздух, як чоловік поцілений стрілою в груди, а з уст вирвався йому страшний, над людський голос.

— Эзус, Марія! се гетьмани!

І впав на руки Захара, очи зайшли йому туманом, а обличчя стягнулося і скріпло так як у мерця.

Кілька хвиль пізнійше трох їздців вїджало на корсунський ринок на чолі безчисленних полків. Середній, убраний в пурпуру, сидів на білих конях і спираючи боком на золоту булаву, споглядає гордо як король.

Був се Хмельницький. По обох боках їхали Тугай-бей і Кречовський.

Польща лежала в поросі і крові у ніг Козака.

XVI.

Минуло кілька днів. Людям здавалося що небозвід звалився нагло на Річ Посполиту. Жовті Води, Корсунь, знищені коронних військ, що досі тепер завсїгда побивали Козаків, полонені гетьманів, страшний пожеар на цілій Україні, різня і морди, все це прийшло так нагло, що люди майже не хотіли вірити, щоби тільки нещастя мого впасти відразу на оден край. І багато таки не вірило, одні постовпіли з перестрахи, другі побожеволіли, иньші преповідали прихід Анцихриста і близькість Страшного Суду. Пірвалися всякі суспільні, людські і родинні звязи. Скінчила всяка власть, зникли ріжницї межі людьми. Пекло опускало з ланцухів всі злочини і пустило на світ, щоби собі погуляли; отже морд, рабунок, віроломство, насильство, розбої і

божевілє заступили працю, уцтивість, віру і совість. Здавало ся, що відтепер людство вже не добром, а лишень злом буде жити; що серця і уми попереіначували ся і вважають за сьвяте се, що давно було нечесним, а за нечесне се, що перше було сьвѣятим. Сонце не сьвітило вже над землею, бо було заслонене димами пожеж, а ночами замість звѣзд і місяця сьвітили луни пожарів. Горіли міста, села, костели, двори, ліси. Житє стратило вар-тість. Тисячі людей гинули без слуху, без спомину. А з посеред сеї страшної заверухи підносив ся щораз висше і висше оден чоловік, ріс щораз більше в силу, тьмив вже сьвітло денне, кидав тїнь від моря до моря.

Був се Богдан Хмельницький.

Двіста тисяч людей, узброєних і упоєних побідами, стояло готових на єго розкази. Чернь вставала всюди; городові Козаки приставали до него по всіх містах. Від Припети аж до границь степової пустині був цілий край в огни. Повстанє ширило ся в воєвідстві Руськім, Подільськім, Волинськім, Брацлавськім, Київськім і Чернигівськім. Могучість гетьмана росла кожного дня. Полща ніколи не була в стані поставити проти найстрашнійшого в рога і половини тих війск, якими він тепер розпоряджував. І німецький цісар не мав таких сил на поготовлю. Успіх повстаня перейшов всякі сподіванки. Сам гетьман з початку не-знав своєї сили і не розумів, як високо виріс. Все єще заслонював ся справедливістю, правом і вірністю для Річи посполитої, бо не знав, що міг їх вже доптати. Єго могучість лякала не лишень других але і єго самого. Великанська струя повстаня несла єго зі скоростію блискавиці, але куди? Як те все мало скінчити ся? Розпочинаючи повстанє за козацькі і свої кривди, міг числити, що по перших поводженнях, або хочби і невдачах, буде міг розпочати переговори і добити ся затвердження козацьких привлєв, о що на початку повстаня; головно роходило ся. Але тепер по побіді над Жовтими Водами, по розбитю гетьманів, по піднесеню повстаня у всіх полудневих воєвідствах, справи зайшли занадто далеко, події переросли всякі сподіваня — тепер борба мусіла вести ся дальше на житє і смерть.

А на котру сторону мала остаточно припасти побіда?

Хмельницький питав ворожбитів і зьвізд ся радив і сам з напруженєм вдивляв ся в будучність — але бачив перед собою лишень темряву. Зоря самостійности рідної України не зійшла еще на виднокрузі стремлінь великого гетьмана. Отже часами огортав его страшний несупокій, а в груди вихром шаліла розпука. Що буде? що буде? Бо Хмельницький, дивлячи ся своїм бистрим умом, бачив се, чого другі не бачили. Бачив він, що Польща лишень не уміє ужити своїх сил і сама про се не знає, але що еще є величезною сялюю. Колиби знайшов ся чоловік, що міг би сю силу взяти в свої руки, хтоби ся міг тоді сій силі оперти? А хтож може вгадати, чи страшна небезпека, чи ся пропасть, над котрою спинила ся Річ посполита, не положить кінця внутрішній незгоді, самолюбству і зависти панів, завадяцтву, пустим соймовим балаканинам, шляхотській сваволі і безсильности короля? А тоді лишень пів міліона самої шляхти могло би стати в поли проти него, а чи тоді Хмельницький при всім своїм генієви міг би ся мірити з ними зі своєю армією, якої дев'яťдесятих становила неокресана чернь?

Про ту приспану могутість Річа посполитої знав крім Хмельницького лишень польський король Володислав, який ціле житє працював над тим, щоби розпочати війну з найбільшою державою в сьвіті, Туреччиною, бо сподівав ся, що в сей спосіб розбудить заспану Псльщу. І тому він не вагав ся навіть кинути іскри на козацький порох.

Хмельницький розумів також і се, що мимо цілої позірної слабости, польська Річ посполита могла довго опирати ся. В сю безладну, люзну, свавільну і неупорядковану державу, били преці, нераз грізні турецькі філі — і розбивали ся. Так було під Хотином, на що Хмельницький дивив ся власними очима. Отже годі було предвидіти, яку силу може зібрати Польща, приведена до розпуки.

В виду того кожда нова побіда Хмельницького, могла для него бути і новою небезпекою, бо могла зближити хвилю пробудження ся дримаючого льва і унеможливити всякі переговори.

Великопольща, Пруси, Мазовне, Малопольща і Литва могли поставити сотки тисяч войовників — бракувало їм лишень вож-

да.

Хмельницький справді взяв до неволі польських гетьманів, але тим самим отворив дорогу для якого иньшого вождя, що міг ся на війні розуміти ліпше як они. Бо хоч оба польські гетьмани були досвідченими войовниками, то жаден з них не був чоловіком, якого вимагала хвиля небезпеки і упадку.

Вождом міг бути тепер лиш оден чоловік, князь Ярема Вишневецький.

Власне через се, що гетьмани дістали ся до неволі, вибір мав правдоподібно упасти на князя. Хмельницький не сумнівав ся про се, бо так всі думали.

А тимчасом до Корсуня, де гетьман запорожський затримав ся по битві для відпочинку, доходили з Задніпровя вісти, що князь вже рушив ся з Лубнів, що по дорозі здавлює повстанє без милосердя, що палить села, слободи, хутсри і місточка, а намість них лишає крсаві палі і шибениці. Говорено також, що провадить з собою пятайцять тисяч найліпшого польського війська.

В козацькім обозі сподівали ся эго кождої хвилі. Коли я-кось по битві над крутєю Балкою хтось крикнув межи чернию “Ярема іде!”, счинив ся межи нею переполох і чернь почала була утікати. Сей переполох глибоко застановив Хмельницького.

Мав тепер до вибору дві дороги: або рушити з цілою силою на князя і гонити за ним по Задніпровю, або лишити часть сил на здобуванє українських замків а самому рушити в глуб Річи посполитої.

Виправа на князя віддалилаби эго від головного терену війни, а дотого князь певно не зважив би ся прийняти рішучї битви. але правдоподібно ограничив би ся лишень на обсрону замків і підйїздову війну, яка в таким разі моглаби затягнути ся на цілі місяці. А за той час Річ посполита зібралаби безусловно нові сили і прийшлаби князеви на псміч.

Отже Хмельницький постановив полишити Вишневецького на Задніпровю, а самому зміцнити ся на Україні, зорганізувати нові сили, а опісля рушити на Польщу і примусити эї до переговорів. А тимчасом і так можна буде спомагати повстанє на

Задніпровю посилаючи там поодинокі полки на поміч черни.

Вкінці думав, що можна буде зводити князя переговорами і зволікаючи ждати, доки він не витратить своїх сил. Думавши про се, приганув собі на Скшетуского і казав его прикликати перед себе.

Приняв его в старостинськiм домі лишень в присутности Кречовського, що був знакомий з Скшетуским і повитавши каво, сказав:

- Мосці поручнику Скшетуский, за услугу, яку ти мені висьвідчив, я викупив тебе від Тугай-бея і обіцяв волю. Тепер надійшла хвиля. Дам тобі пірнач (1), щоби ти міг свобідно переїхати, колиби тебе стрінули які війська, а також сторожу для оборони від черни.

Скшетуский мовчав. На его лиці не було видно жадної радості.

— А чи можеш ти пустити ся в дорогу? бо бачу, що слабість сьвітить ся в твоїх очах.

І справді пан Скшетуский виглядав як тiнь. Рани і послідні події звалили з ніг сего здорового молодця котрий виглядав так, якби не мав дожити до завтра. Обличчя ему посчорніло, а чорна борода, віддавна нестрижена, еще більше причиняла ся до его нужденного вигляду. Було се з причини внутрішних зворушень і журби. Лицар мало не згриз ся на смерть. Проваджений з козацьким обозом, був щещі сьвідком всего, що зайшло від часу походу з Січи. Бачив ганьбу і пораженя Річи посполитої, бачив гетьманів в неволи, бачив козацькі триумфи, бачив все, перетерпів все і біль его не мав границь.

А коли подумав, що ся діє з Еленою, коли подумав, що ся могло стати, коли судьба задержала її в Розлогах, то простягав руки до неба і кликав голосом, в котрім дрожала бездонна розпука і майже грізьба: "Боже! возьмиж і мою душу, бо я вже ту маю більше, ніж на се заслужив!" Потім опам'ятував

1). Козацька полковницька булава, що заступала желізний лист межи Козаками.

ся, що хулить, отже падав лицем на землю і просив о ратунок, о прощенє, о змилованє ся над вітчиною і над сею невинною голубкою, що може там десь на дармо кликала Божої і єго помочи. Коротко кажучи, так вже переболів, що тепер сей гетьман запорожський, сей триумфатор, що великодушно оказував єму свою ласку, зівсім єму не імponував; спостерігши се, Хмельницький зморщив ся і сказав:

— Спішиж ся користати з ласки, щоби я ся не роздумав, бо се лиш моя доброта і віра в добро справи чинить мене таким неоглядним, що собі преспорюю нового ворога, бо знаю добре, що будеш проти мене бороти ся.

На се пан Скшетуский:

— Эсли лишень Бог дасть сил.

— Меньше з тим. — відповів Хмельницький. — Занадто я могучий, щоби там для мене оден хирляк щось значив. Розповіж там свому князеви, щось ту бачив і перестережи єго, щоби собі не поступав так зухвало, бо коли мені не стане герцю, то я єго відвідаю на Задніпровю, а не знаю, чи єму буде мила моя візита.

Скшетуский мовчав.

— Я говорив і ще раз повтаряю, — говорив дальше Хмельницький, — що не з Річю посполитою, але з панятами проваджу війну, а князь стоїть межи ними в першім ряді. Ворог се мій і цілого українського народу, перекінчик, зрадник нашої церкви і жорстокий чоловік. Чую, що гасить повстанє в крові; нехай уважає, щоби і своєї не пролив! А ти знай, що тепер квіта. Полюбив я тебе, мимо твого зухвальства, а коли раз єще дістанеш ся в мої руки, то вже більше не вивенеш ся!

Опісля звертаючи ся до Кречовського, додав:

— Дати му пірнач і сорок Татарів, щоби го відпровадили аж до польського обозу. Нехай іде і знає, що Хмельницький за добро добром платить.

Скшетуский і Кречовський вийшли.

— Коли тебе гетьман пускає з цілою шиєю — сказав Кречовський — і можеш їхати куди хочеш, то раджу тобі по старій знакомости: утікай хочби до Варшави, а не на Задніпро

вэ, бо звідтам жива душа не втече. Ваші часи минули. Колибись мав розум, то приставбись до нас, але знаю, що про се шкода говорити. Пішовбись високо як ми підемо.

— На шибеницю! — промуркотів Скъшетуский.

— Не хотіли мені дати старєства Літинського, а тепер сам собі возьму і то не одно, але десять. Виженемо проч панів Конєцпольских, Калиновских, Потоцких, Любомирских, Вишневецких, Заславских, всю шляхту і самі поділимо ся їх маєтностями, а сего видно сам Бєт хоче, коли нам зіслав такі дві великі пєбїди.

Скъшетуский не слухав балаканини полковника, бо задумав ся над чимось иньшим, а сей говорив дальше:

— Коли я по битві побачив в кватирі Тугай-бея мого бувшого пана, гетьмана коронного, в ликах, зараз він мене назвав невдячним і Юдою. А я ему на се відповів: "Ясновельможний воєводо! не э я невдячним, бо коли вже засяду в твоїх замках і добрах, то як мені лиш приречеш, що ся небудеш напивати, то зроблю тебе старостою!" Го! го! обловить ся Тугай-бей на сих пташках, котрих полапав — і для того їх щадить. Але ось! віз для тебе готовий і Татари вже чекають. Куди оже поїдеш?

— До Чигирна.

— Як собі постелиш, так ся і виспиш. Татари відведуть тебе хочби до самих Лубнів, бо мають такий розказ. Гляди лишень, щоби їх твій князь не казав на паль повсаджувати, бо з Козаками зробивби се напевно. Тому тобі дає ся Татарів. Гетьман і коня твого казав тої віддати. Бувайже здоров, і не забувай на нас; кланяйся князеви від нашого гетьмана, і эсли будеш міг, то эго намов, щоби приїхав поклонити ся Хмельницькому. Може знайде ласку. Бувай здоров!

Скъшетуский вєїв на віз, котрий сейчас Татари окружили наокола і рушили в дорогу. Через ринок трудно було переїхати, бо цілий був запакований Запорожцями і чернию. Одні і другі варили собі кашу, співачючи пісні про жовтовідську і корсунську побїду, уложені слїпцями-кобзарями, яких безліч настягало ся до обозу. На місті було видно слїди дикої сваволі і спусто-

шень; вікна і двері були повиривані, хатні предмети помішані з вапном і соломою застелювали ринок.

В одній стороні ринку чорніли ще згарища погсрілих до- мів; від згарищ було еще горячо і поле встелювали дими.

Воздух був насичений запахом спаленини. За згарищами стояв кіш, коло котрого пан Скшетуский мусів переїздити, і цілі громади ясиру, пильновані татарськими сторожами. Хто з околиць Чи- гирина, Черкасів і Корсуня не вспів ся схоронити або не загинув від черни, той ішов в татарські лика, отже були межі бранцями і жовніри взяті в полон в обсях битвах і доколичні мешканці підстарости, офіціалісти, хуторники дрібна шляхта обох псів і діти. Старців не було, бо їх, як нездалих на продаж Татари забивали. Межі бранцями було повно жінок і дівчат, повязаних по три і чотири на однім стричку, а межі ними було досить панянок зі шляхотських домів. Неволя і недоля всіх порівнала. Вид сих нещасливих істот потрясав до глибини душі. Пообдира- ні, напів голі, наражені на безстидні жарти поганців, що з цікаво- сти волочили ся громадами по майдані, поштуркувані або ціло- вані гидкими устами, тратили пам'ять і волю. Декотрі плакали, голосно, иньші з остовпілими счима, напів збожеволілі, піддавали ся терпеливо всему, що їх стрічало. Тут і там роздавав ся крик мо- рдованого без милосердя за вибух хвиливого опсру. Межі мущи- нами роздавав ся свист батогів з волової шкіри і зливав ся з окликами болю, плачем дітей, ревом худоби і іржанем коний. Ясир еще не був поділений і не уставлений в походовім порядку, отже панувало велике замішанє. Вси, коні, рогата худоба, вер- блюди, вівці, жінки, муштини, копиці зрабованих уборів, начинь, макат, збуї, — все те накопичене в оден великий табор, чекало на поділ і упорядкованє. Раз враз загони приганяли нові громади людей і худоби, а з гловного коша прибували щораз нові го- сті, щоби наситити очи видом зібраних богатств. Декотрі, п'яні від кумису або горівки, поперебирані в дивоглядні стріі, в орнати, комжі і рясї, а навіть в жіночі убраня, починали вже сварити ся о се що кому має припасти. Татарські чабани, сидячи на землі межі стадами, забавляли ся — одні гранем переразливих мельодий на сопілках, другі грою в кости, иньші обкладали себе

взаємно буками. Громади псів, що прийшли аж сюда за своїми панами, гавкали і вили жалісно.

Пан Скшетуский минув вкінці сю людську Геєнну, переповнену зойками, слезами недолі і пекольним вереском, отже думав, що тепер вже відітхне свобіднійше. Але зараз за табором новий страшний вид представив ся эго очам. Далеко сірів ся властивий кіш, від котрого доходило безнастанне іржанэ коний, і де чорніли ся тисячі татарської мурашні, а ближше, на поли, саме коло гостинця, що йшов до Черкасів, молоді татарські войовники бавили ся для вправи стрілянэм з луків до слабших або хорих бранців, котрі не могли витримати довгої подорожи до Криму. Кількадесять тіл лежало вже викинутих на дорогу і подіравлених як решета; декотрі кидали ся эще конвульсійно. Сі до котрих стріляли, висіли попривязувані за руки до придорожних дерев. Були меже ними і старі жінки. Сьміхосви задоволеня по цільних стрілах товаришили оклики:

— Якше, эгіт! — Добре хлопці!

— Ук яшек, кол! — Лук в добрих руках!

Коло головного коша справлювано тисячі худоби і коний на поживу для войовників. Земля була злита кровію. Млаві визіви сировиці душили віддих в грудях, а межи копицями мяса вертіли ся червоні ординці з ножами в руках. День був гарний, сонце пекло. Ледви по годинній їзді видістав ся пан Скшетуский зі свсєю сторожею на чисте поле, але здалека доходив эще довго з головного коша гамір і рев худоби. По дорозі скрізь було знати сліди перейшовшої заверухи. На гостинці раз враз лежали трупи, то кінські, то людські, страшно покалічені, посинілі, напичнявіли, а на них і над ними стада ворон і круків, що зривали ся з шумом і вереском перед людьми.

В Мляві стрінули татарські загони, що гнали нові громади бранців. Городище було спалене до тла. Стояла лишень мурована дзвіниця і старий дуб, що ріс на ринку, покритий страшними овочами, бо висіло на нім кількадесять Жиденят, повішених перед трома днями. Вимордовано ту також много шляхти з Конопанки, Старосіва, Вязова, Баларея і Водачева. Само містчко було пусте, бо мушчини пішли до Хмельницького, а жінки,

старці і діти поутікали до лісів перед, сподіваним приходом військ князя Яреми. З Городища їхав пан Скетуский на Сьмілу, Жаботин і Новоселці до Чигирина, задержуючи ся по дорозі лишень остільки, що було потрібно для відпочинку для коней. Віхали до міста на другий день з полудня. Війна ошадила Чигирин, лишень декотрі доми були зруйновані, а межі ними дім Чаплінського зрівнаний з землею. В городі стояв підполковник Наоколопалець, а з ним тисячка молодців, але і він, і Козаки, і ціла людність жили в найбільшій страсі, бо всі були певні, що князь надійде кожної хвилі і доконає страшної мести, про яку сьвіт не чув. Було незвісно, хто пускає сї поголоски, і звідки вони походять; досить, що повторювано їх безнастанно. Говорено, що вже князь плине Сулою, то що вже є над Дніпром, що спалив Васюгинці, що вирізав людність в Борисах, і кожде зближенє ся яких їздців або і піших виєликувало в місті безграничний переполох. Пан Скетуский радо слухав сих вістий, бо знав, що хочби вони і не були правдиві, то однак тамували розширенє ся постаня на Задніпровю, над котрим безпосередно висіла княжа рука.

Скетуский хотів довідати ся чогось певнішого від Наоколопалця, але показало ся, що підполковник, так як і другі, нічого не знав про князя і сам бувби рад довідати ся щось від Скетуского. А що на сей бік поперетягано всі байдаки і човна, отже і збігці з другого берега не приходили до Чигирина.

Отже Скетуский, не забавляючи ся довше в Чигирині, казав ся перевезти на другий бік і пустив ся до Розлогів. Певність, що незадовго сам переконає ся, що ся стало з Еленою, і надія, що она може безпечна і укриває ся разом зі стрийною в Лубнах, вернула ему сили і здоровля. Пересів ся з воза на коня і гонив без милосердя своїх Татарів, котрі, уважаючи його за посла а себе за почетну сторожу, віддану під его команду, не сьміли ставити ему опору. Летіли отже, як би їх хто гонив, а за ними вставали тумани куряви, підбивані кінськими копитами. Минали оселі, хутори і села. Край був пустий, людські оселі опущені, отже довго не могли стрінати ані живої душі. Правдоподібно також всі ховали ся перед ними. Денеде

казав пан Скететуский шукати по садах, пасіках, по стодолах і засіках, але не могли нікого знайти.

Доперва за Погребамі оден з Татарів спостеріг якусь людську постать, що старала ся сховати ся межі шуварами, що росли над берегом Кагамлика.

Татари скочили до ріки і за кілька хвиль привели перед пана Скететуского двох цілком голих людей.

Оден з них був се старець, а другий високий, може п'ятнайцять або шіснайцять - літний хлопець. Оба дзвонили зі страху зубами і через довгий час не могли промовити ані слова.

— Звідки ви? — запитав пан Скететуский.

— Ми нізвідки, пане! — відповів старець. — Ходимо за прошенням хлібом з лірою, а отсей німий мене провадить.

— Звідки тепер ідете, з якого села? Говори сміло, нічого тобі не буде.

— Ми, пане, ходили по всіх селах, аж нас ту якийсь чорт обдер. Мали добрі чоботи, взяв, — мали добрі шапки, взяв, — мали добрі сукмани, взяв, — і ліри не лишив.

— Питаю ся, йолупе, з якого села ідеш?

— Не знаю, пане, — я дід. От ми голі, мерзнемо в ночі, а в день шукаємо ласкавих людей, щоби нас окрили і нагодували... ми голодні!

— Слухай, хлопе, відповідай, о що питаю, бо скажу повісити.

— Я нічого не знаю, пане, Колиб я що, або мені хто що, то нехай мені буде от що!

Було очевидним, що дід, не могучи собі здати справи, що се за один, що зго питає, постановив не давати жадних відповідей.

— А в Розлогах бувесь? там, де князі Курцевичі мешкають?

— Не знаю, пане!

— Повісити зго! — крикнув пан Скететуский.

— Був, пане! — закликав дід, видячи, що се не жарти.

— Щось там бачив?

— Ми там були пять днів тому, а опісля чули в Брєварках,, що там лицарі прийшли.

— Які лицарі?

— Не знаю, пане! оден каже, Ляхи; другий каже, Козаки.

— На коні! — крикнув пан Скшетуский на Татарів.

Відділ пігнав. Сонце вже зівсім заходило як тоді, коли намісник по стрічі на дорозі з Еленою і княгинею їхав побіч них при Розвановій кариті. Кагамлик так само сьвітив пурпурою, день лягав до сну еще тихійший, погіднійший, теплійший. Тільки тоді їхав пан Скшетуский з грудю повною щастя, а тепер гнав як осуджений, гонений вихром несупокою і злого прочутя. Голос розпуки говорив ему в душі: "Се Богун єї пірвав! вже єї більше не побачиш!" — а голос надії: "Се князь! она безпечна!" і сї голоси єго так рвали межі собою, що мало ему не розірвали серця. Гнали останками кінських сил. Минула одна година і друга. Зійшов місяць, і викочуючи ся щораз висше, щораз більше блід. Коні покрили ся піною і тяжко хропіли. Впали в лїс, майнув як блискавиця; впали в яр, за яром вже Розлоги. Еще хвиля, а доля лицаря буде порішена. Тим часом вітер свистів ему в ухах від шаленої їзди, шапка злетіла з голови, кінь під ним стогне, якби зараз мав упасти. Еще хвиля, еще оден скок і яр отворить ся. Уже, уже!

Нагло - страшний, нелюдський крик вирвав ся з грудий пана Скшетуского.

Двір, шопи, стайні, стодоли, частскіл і вишневий сад — все зникло.

Блідий місяць осььвічує згірє, а на нїм купи чорних згаріщ, що вже навіть перестали курити ся.

Мовчаня не перериває жаден відголос.

Пан Скшетуский став перед фосою німий, лишень підніс руки до гори, дивив ся, дивив ся, і крутив якось, дивно головою. Татари стримали коні. Він зсїв відшукав останки спаленого мосту, перейшов рїв по поперечній латі і сїв на камени, що лежав на середині майдану. Усївши почався оглядати довкола, як чоловік, що будучи перший раз на якімсь місци, старає ся з ним запізнати. Опустила єго притомність. Не видав ані зойку. По хвилі, сперши руки на кетїнах, спустив голову і позістав в нерухомій поставі, так, що могло ся здавати, що уснув.

І дійсно, эсли не уснув, то засторопів — і через голову замість думок перелітали ему лишень неясні образи. Отже бачив на-самперед Елену, так як эї був попращав перед послідною подорожню, лишень обличе мала неначе прислонене туманом, так, що не можна було розпізнати эї рисів. Він хотів эї з того туману видістати, але не міг. Отже відіхав з тяжким серцем. Потім через голову майнув ему чигиринський ринок, старий Зацьвіліховський і безличне лице Заглоби; лице се ставало ему перед очи з особлившою впертостю аж в кінци заступило эго понуре обличе Гродзіцького. Потім бачив эще Кодак, пороги, борбу на Хортици, Січ, цілу подорож і веї події, аж до послідної години. Але вже дальше — темрява! Що ся з ним тепер діяло, не здавав собі справи. Мав лишень якесь невиразне прочутэ, що іде до Елени, до Розлогів, але забракло му сил, отже відночиваэ на згарищах. Хотівби вже встати і їхати дальше, але якесь безмірне ослабленэ приковуэ эго, до місця, неначеби эму поприязувано до ніг стофунтові кулі.

Отже сидів та й сидів. Ніч минала. Татари розложили ся на нічліг і наклавши огню, почали при нім пришкати кавалки кінського стерва; відтак, ситі, полягали на землі.

Але не минуло і години, як посхалували ся на рівні ноги.

З далека доходив гамір, подібний до відголосів, які видаэ велике число кінноти, що іде скорим маршом.

Татари завісили чимскорше на жердку білу плахту і докинули до огню, щоби можна їх здалека розпізнати як мирних висланників.

Тупіт коний, порсканэ і бряскіт шабель наближали ся щораз більше, незадовго вказав ся на дорозі відділ їзди, що сей час окружив Татарів.

Розпочала ся коротка розмова. Татари показували на постать, сидячу на згірю, котру впрочім було добре видно, бо на ню падало сьвітло місяця, і заявили, що провадять посла а від кого, то він сам найліпше скаже.

Тоді проводир відділу удав ся разом з кількома товаришами на згірэ, але ледви зближив ся і глянув сидячому в лице, як розложив руки і закликав:

— Скшетуский! Ей Богу, се Скшетуский!

Намісник ані порушив ся.

— Мосці наміснику, не пізнаєш мене? се я, Биховець. Що тобі в ?.

Намісник мовчав.

— Збудиж ся, на Бога! Гей! товариші, а ходітьно!

Дійсно був се пан Биховець, що ішов з передною сторожію перед всіма вісками князя Яреми.

Тимчасом надходили і иньші полки. Вість про віднайденя Скшетуского рознесла ся блискавицею по хоругвах, отже всі спішили витати милого товариша. Малий Володийовский, двох Сичиньських, Дзік, Орпішевский, Мігурский, Якубович, Лэнц, пан Льонгінус Подбіпэнта і множество иньших офіцирів бігло на перегони на згірэ. Але надармо говорили до него, кликали по імени, шарпали за рамена, старали ся піднести — пан Скшетуский дивив ся на них широко отвореними очима і не пізнавав нікого. А радше противно, здавало ся, що їх пізнає, але вони для него зівсім обняті. Тоді сі, що знали про эго любов до Элени, а майже всі вже знали, приганувши собі, в яким тепер місци находять ся і глянувши по чорні згарища і сіре попелище, зрозуміли все.

— Від болю запамятав ся — шепнув оден.

— Десперация помішала ему розум.

— Запровадьте эго до ксьондза. Може як эго зобачить, то ся опамятає.

Пан Льонгінус ломав руки. Всі обступили намісника колесом і гляділи на него зі співчутєм. Дєкстрі отирали рукавами сльози, иньші жалісно зітхали. Аж нагло з колеса висунула ся якась стать і зближивши ся звільна до намісника, положила ему обі руки на голову.

Був се ксьондз Муховэцкий.

Всі замовкли і повклякали, якби в вижиданю чуда, але ксьондз не зробив чуда, лишень, все тримаючи руки на голові Скшетуского, підніс очі до неба, осьвіченого місячним сяэвом, і почав голосно говорити:

— Патер нєстер, кві ес ін целіс! санкѣіцетур номен Ту-

ум, адвеніят регнум Туум, фіят волюнтас Туа! (Отченаш іже эси... і т. д.)

Ту перервав і по хвилі повторив голоснійше і урочистійше:

— ... Фіят волюнтас Туа!... (Да будет воля твоя.)

Запанувала глибока тушина.

— ... Фіят волюнтас Туа!... повторив ксьондз третій раз.

Тоді з уст Скшетуского вийшов голос безмірного болю, але і резигнації:

— Сікут ін цельо, ет ін terra! (Яко на небесіх, так і на землі.)

І лицар кинув ся з плачем на землю.

LVII

Щоби в'яснити, що заїшло в Розлягах, треба нам трохи вернути ся в минувшість, аж до сеї ночі, коли пан Скшетуский вислав з Кодака Ржендзяна з листом до старої княгині. В листі містила ся усильна просьба, щоби княгиня, забравши Елену, їхала як найскорше до Лубнів під опіку князя Яреми, бо війна розпочне ся леда хвиля. Ржендзян, сівши на чайку, котру пан Гродзіцький послав з Кодака по перох, пустив ся в дорогу і плинув вільно бо їхав в гору ріви. Під Кременчуком стрінули війська, що плили під проводом Кречовського і Барабаша, вислані гетьманами против Хмельницького. Ржендзян бачив ся з Барабашем і оповів ему, яка небезпека грозить Скшетускому через їзду на Січ. Отже просив старого полковника, щоби пострічи з Хмельницьким не забув упінути ся о посла. Потім поїхав дальше.

До Чигирина прибули досвіта. Ту зараз окружила їх сторожа семенів, питаючи, що вони за одні? Відповіли, що їдуть з Кодака від пана Гродзіцького з листом до гетьманів. Мимо того однак покликано старшого і Ржендзяна, щоби пішли оповісти ся полковникови.

— Якому полковникови? — питає старший.

— Панови Лободі — відповів осаул зі сторожі, — котрому гетьман великий розказав, щоби затримувати і допитувати всіх, що приїздять з Січи до Чигирина.

Пішли. Ржендзян ішов сьміло, бо не сподівав ся нічого злого, знаючи, що ту ростягає ся гетьманська власть. Запроваджено їх близько Дзвснецького кута до дову пана Желінського, в котрім була квартира пскловника Лободи. Але ту сказано їм що полковник виїхав еще досьвіта до Черкасів і що эго заступить підпскловник. Отже чекали досить довго. Аж вкінци отворили ся двері і ожданый підполковник виїшов до кімнати.

На эго вид задрожали під Ржендзяном коліна.

Був се Богун.

Власть гетьманів простягала ся эще до Чигирина, бо Лобода і Богун не перейшли эще до Хмельницького, противно, осьвідчали ся голосно за Річию посполитою. Проте гетьман великий визначив їм пскстій в Чигирині і розказав держати сторожу.

Богун усів за столом і почав випитувати прибувших.

Старший, що віз лести пана Гродзіцкого, відповідав за себе і за Ржендзяна. По огляненю листів молодий підполковник почав нильно випитувати, що чувати в Кодаці, і було очевидним, що мав велику охоту довідати ся, з чим пан Гродзіцкий вислав до гетьмана людей з чайкою. Але старший не вмів на се відповісти, а лист був припечатаний печатею пана Гродзіцкого. Отже випитавши хотів їх вже Богун відправити і сягнув гукою до калити, щоби їм дати на пиво, ксли в тім отворили ся двері, і до кімнати влетів як грім пан Заглоба.

— Слухай Богун! — закликав — зрадник Допул затаїв найліпший трійняк. Пішов я з ним до пивниці — дивлю ся: сіно не сіно, як раз коло угла. Питаю ся: що се? — Оухе сіно! — каже. Коли я не пляну близше. аж ту головка від буклага визирає як Татарин з трави! О! сякий такий сину! кажу, поділимо ся рбстою, ти зіш сіно, бось віл, а я випю мід, бом чоловік. І от приношу буклаг, щобишь спробував; дай лишень чарок.

Сказавши се пан Заглоба взяв ся одною рукою під бік, а другою підніс буклаг верх голови і почав сьпівати:

"Гей Ягусь, гей Кундусь, дай эно шкляніц,

"Дай також і пися, нэ зважай на ніц!

Ту пан Заглоба урвав нагло, побачивши Ржендзяна, поставив буклаг на столі і сказав:

— О! як мені Бсг милий сеж хлопець пана Скшетуского.

— Чий? — спитав скоро Богун.

— Пана Скшетуского, намісника, що поїхав до Кодака, а мене ту перед виїздом почастував таким лубенським медом, що нехай ся всякий иньший з під віхи сховає! Щож там коло твого пана чувати? що? здоров.

Здоров і казав ся вашмосці кланяти — сказав змішаний Ржендзян.

— Великий се кавалір. А якже ти знайшов ся в Чигирині? Чому тебе пан з Кодака відіслав?

— Пан звичайно як пан — каже хлопець, — має свої сирави в Лубнях, за котрими мені казав вернути, бом не мав в Кодаку що робити.

Через цілий сей час Богун вдивляв ся бистро в Ржендзяна і нагло сказав:

— Знаю і я твого пана, бачив эго в Розлогах.

Ржендзян перекривив голову і наставивши ухо, ніби то не почув, спитав:

— Де?

— В Розлогах.

— Се Курцевичів — сказав Заглоба.

— Чий? — питає знов Ржендзян.

— Виджу, що ти щось оглух — сказав Богун сухо.

— Бо я ся не виспав.

— То ся эще виспиш. Кажеш отже, що тебе твій пан вислав до Лубнів.

— А якже.

— Певно там має якусь любку — сказав пан Заглоба, — до котрої посилає через тебе поздоровлення.

— Чи я знаю, мій эгмосць, може і має, а може і немає — каже Ржендзян.

Опісля вклонив ся Богунови і пану Заглобі.

— Нэх бендзэ похвальони! — сказав, збираючи ся до відходу.

— На віки! — відповів Богун, — Заждино, пташку, не спіши ся. А чому ти передімною таїв, що ти слуга пана Скшетуского?

— А бо мене ся эгомосьць і не питав, а я собі думаю: що маю о будь чім говсрити? Нэх бендзэ похвальо...

— Зажди кажу. Везеш які листи від пана?

— Панська річ писати, а моя, як слуги, віддати, але лишень тому, до кого писані; проте най мені вільно буде попрощати вашмосців.

— Богун зморщив свої соболіні брови і заплескав в долоні. Сей час впало до кімнати двох семенів.

— Обшукати эго! — закликав, глядячи на Ржендзяна.

— Як жию, то ту робить ся надімною насильство! — верещав Ржендзян. — Я також шляхтич, хоч слуга, а вашмосць панове за сей поступок будети відповідати перед судом.

— Богун! занехай эго! — вмшав ся пан Заглоба.

Але тимчасом оден з семенів знайшов в Ржендзяна за пазухою два листи і віддав їх полковникови. Богун сказав семенам вийти і звернувши ся до пана Заглоби, сказав:

— Читай, а я буду уважати на хлопця.

Заглоба прижмурив ліве око, на котрім мав скалку, і читав адрес:

”До милостивої пані і добродійки Я. В. Княгині Курцевичевої в Розлогах.“

— Тось ти, пташку, їхав до Лубнів і не знаєш де Розлоги? — сказав Богун, поглядаючи страшним зором на Ржендзяна.

— Де мені казали, там я їхав! — відповів хлопець.

— Чи маю отворити? Сігіллям (печатка) шляхосьцьке сьвята річ — запримітив пан Заглоба.

— Мені ту гетьман великий дав право переглядати всі листи. Отвирай і читай.

Заглоба отворив і читав:

— ”Мені вельми милостива пані і т. д. Доношу В. М. Пані, що я вже станув в Кодаку, звідки, дай Боже, щоби щасливо, виїду

сегодня рано на Січ, а тепер пишу се в ночи, не могути спати від журби, щоби там вас не стрінула яка пригода від сего розбишаки Богуна і эго гільтаїв. Кшиштоф Гродзіцкий оповідав, що незадовго вибухне велика війна і що чернь також повстане, проте закликаю благаю В. М. Паню, щоби се в тій хвилі, хочби еще і степи не висохли, хочби верхом зараз з княжною зволікала виїхати до Лубнів і сего не понехала, бо я не зможу на час вернути ся. Котру то просьбу зволь В. М. Пані зараз сповнити, щоби я міг бути забезпечений що до приреченої мені щасливости і по повороті розрадувати ся. А замість маеш В. М. Пані з Богунем зволікати і обіцяти мені дівку, кидати ему піском в счи, то ліпше схоронити ся суб тутелям (під опіку) князя, мого пана, котрий певно вишле до Розлогів презідієм (залогу), і так охороните маєтність. При тім маю честь і т. д. і т. д.“

— Гм! мосці Богуне! — сказав Заглоба, — гусар щось тобі хоче приправити роги. То ви до одной дівки залицяли ся? Чсмусь мені не сказав? Але потіш ся, бо і мені пригодило ся...

Нагло розпочатий жарт застиг на устах пана Заглоби. Богун сидів неперушно при столі, але эго обличе було неначе стягнене конвульсиями, бліде, очи замкнені, брови поморщені. Діяло ся з ним щось страшного.

— Що тобі? — запитав пан Заглоба.

Козак почав горячково махати рукою а з эго уст вийшов придавлений, захриплий голос:

— Читай, читай другий лист.

— Другий э до княжни Элени.

— Читай читай, читай!

Заглоба зачав:

”Найсолодша улюблена Гальшко, серця мого пані і королево Тому що з причини княжої служби мушу еще довший час лишити ся в сих сторонах, пишу цю те до стрийни, щоби се зараз їхали до Лубнів, в котрих жадна для твоєї невинности шкода не може від Богуна повстати, і наша взаїмна любов на небезпеку не буде нєражена. . . .“

— Досить! — крикнув нагло Богун, і зірвавши ся в шалі

від стола, скочив до Ржендзяна. Обух засвистів в его руці і нещасний служка, вдарений в груди, лишень зойкнув і повалив ся на підлогу. Богун неначе безпритомний кинув ся до пана Заглоби і вирвав ему листи.

Заглоба вхопив буклаг з медом, і скочивши до печи, кричав: — Во імя Отца і Сина і Сьвятго Духа! Чоловіче, чи ти ся сказив, чи опалів? успокійже ся, спамятай ся! Всади лоб в ведро, до сто чортів — чуєш?

— Крєви, крові! — кричав Богун.

— Чи тобі розум помішав ся? всадиж лоб в ведро, кажу тобі! Маєш вже кров, розливєсь єї, і то не винно. Уже сей нещасливий хлопчисько не дихає. Чорт тебе омқтав, або може ти сам як чорт! опамятай ся, а ні, то чорт тебе бери поганський сину!

Так вередуючи, присунув ся пан Заглоба з другого боку стола до Ржендзяна і схиливши ся над ним, почав его мацати по грудях і прикладати руку до уст, з котрих пустила ся кров — обильно.

Богун вхопив ся руками за голову, кинув ся до дверей, вивалив їх ногою і вилетів до сінній.

— Лети на зломану голову! — сказав до себе пан Заглоба. — Лети і розбий голову об стайню або стодолу. А то фурия! Эцем нічого подібного в житю не бачив. Зубами так клапає, як пес на зальотах! Але сей неборачиско жиє эще. Далєбіг, эсли ему сей мід не поможе, то хиба брєхав, що жляхтич.

Так муркотючи, спер пан Заглоба голову Ржендзяна на своєх колінах і почав ему поволи вливати трійняк в пссинїлі уста.

— Побачимо чи маєш добру кров в ссбі — говорив дальше до омлілого, — бо жидівська, підляна медєм або вином, варить ся хлопська, яко лїнива і тяжка, іде на спід, а лишень шляхоцька анімує (оживляє ся) і творить знаменитий лїквор, котрий дає тілу хоробрости і фантазії. Иньшим нациям дав пан Эзус ріжні иньші налитки, щоби кожда мала свою потїху...

Ржендзян зойкнув глухо.

— Ага хочеш бїльше! Ні пане брате, позволїже і менї...

ось так. А тепер, коли вжеєь дав знак житя, то хиба перенесу тебе до стайні і положу де в куті, щоби тебе сей козацький смок до решти не роздер, як поверне. Небезпечний сей приятель, нехай го чорти заберуть, бо бачу, що має руку швидшу від розуму.

Сказавши се, пан Заглоба підніє Ржендзяна з землі з легкостію, що вказувала на незвичайну силу, і вийшов до сіний, а відтак на подвір'я, на котрім кільканайцять семенів грало в кости на розстеленім на землі килимі. Побачивши зго семени повставали, а він сказав:

— Хлопці, а возьміть мені сего хлопчиска і положіть на сіні. І нехай котрий побігне по цирулика.

Розказ виконано сейчас, бо пан Заглоба, як приятель Богуна, мав велику псавагу у Козаків.

— А де то полковник? — запитав.

— Казав собі дати коня і поїхав до полкової кватири, а нам також казав бути на поготівлю і мати коні посідлані.

— То і мій готовий?

— Готовий.

— То давай. Знайду полковника при полку.

— А от се він надїздить.

Дійсно. перед темною камінною брамою обістя було видно Богуна, що надїзжав з ринку, а за ним показали ся з далека списи сто кількадесяти молодців, очевидно готових до походу.

— На коні! — крикнув через сіни Богун на позіставших на подвір'я семенів.

Всі кинули ся до коний Заглоба вийшов перед браму і глянув уважно на молодого підполковника.

— Ідеш в похід? — запитав.

— Так.

А куди чорт провадить?

— На весіля.

Заглоба приступив ся ближше.

— Бій ся Бога, синку! Гетьман казав тобі стеречи міста, а ти і сам ідеш, і семенів береш з собою. Зломиш розказ. Ту

товпи черни чекають догідної хвилі лишень щоби кинутись на шляхту — погубиш місто і наразиш ся на гнів гетьмана.

— На погибель містєви і гетьманови!

— Розходить ся о твою голєву!

— На погибель і мєйй голєві.

Заглоба побачив, що шкода говєряти з Козаком. Затаїв ся, і хочби себе і других мав погубити, мусїв свєго доказати. Заглоба додумав ся, куди мав похід рушити, але сам не знав, що з собою почати: їхати з Богуном, чи лишити ся? Ихати було небезпечно, бо значило те саме, що вмшати ся в грізнім, воєннім часі в авантурничу кримінальну справу. А лишити ся? Чернь дійсно лишень чекала вісти з Січи, хвилі гасла до різні, а можеби навіть і не чекала, колиби не тисяча семенів. Вєгуна і єго велика повага на Україні. Міг виправді пан Заглоба схоронити ся і до обозу гетьманів, але мав свєі причини, що не хотїв сєго робити. Чи був се який вирок за убийство, чи якийсь манкамент в книжках, знав тїьки він сам, досить, що не хотїв в счи лїзти. Жаль єму було покидати Чигирин. Так єму було добре, так ту ніхто про ніщо не питав, так вже пан Заглоба зжив ся зі всіма, і зі шляхтою, і зі старостинськими економами, і з козацькою старшиною. Правда, що старшина тепер розїхала ся, а шляхта сидїла тихо по кутах, босячи ся бурі, але преці Богуна був компаном над компанями. Пізнавши ся при шклянци, збратали ся з Заглобою відразу. Від тоді не бачено одного без другого. Козак сипав золотом за двох, шляхтич брєхав за трох, і обом єднаковє неспокійним духам було добре з собою.

Коли отже тепер прийшло, або лишити ся в Чигирині і іти під ніж черни, або їхати з Богуном, пан Заглоба рішив ся на се другє.

— Колись такий десперат, — сказав — то поїду і я з тобою. Може ся придам, або погамою, як буде треба. Вже ми ся так допасували з собою як гудз з петельєсю, але я ся того всего не сподївав.

Богун не відповів нічого. За пів години двїста семенів стало в походовім єсрядку, Богун виїхав на чоло а з ним і пан Заглоба. Рушмали. Хлопи, стоячі купами на ринку, гляділи на

них з підлоба і шептали, вгадуючи де їдуть, і чи скоро вернуть.

Богун їхав мовчки, замкнений в собі, таємничий, і понурый як ніч. Семени не питали де їх веде. За ним готові були іти хочби на край світа.

Переправивши ся через Дніпро, виїхали на лубенський гостинець. Коні йшли чвалом, підбиваючи тумани куряви, але що день був душний, сухий, то незадовго покрили ся піною. Звільнили стже в бігу і розтягнули ся на гостинці довгим, поперериваним пасмом. Богун висунув ся наперед, пан Заглоба порівнав ся з ним хочачи зачати розмову.

Обличчє молодого ватажка було спскійне, лишень малював ся на нїм смертельний смутск. Неначе далечїнь, в котрій топив зір там на півночи за Кагамликом, біг коня і степовий воздух утихомирили в нїм внутрішню бурю, котра зірвала ся по прочитаню листів, що від Ржендзян.

— Жар іде з неба — сказав пан Заглоба — аж солома в чоботах парить. І в полотняній кїтли загорячо, бо зівсім нема вітру. Богун, слухайно Богун!

Богун глянув своїми глибокими, чорними очима, якби збуджений зі сну.

— Вважай синку — говорив пан Заглоба — щоби тебе не заїла мелянколія, котра як лиш вийде з печінки, до э эї властиве пристановиско, і ударить до голови, то легко може і розум помішати. Не знав я, що з тебе такий романсовий кавалїр. Мусївесь ся в маю уродити, а се э місяць Венери, в котрім э такий дивний воздух, що навіть трїска до трїски зачинає залицяти ся, а люди уроджені в тїм місяци мають в костях більшу цікавість до жінок як другі, Однакж той виграє, хто ся уміє погамувати. Дятого раджу тобі, щоби ти лише занехав пімсти. До Кирцевичів можеш мати слухну уразу, але чи се лиш одна дівка на світі?

Богун, як колиби відповідаючи не Заглобі, але власному жалєви, відпові сумно:

— Одна сна зазуля, одна на світі!

— А хочби і так було, то скоро она до другого кукає, то тобі нічого з того. Справедливо говорять, що серце се охотник, кот-

рий служить під яким хоче прапором. Потім подумай, що се дівка великого роду, бо Курцевичі, як чую, виводять свій рід від князів... Виски се пороги.

— До чорта мені ваші пороги, ваші пергаміни! — Ту підполковник ударив з цілої сили в рукоять шаблі. — От мені рід, ось мені право і пергамін, ось мені сьвіт і дружба! О зрадники! о вража кров проклята! Добрий вам був Козак, другом був і братом, до Криму з ними ходити, добро турецьке брати і ділити ся добичею. Эй голубили, і синком звали, і дівку прирекли, а тепер що? Прийшов шляхтич, вицацаний Ляшок, і ст. Козака, синка і друга відступили — душу видерли, серце видерли, другому доня, а ти хоч землю гризи, ти Козаче, терпи, терпи!...

Голос ватажка дрозжав; затиснув зуби і почав п'ястуками бити ся в широкі груди, що аж ішов відгомін якби з під землі.

Настала хвиля мовчання. Богун віддихав тяжко. На переміні біль і гнів рвали зблідлу душу Козака. Заглоба чекав доки не успокоїть ся.

— Що ти отже думаєш робити, нещасний юнаку? як собі поступиш?

— Як Козак по козацьки.

— Гм, вже виджу, що то буде. Але меньше з тим. Одно тобі лишень скажу, що се добра Вишневицьких і до Лубнів недалеко. Пан Скупетуский писав до сеї княгині, щоби ся там з дівкою схоронила, се значить, що они э під княжою опіксю, а князь э грізним львом...

— І хан лев, а я ему в горло влазив і огнем сьвітив в сліпаки!

— Що ти, шалена голово, хочеш князеви війну виповідати?

— Хмель і на гетьманів пірвав ся. Що мені ваш князь!

Пан Заглоба став ся еще неспокійнішим.

— Тьфу! до дідька. Та се попросту пахне бунтом. Віс армат, раптус пуеллэ і ребелія (оружна сила, п'рванэ дівчини і бунт), се ніби кат, шибениця і стричок. Добра шістка, мсжеш нею заїхати, як недалеко то високо. А Курцевичі будуть боронити ся.

— Тай щс? Або мені погибель, або їм. От я-душу би згубив

за них, за Курцевичів, они мені були брати, а стара княгиня мати, котрій я дивився в очи як пес! А як Василя зловили Татари, хто до Криму пішов? хто его відбив? — я! Любив їх і служив їм як раб, бо думав, що тим собі дівчину вислужу. А они за се продали, продали мене, як раба, на злую долю і на нещастя... Вигнали проч — так і піду, лишень вперед поклонюся за хліб і сіль, щом у них їв, по козацьки заплачу і піду, бо всю дорогу знаю.

— І де підеш, коли з князем зачепити ся, до Хмеля до обозу? Богун не відповів нічого, вдарив коня нагайкою і полетів наперед, а пан Заглоба почав роздумувати, в які то тарапати попав ся. Не улягало сумнівови, що Богун задумав напасти на Курцевичів, пімстити свою кривду і забрати дівчину силоміць. І в тій справі бувби ему пан Заглоба дотримав компанії. На Україні лучали ся такі справи часто, а часом навіть уходили плазом. Вправді, що коли напасник не був шляхтичем, то справа була більше замотана і небезпечна, але знов вимір справедливости прсти Козака був дуже трудний, бо де его було шукати і ловити? По провані утікав в дикі степи, де не сягала людська рука — і тільки его бачили; а коли вибухла війна, коли Татари напали на край, тоді винсвник знов впливав, бо тоді право спало. Так міг і Богун охоронити ся від одвічальности, а пан Заглоба не потребував преці чинно ему помагати і брати на себе половину вини. Не бувби остаточно сего ніяк не зробив, бо хоч Богун був его приятелем, то преці не випадало панови Заглобі, шляхтичеви, входити в спілку з Козаком проти шляхти, тим більше, що знав пана Скупетуского і з ним пив.

Пан Заглоба був не яким будь завадиякою, але его завадияцтво мало певні границі. Гуляти по чигиринських корчмах з Богуном і иншою козацькою старшиною, особливо за їх гроші — овшім, бо в виду козацької прози добре було таких людей мати приятелями. Пан Заглоба дуже дбав о свою шкіру, що вже впрочім була не в однім місци вицерблена, — аж нараз спостеріг, що через сю приязнь заліз в велике болото. Бо було ясним, що если Богун пірве дівчину, наречену княжого поручника і любимця, то задере ся з князем, а тоді не лишить ся

ему їчого иньшого, як хиба утікати до Хмельницького і прилучити ся до бунту. На то клав пан Заглоба що до своєї особи рішуче "вето" (не позволяю), бо зівсім не мав заміру прилучати ся до бунту для гарних Богунових очий, а до того бояв ся князя як огню.

— Тьфу! тьфу! — муркотів тепер до себе — крутив чортом за хвіст, а він тепер мисю буде крутити і то за голову і певно вкрутить Нехай ясний грім вдарить в того підполковника з это жіночим лицем а татарською рукою. Отсм ся вибрав на весіля, чисте песа весіля, як мені Бог милий! Нехай Перун вибє всіх Курцевичів і все бабство накупу! Що мені до них вони вже мені не потрібні. На кім ся змололо, а на мині ся скрепить. І за що? чи то я хочу женити ся? Нехай дідько женить ся, мені все одно. Що я маю до діла з сею справою? Піду з Богунем, то мене Вишневецький зі шкіри обідре; піду від Богуна, то мене хлопши затовчуть, або і він сам, не чекаючи на других. Найгірше се братати ся з грубіянами. Добре мені так. Волівбим бути конем на котрім сиджу, ніж Заглобою. Вийшовєм на козацького блазна. Вішавєм ся коло гультіпаки, той зівсім слушно виправлять мені шкіру на два бски.

Так роздумуючи, пан Заглоба аж зіпрів, і поспав в әще гірший гумор. Спека була велика, кінь ішов тяжко, бо довго застояв ся на стайни, а пан Заглоба був грубим чоловіком. Мій Боже, щоби тепер дав щоби сидіти в холодку, в господі, при шклянці зимного пива, а не товчи ся по спеці і гнати спаленим степом.

Хоч Богун наглив, то однак звільнив в бігу, бо жара була страшенна. Попасли трохи коні, а за той час Богун розмовляв з осаулами, очевидно давав їм розкази, що мають робити, бо дотепер не знали навіть, куди їдуть. До ух пана Заглоби дійшли послідні слова розказу:

— Чекати вистрілу!

— Добре, батьку!

Богун звернув ся нагло до него:

— Ти їдеш зі мною наперед?

— Я? — сказав Заглоба з очевидно злим гумором — я тебе так люблю, щом вже одну пловину душі для тебе випотив, чому-

бим не мав і другої випотити? Ми як контуш і підшцвка; маю надію, що нас чорти разом заберуть, що мені впрочім все одно, бо думаю, що і в пеклі не в горячийше.

— Їдьмо.

— На зломану голову.

Рушили вперед, а за ними незабаром і Козаки, але сі останні їхали звільна, так, що незадовго лишили ся по заді, а в кінці зівсім стратили ся з очий.

Богун з Заглобою їхали мовчки побіч себе, оба задумані глибоко. Заглоба шарпав вуси і було видно, що тяжко працює головою; може собі укладав, якимби способом вивинути ся з тих тарапатів. Хвилями муркотів щось до себе то спозиував на Богуну, на котрого обличу малював ся на перемену то нестриманий гнів, то смутек.

— Дивно, — думав собі Заглоба — що такий красавець, а дівки не міг собі приєднати. Козак се правда, але знаменитий лицар і підполковник, що чи скорше, чи пізнійше, эсли лишень не прилучить ся до бунту, буде нобілітований (дістане шляхоцтво), що в прочім лишень від него самого залежить. А хоч і пан Скшетуский знаменитий лицар і вродливий, але з тим мальованим ватажком що до вроди не може рівнати ся. Гей возьмуть ся они за лоби як ся стринуть, бо оба добрі забіяки.

— Богун, а чи знаєш добре пана Скшетуского? — запитав нагло Заглоба.

— Ні — відповів коротко ватажко.

— Тяжку будеш мати з ним розправу. Видів я його також, як собі двері отвирав Чаплінським. Се силач, вмів пити і вмів бити.

Ватажко не відпсвідав — і знов оба віддали ся власним думкам і журбам, а лишень пан Заглоба роздумуючи повтаряв від часу до часу: "Так, так, нема ради!" Минуло кілька годин. Сонце помандрувало десь ген на захід, до Чигирина; від сходу повівав холодний вітрець. Пан Заглоба скинув рисій ковпак, потягнув долонею по мокрій голові і повторив эще раз:

— Так, так, нема ради.

Богун пробудив ся неначе зі сну.

— Що ти сказав? — запитав.

— Кажу, що незадовго буде темно. Чи далеко еще?

— Недалеко.

За годину дійсно стало темно. Але вже віхали в лісистий яр; аж на кінці яру заблимало світло.

— Се Розлоги — сказав нагло Богун.

— Так, брр! щось холодно в сім ярі.

Богун затримав коня.

— Чекай! — сказав.

Заглоба глянув на очи ватажка, що мали сю прикмету, що світили в ночі, горіли тепер як похідні.

Оба стояли довгий час непорушно на краю яру. Вкінці з далека дало ся чути порсканє коний. Се Богунові Козки надїздили звільна з глибини ліса.

Осаул надїхав по розкази, які ему Богун сказав шепотом до уха, по чім Козаки знов затримали ся.

— їдьмо! — сказав Богун до Заглоби.

За хвилю зарисували ся перед їх очима темні маси двірських будівель, шони і колодязні журавлі. В дворі було тихо. Пси не гавкали. Великий золотий місяць світив над будинками. З саду доходив запах вишневого і яблоневого цвіту, всюди було спокійно, ніч була так чудова, і дійсно лишень бракувало, щоби десь відїзвав ся теорбан під вікнами гарної княжни.

В декотрих вікнах було еще світло.

Два їздці зблизило ся до брами.

— Хто там? — відозвав ся голос нічного сторожа.

— Не пізнаєш мене, Максиме?

— Се ваша милість, Слава Богу!

На віки віков. Отвирай. А що там у вас?

— Все добре. Ваша милість давно вже не були в Розлогах.

Завіси брами заскрипіли переразливо, міст спустив ся на фосу, і оба їздці віхали на майдан.

— А слухай Максиме, не замикай брами і не підноси мосту, бо зараз виїджаю.

— То ваша милість так як по огонь?

— Так. Привяжи коні до палика.

XVIII.

Курцевичі еще не спали. Якраз вечеряли в тих сінях, вилонжених зброєю, що тягнули ся через цілу широкість дому, від майдану аж до саду з другої сторони. На вид Богун і пана Заглоби позривали ся на рівні ноги. На лиці княгині відбило ся не лишень здивованє, але і незадоволенє а zarazом перестрах. Молодих князів було лишень двох: Симеон і Миколай.

— Богун — сказала княгиня. — А ти ту що робиш?

— Прихав поклонити ся вам, мати. А що не радісьте мені?

Радам тобі, рада, лишень дивую ся щєсь прихав, бом чула, що в Чигирині стоїш на сторожі. А кого нам Бог з тобою зіслав?

Се є пан Заглоба, шляхтич, мій приятель.

— Радісьмо вашмосці — сказала княгиня

— Мосця пані — відповів шляхтич. — Правда, що гість не в пєру гірш Татарина, але і се правда, що хто хоче дістати ся до неба, той мусить подорожного в дім прийняти, гєлєдного накормити, прагнушого напоїти.

— Сідайте отже, їдьте і пийте — говорила стара княгиня. — Дякуємо, щєсте загостили. Но, не, Богун, але я ся тебе не сподівала, хибя маєш до нас яку справу.

— Може і маю — сказав звільна ватажко.

— Яку? — запитала неспокійно княгиня.

— Прийде пєра, поговоримо. Позвольте відпочати. Іду просто з Чигирина.

— То видно було тобі до нас пильно.

— А куди би мені мало бути пильно, як не до вас. А князівна-доня здєрова?

— Здорова — сказала сухо княгиня.

— Хотївбим нею очи потїшити.

— Елена спить.

— То шкода. Бо я довго не забавлю.

— А куди їдеш?

— Війна, мати! нема часу. Леда хвиля гетьмани в поле вярять, а жаль буде Запорожців бити. Мало то ми разів з ними їздили по добро турецьке — правда, князі? — по морю плавали, сіль і хліб разом їли, пили, гуляли, а тепер ми їм вороги.

Княгиня глянула бистро на Богуну. Через голову перейшла її думка, що може Богун має замір прилучити ся до повстання і приїхав її синів вибадати.

— А ти що думаєш робити? — запитала.

— Я, мати? а щож? тяжко своїх бити, але треба.

— Так і ми зробимо — відповів Симеон.

— Хмельницький зрадник! — додав молодий Миколай.

— На погибель зрадникам! — сказав Богун.

— Нехай їм кат сьвітить! — закінчив Заглоба.

Богун знов почав говорити:

— Так то на сьвіті. Хто тобі нині приятелем, завтра Юдою. Нікому не можна вірити на сьвіті.

— Лишень добрим людем — сказала княгиня.

— Певно, що добрим людем можна вірити. Для того то я вам вірю і люблю вас, бо ви добрі люди, не зрадники. . .

Було щось так дивного в голссї ватажка, що через хвилю западувало глибоке мовчанє. Пан Заглоба дивив ся на княгиню і моргав своїм здсровим оком, а княгиня встромила свій зір на Богуну.

Сей говорив дальше:

— Війна не живить людей, але морить, длятого я хотїв вас эще видіти, нїм вирушу. Хто знає, чи верну, а ви би мене жалували, бо ви мої друзї сердечні, не правда?

— Так нам Боже допоможи! знаємо тебе від малого.

— Ти наш брат — дсдав Симеон.

— Ви князі, ви шляхта, а ви Козаком не гордили, в дїм приняли і крєвну доню обїцяли, бо ви знали, що для Козака без неї нї житя, нї бутя, так і змилювали ся над Козаком.

— Нема про що говорити — сказала спїшно княгиня.

— Ні мати, а про що говорити, бо ви мої добродії. Я про сив сего ось ту шляхтича, мого приятеля, щоби мене взяв за сина і приняв до гербу, щоби вам не було встиду, що віддаєте кривнячку за Козака. На се пан Заглоба згодив ся, і ми оба будемо старати ся о позволене сойму, а по війні поклоню ся пану гетьманови великому, котрий э ласкавий для мене, що би се попер, він же преці і Кречовському виробив нобілітацию.

— Боже тобі допоможі! — сказала княгиня.

— Ви щирі люди і я вам дякую. Але перед війною хотів бим эще раз почути з ваших уст, що ви мені даєте доню і що дотримаєте слова. Слово шляхотське не дим — а ви прецінь шляхта, ви князі.

Богун говорив повільним, урочистим голосом, але в його мові дрожала неначе грізьба, заповідаюча, що треба згодити ся на все, чого жадав.

Стара княгиня глянула на синів, они на ню, і через хвилю тревала мевчанка. Нагло сокіл, що сидів на берлі під стіною, заквилів, хоч було эще далеко до рана, а за ним відізвиали ся другі; великий беркут збудив ся, стріпав крилами і почав кракати.

Смоляки, що палили ся в грубах пригасли. В кімнаті потемніло і стало якесь понуро.

— Миколаю, поправ огонь! — сказала княгиня.

Молодий князь докинув скалок.

— Щож, прирікаете? — запитав Богун.

— Мусимо спитати Элени.

— Нехай она говорить за себе. Прирікаете?

— Прирікаємо — сказала княгиня.

— Прирікаємо — повторили князі.

Богун встав нагло і звернувши ся до Заглоби, сказав сильним голосом:

— Мосці Заглобо! Поклони ся і ти о дівчу, може і тобі приречуть.

— Що ти, Козаче, впив ся? — закликала княгиня.

Богун замість відповіді, витягнув лист Скшетуского і звернувши ся до Заглоби, сказав:

— Читай!

Заглоба взяв лист і почав читати серед глухої мовчанки.

Коли скінчив, Богун схрестив руки на грудях.

— Кому отже даєте дівку?

— Богун!

Голос підполковника був подібний до сичіня вужа.

— Зрадники, очайдухи, псявіри, Юди! . . .

— Гей, синки, до шабель! — крикнули княгиня.

Курцевичі скочили блискавкою до стін і вхопили за зброю.

— Мосці панове, спокійно! — закликав Заглоба.

Ал. їм договорив, Богун вирвав пістолет з за пояса і вистрілив.

— Эзус! — крикнув князь Симеон, поступив крок наперед, почав руками бити воздух і впав тяжко на землю.

— Служба, на поміч! — закликала розпучливо княгиня.

Але майже в тій хвили на подвірю зі сторони саду загреміли нові вистріли, двері і вікна вилетіли з лоскотом і кількадесят семенів влетіло до сінній.

— На погибель! — роздало ся з ріжних сторін.

На майдані відозвав ся дзвін на тревогу. Птаство в сіннях почало верещати; галас, стрілянина і крики заступили недавну тишину сонного двора.

Стара княгиня, виючи як вовчиця, кинула ся на тіло Симеона, що кидало ся в послідних конвульсиях, але зараз двох семенів вхопило єї за волосє і відтягнуло на бік, а тимчасом молодий Миколай припертий в куті сінній боронив ся зі встеклостію і львиною відвагою.

— Проч! — крикнув нагло Богун на окружаючих его Козаків. — Проч! — повторив громовим голосом.

Козаки відступили ся. Думали, що підполковник хоче спасти жите молодця. Але Богун з шаблею в руці сам кинув ся на князя.

Розпочала ся страшна поединча борба, на котру княгиня, тримана за волосє чотирома желізними руками, дивила ся горючими очима, з отвертими устами. Молодий князь звалив ся як буря на Козака, котрий, подаючи ся звільна назад, вивів его на середину сінній. Наг-

ло присів, відбив сильний удар і з оборони перейшов до атак.

Козаки, затримавши віддих в грудях, поспускали шаблі в долину і стояли як повкопувані, слідячи очима хід борби.

Серед тишини було чути лишень тяжкий віддих борючихся і свист або острій звук ударяючих о себе мечів.

Через хвилю здавалося, що Богун улягне під напором страшної сили і завзятости молодого князя, бо знов почав подаватися і заслоняти. . . Єго лице витягнулося, неначе від умучення. Миколай подвоїв удари, з підлоги піднялася курява і прислонила борючихся мовби мракою, але мимо того добачили сімени, що кров спливає по лиці підполковника.

Нагло Богун подався в бік, вістре князя потрафило в порожнечу, Миколай захитався від розмаху і похилився наперед, а в тій самій хвилі Богун рубнує єго в карк так страшно, що князь звалився неначе ражений громом.

Радісні оклики Козаків помішалися з нелюдським вереском княгині. Здавалося, що від вересків завалиться стеля. Борба була скінчена. Семени кинулися на зброю, порозвішували по стінах і почали її здирати. Богун дозволяв на все. Стояв він у дверях, що провадили до кімнат Єлени, заступаючи собою дорогу, і тяжко дихав від умучення. Єго лице було бліде і окровавлене, бо два рази вістре князя діткнуло єго голови. Дивився блудним зором на трупи Миколая і Симеона, то знов на посиніле обличчя княгині, котру семени, тримаючи за волосся, притискали колінами до землі, бо рвалася з їх рук до трупів дітей.

Верески і замішане змагалися в сінях щораз більше. Семени тягнули на посторонках челядь Курцевичів і мордували її без милосердя. Підлога була злита кровію і завалена трупами, сіни заповнені димом від вистрілів; стіни

були обдерті, навіть птаство побите.

Нагло двері, під котрими стояв Богун, отворили ся наостіж. Підполковник обернув ся і станув нагло.

В дверех вказав ся сліпий Василь, а коло него Єлена, вбрана в білу нагортку, сама бліда як нагортка, з розширеними від перестраха очима, з отвертими устами.

Василь ніс хрест, котрий тримав перед головою обома долонями. Серед замішаня, що панувало в сїнях, серед трупів, калуж крови, блиску шабель і розгорілих очий, дивно, як урочисто виглядала ся висока, вимарніла стать з сивіючим вже волосом і чорними ямами замість очий. Сказавсь: дух, або труп, що скинув смертне покривало і приходить карати злочин.

Крики замовкли. Перестрашені семени подали ся в зад; тишину перервав спокійний але зболілий голос князя:

— Во імя Отца, і Спаса, і Духа, і Сьвятої Пречистої! Мужі, що приходите з далеких сторін, що приходите в імя Боже?

— Бо сказано: Блажен муж в дорозі, що ідучи, голосить слово Боже.

— А ви, чи добру новину несете? Чи єсьте апостолами?

Смертельна тишина запанувала по словах Василя, а він звернув ся звільна з хрестом в одну сторону, відтак в другу, і говорив дальше:

— Горе вам, братя, бо котрі для зиску або мести війну чинять, будуть осуджені на віки... Молім сз щоби сьмо зазнали милосердя. Горе вам, братя, горе мені! О! о! о!

Зойк вирвав ся з грудий князя.

— Господи помилуй! — відізвиали ся глухі голоси семенив, котрі під впливом неописаного страху почали хрестити ся побожно.

Нагло дав ся чути дикий, переразливий голос княгині:

— Василю! Василю!...

Було в еї голосі щось так роздираючого, неначеби се був послідний голос перерваного житя. І дійсно давлячі

єї колінами семени почули, що вже не силує ся вирвати з їх рук.

Князь дрогнув, але сейчас заставив ся хрестом від сторони, звідки доходив голос, і відповів.

— Душе осуджена, що кличеш з глибини, горе тобі!

— Господи помилуй! — повторили семени.

— До мене, семени! — закликав в тій хвилі Богун і захитав ся на ногах. ..

..— Батьку! ти ранений?

— Так! Але се нічого! Кров мені зійшла. Гей, хлопці! стережіть мені сеї доні, як ока в голові. Окружити дім, нікого не випускати... Князівно..

Не міг більше говорити, губи ему побіліли, а очи зайшли туманом.

— Занести отамана до кімнат! — закликав Заглоба, що вилізши з якогось кута, зявив ся нагло при Богунови. — Се нічого, се нічого, — говорив, обмацавши палцями рани. — Завтра буде здоровий. Вже я ся ним займу. Злагодьте хліба з павутинем. Ви, хлопці, ідіть до чорта погуляти з дівками в челядній хаті, бо ту вас не треба, а двох нехай перенесе отамана. Беріть его. Ось так Забирайтеж ся до лиха, чого стоїте? Дому пильнувати — я сам буду доглядати отамана.

Двох семенів понесло Богуна до примежної кімнати, а решта вийшла з сіній.

Заглоба зблизив ся до Єлени, і сильно моргаючи оком, сказав скоро та тихо:

— Я приятель пана Скшетуского, не бій ся. Відпровадь лишень спати свого пророка і чекай на мене.

Сказавши се, відійшов до кімнати, де двох осаулів поклато Богуна на турецькій софі. Сейчас вислав їх по хліб і павутине, а коли ему се принесено, заняв ся перевязуванем ран молодого отамана з великою уміlostію, яку тоді посідав кождий шляхтич, набираючи хоч не хоч вправи від склююваня лобів порозбиваних в поединках, або на соймаках.

— А скажіть там семенам, — відізвав ся до осаулів — що отаман буде здоровий як риба, нехай там ним не журять ся. Обірвав то обірвав, але добре списав ся і завтра єго весіле, хоч і без попа. Єсли в дворі є пивничка, то можете собі позволити. От, вже і рани поперезувані. Ідїть же тепер, щоби отаман мав спокій.

Осаули пустили ся до дверей.

— А не випийте там цілої пивниці! — сказав єще пан Заглоба.

І усівши у головах підполковника, вдивляв ся в єго уважно.

— Но, чорт тебе не возьме від тих ран, хоч діставєсь добре. Зо два дни не рушиш ані рукою ані ногою — муркотїв сам до себе, дивлячи ся на блїде лице і замкнені очи Козака. — Шабля не хотїла видно зробити кривди катови, бо ти до него належиш і від него не вивинєш ся. Коли тебе повісять, то дїдько зробить собі з тебе ляльку для своїх дїтий, бось красавець. Ні, братчику, пеш ти добре, але зі мною довше не будєш пити. Шукай собі компанії межи гицлями, бо бачу, що любиш дусити, але я не буду з тобою шляхотських домів по ночах нападати. Нєхай тобі кат сьвітить, нєхай тобі сьвітить!

Богун зойкнув з тиха.

— О, стогни! о, вздыхай! Завтра будєш єще лїпше зітхати. Зажди лишєнь, татарська душе, княжни тобі ся захотїло? Ба! не дивую ся тобі: дївка - спеціал; але коли ти єго скоштуєш, то нєхай мїй дотеп пси з'їдять. Перше менї волосє на долони виростє...

Гамір помїшаних голосів дїйшов від майдану до ух пана Заглоби.

— Ага, певно вже ся дїбрали до пивниці — промуркотїв. — Піпете ся як барани, щоби ся вам добре спало; вже я буду чувати за вас всїх, хоч не знаю, чи будєте завтра тому радї.

Сказавши се, встав, щоби подивити ся, чи дїйсно

молодці познайомилися вже з княжою пивницею, і вступив на сам перед до сіній. Сіни виглядали страшно. На середині лежали скріплі вже тіла Симеона і Миколая, а в куті труп княгині, в сидячій, скуленій поставі, так як її придавили коліна семенів. Очи її були отворені, зуби вишкірені. Огонь, що горів в грубах, наповняв цілі сіни млавим світлом, що дрожало по калужах крови; впрочім панувала темрява. Пан Заглоба зблизився до княгині, щоби подивитися, чи ще не дихає, і положив руку на її лиці, але лице було вже холодне — отже вийшов скоро на майдан, бо его в тій кімнаті страх збирав. На майдані семени розпочали вже гулятику.

Огні були вже порозпалювані, а при їх блиску побіпан Заглоба стоячі бочки меду, вина і горівки, з повідбиваними днами. Семени черпали з них як зі студні, і і пили на смерть. Інші, загіті вже напитком, вганялися за молодицями з челядної, з котрих одні, перестрашені, виривалися або утікали на осліп скачучи через огонь, другі серед вибухів сьміху і вересків позволяли хапатися і тягнути до бочок або до огнищ, при котрих танцьовано козака. Молодці йшли присюди, перед ними крутилися дівчата, то посуваючи на перед, то знов подаючи в зад перед скорими рухами танцюристів. Приглядаючи в бляшані півкватирки, або сьпівали. Крики “уга”! роздавалися щораз голоснійше при втурі песього гавкоту, іржання коний і реву волів, які різано на вечеру. Подальше доокола огнища було видно хлопів з Розлогів, “підсусідків”, що на відголос стрілів і криків позбігалися гуртами з села, щоби подивитися, що ся діє. Не думали они боронити князів бо Курцевичів в селі ненавиджено, дивилися лишень отже на розбавлених семенів, поштуркуючи себе ліктями, шепчучи межи собою і зближаючи ся що раз більше до бочок з горівкою і медом. Гулятика ставала щораз крикливійша; молодці не черпали вже з бочок бляшанками, але саджали голови в бочки і пили; танцюючі дівчата обливано го-

рівкою і медом; лица були порозпалювані, з чуприн курило ся декотрі заточували ся вже на ногах. Пан Заглоба вийшов на ганок, кинув оком на пючих, відтак уважно вдивив ся в небо.

— Погода, але темно! — промуркотів. — Як місяць зайде, то хоч очи вибери...

Сказавши се, зійшов звільна до бочок і до напиваючих ся молодців.

— А дальше хлопці! — закликав — а дальше, не жалуйте собі! Гайда! Зуби вам не будуть терпнути. Дурень той, що ся сьогодні не впе за здоровле отамана. Дальше до бочок! у-га!

— У-га! — закричали радісно семени.

Заглоба розглянув ся на всі сторони.

— О сякі такі сини, нездари, очайдухи! — крикнув нагло — то самі пете як здорожені коні, а там тим, що тримають варту коло дому, ніщо? Гей там зараз мені їх змінити!

Розказ сповнено безпроволочно, і в одній хвилі кільканайцять пяних молодців кинуло ся, щоби заступити вартівників, що до тепер не брали участі в гулятиці. Сі надбігли сейчас, з легкою до зрозуміння скоростію.

— Гайда, гайда! — закликав Заглоба, показуючи на бочки з напитками.

— Дякуємо, пане! — відповіли, наповняючи бляшанки.

— За годину і там тих змінити!

— Слухаю! — відповів осаул.

Семенам виглядало зівсім на природну річ, що в заступстві Богуна обняв команду пан Заглоба. Таке вже не раз лучало ся і молодці бували тому раді, бо шляхтич позволяв їм завсїгди на все.

Вартівники почали отже пити разом з другими, а пан Заглоба зайшов собі знов у бесїду з хлопами з Розлогів.

— Хлопе! — питав старого "підсусїдка" — а далеко з відси до Лубнів?

— Ой далеко, пане! — відповів хлоп.

— На рано можнаби стати?

— Ой, не стане, пане!

— А на полудне?

— На полудне скорше.

— А куди треба їхати?

— Просто до гостинця.

— То є гостинець?

— Князь Ярема казав, щоби був то і є.

Пан Заглоба говорив умисно дуже голосно, щоби серед криків і галасу також і дехто з семенів міг его почувти.

— Дайте і їм горівки, — сказав до молодців, показуючи на хлопів, — але перше дайте мені меду, бо холодно.

Оден з семенів набрав з бочки гарцову бляшанку трійняку і подав его на шапці панови Заглобі.

Шляхтич взяв обережно в обі руки, щоби плин не розлив ся, приложив гарцівку до вусів і перехиливши голову в зад, почав пити поволи але без віддиху.

Пив, пив, — аж молодці почали дивувати ся.

— Бачив ти? — шептали оден до другого — трясця его мордувало!

Тимчасом голова пана Заглоби перехилилася звільна в зад, аж вкінці перехилилася дочиста, і він віднявши гарцівку від почервоного лица, надув губи, підніс брови і говорив немовби сам до себе:

— Ой! зівсім не злий, вистоялий. Зараз видно, що не злий. Шкода такого меду на ваші хамські горла. Добраби для вас була і брага. Моцний мід, моцний; чую, що мені полекшало і щом ся трохи потішив.

І справді полекшало пану Заглобі, в голові ему поясніло, набрав відваги, і було очевидним, що его кров, підлита медом, утворила знаменитий плин, про котрий він сам говорив, що від него по цілім тілі розходить ся хоробрість і відвага.

Кивнув Козакам рукою, що можуть дальше пити і від

вернувши ся, перейшов повільним кроком ціле подвірє, оглянув уважно всі закутки, перейшов міст на фосі і завернув ся коло частоколу, щоби подивити ся, чи варта добре стереже дому.

Перший вартівник спав; так само другий, третий і четвертий. Були потомлені дорогою, а до того прийшли вже п'яні на варту і відразу позасипляли.

— Мігбим еще і котрого з них викрасти, щоби мати опісля послугача — промуркотів пан Заглоба.

Сказавши се, вернув просто до двора, ввійшов знов до зловіщих сїний, заглянув до Богуна, а видячи, що ватажко не дає знаку житя, цофнув ся до дверей Єлени і отворивши їх з тиха ввійшов до кімнати, з котрої доходив гамір немов молитви.

Властиво була се кімната князя Василя, однак Елена оула коло князя, бо чула ся при нїм безпечнійшою. Сліпий Василь клячав перед образом Св'ятої Пречистої, перед котрим горїла лямпка, а Елена коло него; обое голосно молили ся. Побачивши пана Заглобу звернула на него перелякані очи. Заглоба положив палець на устах.

— Мосця панно, — сказав — я є приятелем пана Скшетуского.

— Ратуй! — відповіла Елена.

— Тому я і сюди прийшов; здай ся на мене.

— Що маю робити?

— Треба утікати, поки сей чорт лежить без притомности.

— Що маю робити?

— Перебери ся в мужеський убір і як запукаю до дверей, вийди.

Елена вагувала ся. Недовіре заблиснуло в єї очех.

— Маюж вацьпанови вірити?

— А що маеш ліпшо о?

— Правда, правда. — Але присягни мені, що не зрадиш.

— Розум вацьпанні помішав ся. Але коли хочеш при-

сягну: Так нехай мені допоможе Бог і сьвятий хрест!
Ту твоя згуба, ратунок в утечи.

— Так є, так є.

— Вдягни чим скорше мужеський убір і чекай.

— А Василь?

— Який Василь?

— Мій обожеволілий брат — сказала Єлена.

— Тобі грозить згуба, не ему — відповів Заглоба. — Є-сли він обожеволілий то він для Козаків сьвятий. Яж сам видів, що мають его за пророка.

— Так є, Богунови він нічого не завинив.

— Мусимо его лишити, инакше згинемо — і пан Скшетуский з нами. Спіши ся вацьпанна.

З тими словами пан Заглоба опустив кімнату і удав ся просто до Богуна.

Підполковник був блідий і ослаблений, але очи мав отворені.

— Ліпше тобі? — запитав Заглоба.

Богун хотів відповісти але не міг.

— Не можеш говорити?

Богун порушив головою на знак, що не може, але в тій самій хвилі біль проявив ся на его лиці. Очевидно, що від порушення заболіли его рани.

— То і кричатибись не міг?

Богун лишень дав знати очима, що ні.

— Ані ся рушити?

Такий самий знак.

— То еще ліпше, бо не будеш ані говорити, ані кричати, ані ся рухати, а я тим часом доїду до Лубнів. Если я тобі єї не здмухну, то позволю ся старій бабі змолоти на жорнах на осипку. Якто, лайдаку? думаєш, що мені не досить твоєї компанії, що я буду довше заходити собі з хамом? О небоже, ти думав, що про твое вино, твої кости, і твої хлопські залицянки я буду розбивати і піду з тобою до бунту? Ні, нічо з того, мій коханий.

В міру як пан Заглоба говорив, чорні очі ватажка отвирали ся все ширше і ширше. Чи се єму снить ся, чи се було на яві, чи може жарти пана Заглоби?

А пан Заглоба говорив дальше:

— Чого сліпаки витріщуєш як кіт на солонину? Чи думаєш, що сего не зроблю? Може скажеш кому кланяти ся в Лубнах? Може тобі цирулика звіттам прислати, а може ката у князя замовити.

Бліде обличчя ватажка стало страшне. Зрозумів, що Заглоба не жартує; з очий стріляли єму блискавиці розпуки і встеклости, на лице вдарила полумінь. Одно над людське зусиле — підніс ся і з уст вирвав ся єму оклик.

— Гей, семен...

Не докінчив, бо пан Заглоба швидко як блискавка закинув єму на голову єго власний жупан, і в одній хвилі окрутив єї цілковито; потім звалив єго навznak.

Не кричи, бо се тобі зашкодить — говорив зтиха, сапаючи сильно. — Моглаби тебе завтра голова розболіти, тому як добрий приятель, мушу тебе доглянути. Так, так, буде тобі тепло і смачно заснеш, тай горла не перекричиш. А щобись не позривав собі перевязок, то руки тобі звяжу, а все те з приязни, щобись мене з вдячністю згадував.

Сказавши се, звязав ременем руки Козака, затягнув добре гудз, а другим, своїм власним, звязав єму ноги. Богун нічого вже не чув, бо зімлів.

— Хорому належить лежати спокійно, — говорив — що би горячка не біла до голови, бо від сего приходить помішанє. Но, бувай здоров; мігбим тебе ножем пхнути, що може ліпше бийшло би мені на користь, але мені встид по хлопськи мордувати. Що иншого, як ся до рана затхнеш, бо то вже не одній свини лучило ся. Бувай здоров і не забувай на мене. Може ся коли зустрінемо, але если я буду о се старати ся, то нехай з мене шкіру здеруть і пороблять з неї підхвостя.

Сказавши се, вийшов пан Заглоба до сінний, пригасив

огонь в грубах і запукав до Василевої кімнати.

Струнка стать висунула ся сейчас з неї.

— Чи се вацьпанна? — спитав Заглоба.

— Се я.

— Ходиж, щобиśmy ся лишень до коний дібрали. Але вони там всі п'яні, ніч темна. Нім ся побудять, будемо далеко! Осторожно, ту князі лежать!

— В імя Отца і Сина — шептала Єлена.

XIX

Двох їздців їхало тихо і поволи через лісистий яр, що притикав до двора в Розлогах. Ніч зробила ся дуже темна, бо місяць зайшов давно, а до того овид закрили хмари. В ярі не було видно на три кроки наперед коний, котрі спотикали ся що кілька кроків о коріння дерев, що йшли в поперик дороги. Їхали довгий час з найбільшою осторожністю, і доперва коли завиділи вже кінець яру і відкритий степ, освічений трохи сірим відблеском хмар, оден з їздців шепнув:

— Гонім!

Пігнали як дві стріли, випущені з татарських луків, і лишень кінський тупіт біг за ними. Здавало ся, що темний степ утікав з під кінських копит. Поодинокі дуби, що стояли денедє при гостинци, мигали як приви́ди, і летіли так довго, без відпочинку і відди́ху аж доки коні не постулювали ух і не почали хропіти від умученя; їх біг став ся тяжкий і повільнійший.

— Нема ради, треба звільнити коні — сказав грубший їздець.

А саме вже і досвіт почав зганяти ніч зі степу. Щораз більші простори виринали з тіни, маячили ся блідо степові будаки, далекі дерева, могили; воздух насякав

щораз більше сьвітлом. Сиваві проблиски розсьвітили і лица їздців.

Були се пан Заглоба і Єлена.

— Нема ради, треба звільнити коні, — повторив пан Заглоба. — Вчора прийшли з Чигирина до Розлогів без віддиху. Довго так не витримають, а бою ся, щоби не попадали. Якже вацьпанна чуєш ся?

Ту пан Заглоба глянув на свою товаришку і не чекаючи на відповідь, закликав:

— Позвольже мені вацьпанна при дни обдивити ся. Го, го! чи сей убір з братів? нема що сказати: дуже гарний козачок з вацьпанни. Єщем такого служки не мав, відколи жию — але думаю, що пан Скшетуский мені его відбере. А се що? О на Бога, сховай вацьпанна се волосе, бо кождий відразу пізнає, що се не хлопець.

Дійсно по плечах Єлени спливало струєю буйне, чорне волосе, розвязане через скору їзду і нічну вогкість.

— Куди їдемо? — питала, завязуючи его обома руками і намагаючи ся поховати під ковпачок.

— Куди очи несуть.

— То не до Лубнів?

На обличчю Єлени відбив ся несупокій, а в бистрім погляді, яким глянула на пана Заглобу, заблисло на ново розбуджене, недовіре.

— Бачиш вацьпанна, маю я свій розум, і вір мені, що я все добре обдумав. А мій рахунок опирає ся на слідуєчій мудрій засаді: не втікай в той бік, куди за тобою будуть шукати. Отже, если за нами гонять в тій хвилі, то гонять в сторону Лубнів, бо я вчера голосно розпитував ся о дорогу а до того заповів Богунови на відїзнім, що будемо тамтуди втікати. Тому втікаємо до Черкасів. Если за нами зачнуть гонити, то не скоро, бо аж тоді, коли ся переконають, що нас нема на лубенській дорозі, а се забере їм зо два дни часу. Тимчасом ми будемо в Черкасах, де тепер стоїть дві полські хоругви пана Лівніцкого і Рудоміни, а в Корсуни

ціла гетьманська сила. Розумієш вацьпанна?

— Розумію, і доки буду жити, буду вдячна для вацьпана. Не знаю хто ти є, звідки взяв ся в Розлогах, а ле думаю, що се тебе Бог зіслав на мою оборону і ратунок, бо булабим скорше ножем пробила ся, ніжбим мала іти в руки сего розбишаки.

— Смок се, і сильно завзятий на вацьпанни невинність.

— Що я ему нещаслива завинила, що мене переслідує? Зналам его від давна і від давна его зненавиділа; віддавна збуджував в мені лишень страх. Чи се я одна на світі, що мене полюбив, що через мене проляв стілько крови, що помордував мені братів? Боже, коли собі нагадаю, то кров в мені стигне. Що я пічну? де я ся перед ним сховаю? Вацьпан не дивуй ся моїм наріканям, бом нещаслива, бо мені і встид сеї любови, бо сто разів волілабим смерть.

Лиця Єлени запаліли ся полумінію, і по них покотили сі дві слези, витиснені гнівом, погордою і болем.

— Не буду перечити, — сказав Заглоба, — що велике нещасте стринуло ваш дім, але мушу вацьпанні сказати, що твої кривняки по части самі собі винні. Не треба було обіцяти Козакови твоєї руки, а опісля его зраджувати, бо як се виявило ся, то він так розсердив ся, що не помогла навіть моя персвазия. Жаль мені також твоїх побитих братів, особливо сего наймолодшого, бож се був майже дїтвак, але зараз було знати, що виросте на великого кавалера.

Єлена почала плакати.

— Не добре, щоби вацьпанна плакала в тім уборі, котрий тепер носиш, повтирай отже слези і скажи собі, що се була Божа воля. А Бог вже покарає убійника, який і так вже є покараний, бо надармо проляв кров, і стратив вацьпанну, щось преці була головною цілію его шалу.

І тут пан Заглоба замовк, а по хвили сказав знов:

— Ей давжеби він мені, дав, милий Боже! Колиби лишень дістав мене в свої руки. Виправив би мені шкіру на капуз. Вацьпанна не знаєш, що я вже в Галаті від турків отримав мученичу пальму, але вже маю досить і другої не бажаю і для того втікаю не до Лубнів, а до Черкасів. Добреби було схоронити ся у князя, але ну ж ои здогонили? Чулась вацьпанна, що колим відв'язував коні від палика, то догунів служка пробудив ся. А ну ж счинив алярм? Ісдіби сейчас були готові до погоні і зловилиби нас за годину — вони там мають князівські непомучені коні, а я не мав часу вибирати. Бестия се дика той Богун, кажу вацьпанні. Такем єго собі збридив, що волівбим чорта зобачити, чим єго.

— гехай нас Бог боронить від єго рук!

— Сам він себе згубив. Против розказу гетьмана опустив Чигирин, і задер ся з князем. Не лишає ся єму нічого иньшого, хиба утікати до Хмельницького. Але спустить він ніс, як Хмельницький буде побитий, що вже могло ся стати Ржендзян стрінув за Кременчуком війська, що плили під проводом Барабаша і Кречовського на Хмеля, а крім сєго пан Стефан Потоцький рушив сушею з гусариєю; але Ржендзян пересидів в Кременчуку через десять днів, чекаючи на напругу чайки, отже нїм доїхав до Чигирина, то вже мусїла бути битва. Кождої хвили сподівалисьмо ся вістий.

— То Ржендзян привіз листи з Кодака? — питала Єлена.

— Так: були листи від пана Скшетуського до княгині і до вацьпанни, але Богун їх переняв і з них про все довідав ся, отже зараз розтяв Ржендзяна і пустив ся мстити ся на Курцевичах.

— Нещасний хлопчина! Через мене се пролив він своєю кров.

— Не жури ся вацьпанна. Будеш жити.

— Коли се стало ся?

— вчєра рано. Богунови забити чоловіка, то так як

иньшому випити чарку. А так ревів по прочитаню листів, що цілий Чигирин тряс ся.

Розмова перервала ся на хвилю. Розвидніло ся вже дочиста. Гожева зоря, вбрана ясным золотом, опаями і пурпурою, горіла на східнім скраю неба. Воздух був частий і свіжий; коні почали весело порскати.

— Но їдьмо з Богом, тай скоро. Шкапи відпочали; а ми не маємо часу до страчення — сказав пан Заглоба.

пустили ся знов чвалом і летіли з пів милі без відпочинку; нагло на против них показав ся якийсь темний пункт, котрий наближав ся з надзвичайною швидкістю.

— Що се може бути? — сказав пан Заглоба. — Звільним трохи. Се чоловік на кони.

Дійсно якийсь їздець зближав ся в повнім розгоні і похилений на кони, з головою схованою в кінській гриві, смагав еще нагайкою свого коня, що летів майже не дотикаючи землі.

— Що се за чорт може бути і чого він так летить? алежбо і летить! — сказав пан Заглоба, добуваючи пістолет, щоби бути готовим на всякий случай.

Тим часом їздець зблизив ся вже на трийцять кроків.

— Стій! — гукнув пан Заглоба вимірюючи пістолет. — Хто їде?

їздець зіпняв коня і підніс ся на сідлі, але ледви глянув, як закликав:

— Пан Заглоба?

— Плесневский старостинський слуга з Чигирина!

А ти ту що робиш? Куди летиш?

— Мосці пане! навертай і ти за мною. Нещасте! Гнів Божий! Суд Божий!

— Що ся стало? Говори!

— Чигирин вже занятий Запорожцями. Хлопи ріжуть шляхту, кінець світа!

— Во ім'я Отца і Сина! Що говориш... Хмельницький...

— Пан Потоцкий побитий, пан Чарнецкий в неволи.

Татари ідуть з Козаками. Тугай-бей!

— А Барабаш і Кречовський?

— Барабаш згинув. Кречовський получив ся з Хмельницьким. Кривonos еще вчера в нoчи пішов на гетьманів, Хмельницький сегодня рано. Страшенна сила. Край в огни, хлопство всюди встає, кров лє ся. Утікай вацьпан!

Пан Заглоба вибалушив очи, отворив рот і так ся здумів, що не міг слова промовити.

— Утікай вацьпан! — повторив Плєсневский.

— Єзує Марія! — зойкнув пан Заглоба.

— Єзус Марія! — повторила Єлена і розплакала сї.

— Утікайте, бо нема часу.

— Де? Кудя?

— До Лубнів.

— То ти там їдеш?

— Так є. До князя воеводи.

— А нехайже се лихо возьме! — закликав пан Заглоба. — А гетьмани де?

— Під Корсунем. Але Кривonos вже певно бе ся з ними.

— Кривonos, чи Простonos, нехай его зараза укусить! То там нема по що їхати?

— Лізеш вацьпан львови в пашу, на певну згубу.

— А тебе хто вислав до Лубнів? Твій пан?

— Пан втік з житєм, а мене вратував мій кум, що его маю межи Запорожцями. Він мені і втечи поміг. До Лубнів їду сам на власну руку, бо і не знаю, куди схоронити ся.

— А оминай Розлоги, бо там Богун. Він також хоче пристати до по повстаня.

— Ох Боже! В Чигирині говорили, що незадовго і на Задніпровю хлопство повстане.

— Може бути, може бути! Їдь же в свою дорогу, куди ся тобі подобає, бо я маю досить думати про свою скиру.

— Так і зроблю! — сказав Плєсневский і вдаривши ко-

ія нагайкою, поїхав.

— А оминай Розлоги! — крикнув йому на на дорогу Заглоба. — Єсли стрінеш Богуна, то не говори, щось мене бачив, чуєш?

— Но! — сказав сказав Заглоба — маєш бабо радість! Викручувавем ся сіном з ріжних okazji, але в таких том еше не був. З переду Хмельницький з заду Богун, і коли так річ має ся, то недавбим і зломаного шелюга ані за свій перед, ані за свій зад, ані за шкіру. Правдоподібно зробивем дурницю, щом не втікав з вацьпанною до Лубнів, але про се нема вже що говорити. Тьфу! тьфу! цілий мій дотеп не варт тепер сего, щоби ним чоботи висмарувати. Що зробити? куда ся вдати? В цілій Річи посполитій нема вже видно кута, деби чоловік міг зійти зі світа своєю, а не дарованою смертю. Дякую за такі дарунки, нехай їх собі другі беруть.

— Мосці пане! — сказала Єлена — знаю се, що мої два брата, Юрко і Федір, находять ся в Золотоноші; може від них дістанемо який поратунок.

— В Золотоноші? Заждино вацьпанна. Пізнав ся і я в Чигирині з паном Унержицким, що має під Золотоношею маєтности Кропивну і Чорнобій. Але то далеко звідси, дальше ніж до Черкасів. Щож робити? Коли нема кудаінде, то утікаймо і там. Але треба буде зїхати з гостинця; безпечнійше перебирати ся степом і лісами. Щоби так хоч на тиждень причаїти ся де, бодай би і в лісах, може за той час гетьмани покінчать з Хмельницьким і буде погіднійше на Україні.

— Не на се нас Бог вибавив з Богунових рук, щобисьмо мали згинути. Не трать вацьпан надії.

— Зажди вацьпанна. Якось дух знов в мене вступає. Бував я в ріжних okazиях. Колись вільним часом оповім вацьпанні, що мені пригодило ся в Галаті — а з того вацьпанна зараз побачиш, що і тоді було зі мною круто, а преці я своїм власним дотепом виратував ся з біди, хоч, як бачиш, борода мені посивіла. Але мусимо зїха-

ти з гостинця. Скрути вацьпанна — так. Вацьпанна так поводиш конем як найзручнійший козачок. Трави високі, нічیه око нас не загляне.

І дійсно трави, в міру того як вїздили в степ, ставали щораз висші, так, що в кінци зівсім в них потонули. Але коням було тяжко іти в тій заплентанині тонших і грубших стебел, часами острих і колючих. За короткий час так помучили ся, що зівсім поставали.

— Если хочемо, щоби нам ті конята служили довше — говорив пан Заглоба, — то мусимо позсїдати і їх розсїдлати. Нехай трохи повикачують ся і підїдять собі, бо инакше не підуть дальше. Міркую собі, що незадовго доїдемо до Кагамлика. Радби я там вже бути; нема то як очерет; як ся сховаєш, то й сам чорт не знайде. Кобисьмо лишень не заблудили.

Сказавши се, зсїв з коня і порозсїдував коні і доув запаси поживи, в які ся не забув в Розлогах заосмотрити.

— Треба ся покріпити — сказав — бо дорога далека. Зробино вацьпанна який обіт до сьв. Рафаїла щобисьмо єї щасливо переїхали. Прецінь в Золотоноші є мала твердиня, і може в ній стоїть яка залога. Плесневский говорив, що і на Задніпровю хлопи бунтують ся. Гм! може бути, ту всюди нарід дуже скорий до бунту, але на Задніпровю спочиває рука князя воеводи, а се тяжка рука! Богун має сильний карк, але коли на него спаде ся рука, то угне ся до самої землі, що дай Боже, амінь. Ідж же вацьпанна.

Пан Заглоба добув з захоляви ніж і подав Єлені відтак положив перед нею на чапраку волову печеню і хліб.

— Ідж же вацьпанна — сказав. — “Як в череві пусто, в голові горох з капустов...” А ми вже наварили гороху з капустою, бо показує ся, що ліпше було втїкати до Лубнів, але стало ся. Князь також певно рушить ся з війском до Дніпра, на поміч гетьманам. До-

жилисьмо страшних часів, бо домашна війна найгірше лихо зі всіх. Не буде кута для спокійних людей. Ліпше мені було зістати ксьондзом, до чого мав покликанє, бом спокійний і повздержний чоловік, але доля зарядила инакше. Боже, Боже, бувбим собі тепер краківським каноніком і сьпівав бим годзінки за вітварем, бо маю красний голос. Але щож, ще з молоду подобав ся мені жіночий рід! Га! га! не повірилабись вацьпанна, що за красавець був з мене. А щом на котру глянув, то якби в ню грім вдарив. Коби мені так двацять літ меньше, но, но, мавби ся пан Скшетуский... Дуже гарний козачок з вацьпанни... Не дивую ся молодим, що коло тебе забігають і беруть ся за чуби. Пан Скшетуский — також не аби який забияка. Був я сьвідком, як Чаплінський з ним зачепив ся, а він, правда що вже мав в голові, як не вхопить его за лоб і — перепрашаючи вацьпанну — за гайдавери, як не гриме ним о двері, — то кажу вацьпанні, що му всі кости повиходили зі ставів. Старий Зацьвіліховський оповідав мені також про нареченого вацьпанни, що з него великий лицар і що він є любимцем князя, але я і сам пізнав зараз, що се не аби який жовнір з досьвідом понад свій вік... Стає горячо. Хоч мені мила компанія вацьпанни, але давбим не знати що, щоби вже бути в Золотоноші. Виджу, що днями нам треба буде пересиджувати в травах, а їхати ночами. Не знаю лишень, чи вацьпанна витримаеш такі труди?

— Я здорова і витримаю всі труди. Можемо їхати, хочби і зараз.

— Зівсім не жіноча вдача в вацьпанни. Коні викачали ся, отже їх зараз посідлаю, щоби були готові на всякий випадок. Не буду ся чути безпечним, поки не побачу Кагамликових очеретів і корчів. Щобисьмо були не зїздили з гостинця, тобисьмо були там ближе до Чигирина наткнули ся на ріку, а в сїм місци буде до неї яка миля дороги. Що найменше я так думую.

Переправимо ся зараз на другий берег. Мушу сказати вацьпанні, що дуже хоче ся мені спати. Вчешної ночи несло мене лихо з Богуном до Розлогів, а нинішної назад з Розлогів відносить. Так мені хоче ся спати, що навіть стратив ем охоту до розмови, а хоч не маю звичаю мовчати, бо фільзофи кажуть, що кіт повинен ловити, а чоловік говорити, однак бачу, що мені якось язик гет злінивів. Перепрашаю вацьпанну, ели ся здрімаю.

— Нема защо — відповіла Елена.

Пан Заглоба вправді без потреби обвиняв свій язик о лїнївство, бо від самого досьвіта молоним без перестанку, але дійсно хотїло ся ему спати. І як лишень повсїдали на конї почав зараз дрїмати і возити жидів на сїдлі, доки вкінци не заснув на добре. Приспав его труд і шум трав, розхилюваних кінськими грудьми. А Елена віддала ся думкам, котрі як стада птахів перелїтали через еї голову. Дотепер події ішли по собі так скоро, що дївчина не вмїла собі здати справи зі всего, що еї стрїнуло. Напад, страшні сцени морду, страх, несподіваний ратунок і утеча — все те перевалило ся як буря одної ночи. А притім зайшло тільки незрозумїлих річий! Хто був той, що еї ратував? Сказав еї вправді своє назвиско, але се назвиско нїяк не пояснювало причини его поступку. Звідки взяв ся в Розлогах? Говорив що приїхав з Богуном, отже очевидно мусїв з ним тримати компанїю, був его знакомим і приятелем. Але в такім разі, чому еї ратував, наражаючи ся на найбільшу небезпеку і страшну пїмсту Козака? Щоби се зрозумїти, треба було добре знати пана Заглобу і его неспокоїну голову разом з добрим серцем. А Елена знала его лишень всего шість годин. І той незнаний чоловік, з безличним лицем завади-яки і пиячини, є еї спасителем. Колиби его стрїнула три дні тому назад, то взбудив би в нїй лишень відразу і недовіре, а тепер дивить ся на него, як на сво-

го доброго ангела і утікає з ним куда? До Золотоноші — або і деінде, він сам ще добре не знає. Що за зміна судьби! Вчора ще лягала до сну під спокійним, родинним дахом; сьогодні знаходить ся серед степу, на кони, в мужеськім убранню, без дому і без притулку. За нею страшний ватажок, що чигає на її честь і любов; перед нею пожежа хлопського бунту, домашна війна, всі її засідки і небезпеки. А ціла надія на сего чоловіка. Ні! ще в кімсь, могутійшим від напасників, від воєн, мордів і пожеж.

Ту дівчина піднесла очи до неба:

— Ратуй же Ти мене, Боже великий і милосердний, — ратуй сироту, ратуй заблукану! Нехай буде Твоя воля, але нехай прийде Твоє милосерде!

А прецінь вже прийшло милосерде, бо от вже зістала вирвана з найстрашніших рук і вратована незрозумілим Божим чудом. Небезпека не минула ще, але може і ратунок недалеко. Хто знає, де є сей котрого вибрала серцем? Мусів вже вернути з Січи, може є де на тім самім степу? Буде її шукати і віднайде, а тоді радість заступить слези і смуток; грози і тревоги проминуть ся — прийде спокій і втіха. Відважне чисте серце дівчини загоріло надією, і степ шумів вже солодко навкруги, а подув вітру, що колисав травами, приносив разом солодші думки до її голови. Не така она прецінь сирота на світі, коли при ній оден дивний, незнакомий опікун — а другий знакомий і коханий, за журить ся про ню, не покине, приголубить раз на все. А се желізний чоловік, сильний і могутійший від тих, що тепер на ню настають.

Степ шумів солодко, цвіти пахніли і упоювали; червоні головки будаків і білі перлини миколайків хияли ся перед нею, неначеби в тім перебранім козачкові з довгими косами, білим личком і червоними губами, пізнавали посестру дівчину. Хияли ся перед нею, неначеби хотіли сказати: “Не плач чорнобрива, ми також

на Божій опіці!” І щораз більший спокій находив на ню від степу. В думках затирали ся образи морду і погоні, натомість огортала її якась солодка неміч, сон почав склюювати її повіки, коні йшли вільно — рух її колисав. Заснула.

XX.

Збудило її гавкане собак. Отворивши очи, побачила одалік наперед себе великого тїнистого дуба, загороду і колодязний журавель. Зараз збудила свого товариша.

— Мосці пане, збуди ся вашмосць!

Заглоба отворив очи.

— А се що?

— Не знаю.

— Заждино, вацьпанна. Се козацька зимівка.

— Так і мені здає ся.

— Певно ту чабани мешкають. Не дуже се мила компанія. Чого ті пси так відають, щоби їх вовки з'їли! Видно коні і людей коло загороди. Нема ради, треба заїхати, щоби за нами не гонили, як поминемо. Мусіла і вацьпанна здрімати ся.

— Так є.

— Раз, два, три, чотири осідлані коні і четверо людей під загородою. Но не велика сила. Так є се чабани. Щось живо говорять. Гей там, люди! а ходітьню сюди!

Сейчас підійшло чотирох чабанів. Були се дійсно конюхи, що літом пильнували коний на степах. Пан Заглоба завважав від разу, що оден з них мав лишень шаблю і піщелю, а три иньші були узброені в кінські щокки, попривязувані до джучків, але знав добре, що такі конюхи бувають дикі і дуже часто небезпечні для по-

дорожних.

І справді всі чотири, зближивши ся, поглядали з під лоба на подорожних. На їх осмалених лицах не було найменшого сліду жичливости.

— Чого хочете? — питали не здійсмаючи шапок.

— Слава Богу — сказав пан Заглоба.

— Слава на віки. Чого хочете?

— А далеко до Сироватої?

— Не знаємо ніякої Сироватої.

— А ся зимівка як називає ся?

— Гуся.

— Дайте коням води.

— Нема води, висохла. А ви звідки їдете?

— З Кривої Руди.

— А куди?

— До Чигирина.

Чабани глянули одні на других.

Оден з них, чорний як жук і косоокий, почав вдивляти ся в пана Заглобу, нарешті сказав:

— А чого ви з'їхали з дороги?

— Бо спека.

Косоокий положив руку на поводи пана Заглоби.

— Злізь но панку з коня. До Чигирина не маеш що їхати.

— А то чому? — спитав спокійно пан Заглоба.

— А видиш ти сего молодця? — сказав косоокий показуючи на одного з чабанів. — Він з Чигирина приїхав. Там Ляхів ріжуть.

— А знаєш ти, хлопе, хто до Чигирина за нами їде?

— Хто такий?

— Князь Ярема!

Зухвалі облича чабанів спокірніли в одній хвилі. Всі, неначе на команду повідкривали голови.

— А знаєте ви, хами, — говорив дальше Заглоба, що Ляхи роблять з такими, що ріжуть? они таких вішають. А знаєте, кільки князь Ярема війська провадить?

А знаєте, що він звідси не далше як пів милі? А що собачі душі? Теревені будете мені плести? Так то ви нас ту прийняли? студня вам висохла? Води для коний не маєте? А бузувіри! кобилячі діти! я вам покажу! я вам покажу!

— Не сердьте ся, пане! студня висохла. Ми самі їздили аж до Кагамлика поїти і воду для себе носимо.

— А харцизяки!

— Простіть, пане. Студня висохла. Скажете, то вам води привеземо.

— Обійде ся без вас, сам поїду з хлопцем. Де ту Кагамлик? — запитав грізно.

— Он там, вже не далеко — сказав косоокий, показуючи смугу корчів.

— А до гостинця, чи туди мушу вертати, чи можна доїхати берегом?

— Можна доїхати берегом, пане. Милю звідти скручує ріка до гостинця.

Хлопче, їдь на перед! — сказав пан Заглоба звертаючись до Єлені.

Мнимий хлопець обернув на місци конем і поїхав.

— Слухати! — сказав пан Заглоба, звертаючи ся до чабанів, — як ту приїде військо, то сказати, щом поїхав берегом до гостинця.

— Добре, пане.

Чверть години пізнійше Заглоба знов їхав побіч Єлени.

— Якраз в пору вигадав я їм князя воеводу — сказав, прижмуривши покрите більмом око. Будуть тепер сидіти цілий день і ждати на військо. Лихорадка на них напала на саме княже імя.

— Бачу, що вацьпан маєш такий поворотний дотеп, що можеш виратувати ся з кожної біди — сказала Єлена — і дякую Богу, що мені зіслав такого опікуна.

Шляхтичеви подобали ся сі слова, усміхнув ся, пог-

ладив рукою бороду і сказав:

— А що? має Заглоба голову на карку? Хитрий я як Одисей, і се мушу вацьпанні сказати, що колиби не ся хитрість, то вже давно круки би мене дзюбали. Але щож робити? треба ратувати ся! Вони скоро повірили в близкість князя, бо що правда, то він, чи нині, чи завтра з'явить ся в сих сторонах, з огненным мечем як архангел. Щоби так і Богуна де по дорозі здусив, то офірував бим ся іти босо аж до Ченстохови. А хочби ті чабани були і не повірили, то саме спімнене князя вистарчило би, щоби їх повстримати від напасти на наше здоровле. Однак скажу вацьпанні, що їх зухвалість не всрожить для нас нічого доброго, бо се значить, що ту хлопство вже довідало ся про побіди Хмельницького і буде робити ся щораз більше зухвалим. Мусимо тепер тримати ся пусток, і не дуже до сіл заглядати, бо не дуже безпечно. Дайже Боже як найскорше князя воеводу, бо дісталисьмо ся в таку матню, що гіршої трудно і придумати.

Єлена знов затревожила ся і бажаючи добути з уст пана Заглоби яке слово надії, сказала:

— Уже я тепер вірю, що вашмосць виратуєш себе і мене.

— Має ся розуміти — відповів старий хитрун, — від того голова, щоби думала про шкіру. А вацьпанну то я вже так полюбив, що буду так обставати, як за своєю дочкою. В тім лишень лихо, що правду сказати, самі не знаємо куди утікати, бо і та Золотоноша не дуже безпечна.

— Знаю се на певно, що братя у Золотоноші.

— В Золотоноші, або і деінде, бо могли виїхати, а до Розлогів певно не будуть вертати тою дорогою, котрою ми їдемо. Більше я числю на тамошну залогу. Коби так хоч з пів хоругви, або з пів регименту в замку! Але от і Кагамлик. Тимчасом маємо бодай очерет під боком. Переправимо ся на другий бік і замість іха-

ти з бігом ріки до гостинця, поїдемо в гору, щоби змити слід. Правда, що зблизимо ся до Розлогів, але не дуже. . .

— Зблизимо ся до Броварів, — сказала Єлена — через котрі їде ся до Золотоноші.

— То іще ліпше. Станьно вацьпанна.

Напоїли коні. Відтак пан Заглоба лишивши Єлену добре сховану в хащах, поїхав шукати броду, який незадовго знайшов, бо находив ся лишень кількадесять кроків від місця, до котрого приїхали. Туди власне чабани переганяли коні на другий бік ріки, що була досить мілка, лишень береги були мало доступні, бо були зарослі і болотністі. Переправивши ся на другий бік пустили ся скоро в гору ріки і їхали без віддиху аж до ночі. Дорога була тяжка, бо до Кагамлика вливало ся множество потоків, котрі розливали ся при уїстю і творили понекуди трясавиці і розтопели. Треба було що хвилі шукати бродів, або передирати ся через хащі. Коні помучили ся дуже і ледво волокли за собою ноги. Хвилями так западали ся, що Заглобі здавало ся, що вже більше не виїзуть. В кінци виїхали на високий сухий берег, порослий дубиною. Але вже була пізна ніч, а до того дуже темна. Дальша подорож була неможливою, бо на потемки можна було наїхати на трясавицю і згинуті, отже пан Заглоба постановив заждати до рана.

Розсідлав коні, попутав і пустив на пасовиско, опісля назбирав листя, зробив з него постіль, застелив чапраками і накривши буркою сказав до Єлени:

— Лягай вацьпанна і спи, бо нема нічого ліпшого до роботи. Роса виміє очи, а се добре, а я також притулю голову до сідла, бо вже костий не чую в собі. Огню не будемо розкладати, бо сьвітло моглоби нам ту єще яких чабанів спровадити. Ніч коротка, досьвіта поїдемо дальше. Спи вацьпанна спокійно. Наробилисьмо викрутасів як заяць, і хоч по простій дорозі не так дуже далеко заїхалисьмо, то однак позатиралисьмо сліди

за собою, що чорта з'їсть, хто нас буде шукати. Добраніч вацьпанні!

— Добраніч вацьпанови!

Стрункий козачок уляк і довго молив ся, підносячи очи до зьвізд, а пан Заглоба взяв на плечі сідло і відніс трохи одалік, де собі був вибрав місце до спаня. Берег був високий і сухий, проте вільний від комарів і добрий на нічліг. Густе листе дубів могло і від дощу захистити.

Єлена довго не могла заснути. Події послідної ночі ставали живим образом перед нею, з темряви виринали облича помордованих: стрийни і братів. Здавало ся єї, що є разом з їх трупами замкнена в сінях в Розлогах і що до ти сінний зараз вийде Богун. Виділа его бліде обличе і соболинї чорні брови, стягнені болем, і очи звернені нанеї. Найшла на ню невисказана тревога... А нуж справді серед сеї темряви, що єї окружає, узрить нагло на правду двоє сьвітячих очий. . .

Місяць на хвилину виглянув з за хмар, побілів снопом сьвітла діброву і надав фантастичний вигляд пням і галузям. Диркачі відізваля ся по лугах, а перепелиці на степах; часом доходили якісь дивні, далекі голоси птахів, чи нічних зьвірять. Ближе прихали конї, що гризучи траву і скачучи в путах і віддалювали ся від сплячих. Але всі ті голоси успокоювали Єлену, бо розганяли фантастичні привиди і нагадували дійсність; говорили єї, що ті сїни, що все ставали перед єї очима, і ті трупи кривних, і той блідий Богун з пімстою в очех, — що се все злуда змислів, витвір страху і нічого більше. Перед кількома днями думка про таку ніч, в пустини, переймилаби єї смертельним страхом. А сегодня, щоби ся успокоїти, му сіла собі нагадувати, що вона дійсно над Кагамликом, далеко від своєї дівочої кімнати.

Грали єї до сну диркачі і перепелиці, миготіли зьвізди, як вітер порушив галузем, бреніли хрущі на дубовім листю — і вкінци заснула. Але ночі в пустині мають

також свої несподіванки. Вже свитало, коли до її ух дійшли з далека якісь страшні голоси, якесь харкотане, вите, хропіне, пізнійше квичіне, таке жалібне і переразливе, що кров стяла ся в її жилах. Зірвала ся на рівні ноги, вкрита зимним потом, перестрашена і не знаючи, що робити. Нагло перед нею мигнув Заглоба, що летів без шапки в напрямі тих голосів, з пістолем в руці. По хвилині роздав ся его голос: “У-га! у-га! сіромаха!” — гукнув вистріл і все затихло. Єлені здавало ся, що чекає цілі віки, в кінці однак, низше берега, почувла знов Заглобу:

— А щоби вас пси поїли! щоби вас зі шкіри обдерли! Щоби вас Жиди на ковнірах носили!

В голосі Заглоби пробивала ся правдива розпука.

— Мосці пане, що ся стало? — питала дівчина.

— Вовки поїли коні.

— Єзус, Марія, оба?

— Одного з’їли, другого покалічили, так, що і сто кроків не піде. Відійшли в ночі не дальше як на триста кроків, і вже по них.

— Щож тепер пічнемо?

— Що пічнемо? Повистругуємо собі патики і повсідаємо на них. Чи я знаю, що пічнемо? От, чиста десперация. Кажу вацьпанні, що чорт очевидно на нас завзяв ся — і нема в тім нічого дивного, бо мусить бути Богуновим приятелем, а може і кривним. Що пічнемо? Если я переменяю ся в коня, тоді бодай вацьпанна будеш мати на чім їхати. Шельмою буду, если я коли був в подібних тарапатах.

— Підемо пішки...

— Добре то вацьпанні, при твоїх дваццяти літах, але не мені, при моїй товщі, подорожувати хлопською модою. Хоч і се недобре говорю, бо ту леда хлоп має шкану, а лишень пси ходять пішки. Чиста десперация, як мені Бог милій! А вжеж не будемо ту сидіти, тільки підемо, але коли зйдемо до тої Золотоноші, то не знаю. Утікати навіть на кони недуже ми-

ла річ, а на піхоту, то вже остатна біда. Отже стало ся нам вже се, що найгіршого могло ся стати. Кульбаки мусимо лишити, а що до губи вложити, мусимо двигати на власних плечах.

— Не позволю я на се, щоби вацьпан сам двигав; чого буде треба, то і я понесу.

Заглоба удобрухав ся, видячи таку завзятість дівчини.

— Моя мосця панно, — сказав — та я вже хибабим був Турком, або поганином, колибим на се позволив. Не до двиганя то ті біленькі ручки, не двиганя сі стрункі плечі. Як Бог позволить, то дам собі якось раду, тільки буду мусів часто відпочивати, бом був занадто повздержний в їді і напитках і тому маю короткий віддих. Візьмемо чапрати до спаня і трохи поживи, а впрочім не багато єї ся лишить, бо от зараз треба буде добре покріпити ся.

Отже стали покріпляти ся, при чім пан Заглоба, покинувши свою захвалювану повздержність, старав ся о довгий віддих. Коло полудня прийшли над брід, котрим очевидно деколи переїзджали люди і вози, бо по обох берегах були сліди коліс і кінських копит.

— Може то дорога до Золотоноші? — сказала Елена.

— Ба! нема кого поспитати.

Ледво пан Заглоба скінчив говорити, коли з далека дійшов до них якийсь людський голос.

— Зажди но вацьпанна, ми ліпше сховаймо ся — шепнув Заглоба.

Голос зближав ся щораз більше.

— Видиш що вацьпан? — запитала Елена

— Виджу.

— Хто іде?

— Сліпий дід з лірою. Хлопець его провадить. Скидають тепер чоботи. Перейдуть до нас через ріку.

За хвилию хлюпінт води дав знати, що дійсно переходять.

Заглоба і Елена вийшли з криївки.

— Слава Богу! — сказав голосно шляхтич.

— Слава на віки! — відповів дід. — А хто ту є?

— Християни. Не бій ся діду, на тобі гріш.

— Щоб вам сьвятий Миколай дав щастя і здоровля.

— А звідки йдете, діду?

— З Броварів.

— А та дорога куда провадить?

— До хуторів, пане, до села...

— А до Золотоноші нею зайде?

— Можна, пане.

— Давно вийшлисьте з Броварів?

— Вчера рано, пане.

— А в Розлогах булисьте?

— Були. Але говорили, що там лицарі прийшли, що була битва.

— Хто се говорив?

— Оповідали в Броварах. Там поїхав оден з князівської челяди, а що говорив, то страх.

— А ви его не виділи?

— Я, пане, нікого не виджу, я сліпий.

— А сей хлопець?

— Він видить, але він немова, я оден его розумію.

— А далеко звідси до Розлогів, бо ми туди власне йдемо.

— Ой, далеко.

— То ви кажете, що ви були в Розлогах?

— Були, пане.

— Так! — сказав пан Заглоба і нагло захопив хлопчиска за карк.

— Га, лотри, злодії, лайдаки! Ходите на перевіди, намовляете хлопів до бунту! Гей, Федор, Олекса, Максиме, беріть їх, обдеріть до гола і повісьте, або утопіть! Бий їх, се бунтівники, доносчики, бий, забий!

Почав торгати хлопчиска і трясти ним з цілої сили, при чім кричав щораз голоснійше. Дід кинув ся на коліна, просячи о милосерде, хлопчиско видавав пере-

разливі голоси, як звичайно немова, а Єлена дивила ся здуміла на сю напасть.

— Що вацьпан робиш? — питала, не довіряючи власним очам.

Але пан Заглоба верещав, проклинав, порушував ціле пекло, взивав всіх нещасть і хороб — грозив всілякими родами мук і смерти.

Княжна думала, що він збожеволів.

— Втікай! — кликнув на ню — не пристойть тобі дивити ся на се, що ся ту стане! втікай, говорю.

Нагло звернув ся до діда.

— Скидай одіне, цапе, а ні то тебе ту на кусні порубаю!

І, звернувши хлопчиска на землю, почав его обдирати власними руками. Перестрашений дід скинув чимскорше ліру, торбу і свиту.

— Скидай все! щобись пропав! — верещав Заглоба.

Дід почав скидати сорочку.

Княжна, видячи на що ся заносить, віддалила ся скоро, щоби не наразити своєї дівочої скромности видом голого тіла, а за утікаючою летіли еще проклони Заглоби.

Віддаливши ся досить далеко, задержала ся, не знаючи сама, що робити. Побачила пень дерева, зваленого вихром, отже сіла на нїм і чекала. До єї ух доходили верески німого, зойки діда і крики пана Заглоби.

Вкінци все затихло. Чути було лишень щебет птичок і шум листя. По хвилі дав ся чути сопіт і тяжкий хід людський.

Був се пан Заглоба.

На плечах нїс одіне, здерте з діда і з хлопця, а в руках дві пари чобіт і ліру. Зблизивши ся почав моргати своїм здоровим оком, усміхати ся і сопіти.

Очевидно був в знаменитім гуморі.

— Нїякий возний в трибуналі не накричить ся так, як я ся накричав — сказав. — Аж ем захрип! Але маю,

чогом хотів. Пустив їм їх голих, так як їх мати родила. Коли мене, султан не зробить башою, або волоським господарем, то є невдячним, бом приспорив преці двох турецьких сьвятих. О лайдаки! просили, що би їм хоч сорочки лишити! Алем їм сказав, що повинни мені подякувати, що їх лишаю живими. А глянь но вацьпанна. Все нове, і свити, і чоботи і сорочки. Маєж ту бути порядок в Річи посполитій, коли хамство так багато вбирає ся? Але вони були в Броварах на відпусті, де зібрали чимало грошей і собі все нове купили на ярмарку. Не оден шляхтич тільки не виоге в тім краю, що дід нажебрає. Від нині покидаю лицарське ремесло; буду дідів обдирати по гостинцях, бо бачу, що в той спосіб скорше можна дійти до маєтку.

— Але на який хосен вацьпан се зробив? — питала Єлена.

— На який хосен? Вацьпанна сего не розумієш? Як так, то зажди трохи, а зараз побачиш, який з сего хосен.

Сказавши се, взяв половину здертого одія і пішов в корчі, що росли над берегом. По якимсь часі в корчах відізвали ся звуки ліри, а відтак показав ся.. вже не пан Заглоба, але правдивий український „дід“, з більмом на однім оці, з сивою бородою. Дід зближив ся до Єлени, сьпіваючи захриплим голосом:

„Соколе ясний, брате мій рідний
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш”.

Княжна заплескала в долоні, і перший раз від утечі з Розлогів розяснив усьміх еї гарне лице.

— Колибим не знала, що се вацьпан, то рішучобим не пізнала.

— А що? — сказав пан Заглоба. — Певно, що і на запусти не бачила вацьпанна ліпшої машкари. Оглядав я себе в Кагамлику і если коли видів ліпшого діда, то

нехай мене повісять. Пісень мені також не забракне. Що вацьпанна волиш? Може про “Марусю Богуславку”, про “Бондарівну”, або про “Серпягову смерть?” Можу і се. Шельмою буду если не зароблю на кавалок хліба межи найбільшими гільтаями.

— Вже тепер розумію, чому вашмосць пообдирав сих бідаків, а се, щоби нам в перебраню було безпечнійше утікати.

— Розуміє ся — сказав пан Заглоба. — Щож то вацьпанна думаєш? Ту на Задніпровю нарід гірший як деінде, і лишень залізна рука князя здержує гільтайство від сваволі, а тепер, коли довідають ся про війну з Запорожем і про побіди Хмельницького, то їх жадною силою не здержать від бунту. Бачилась вацьпанна тих чабанів, що то хотіли добирати ся до нашої шкіри?? Если гетьмани скоро не покінчать з Хмельницьким, то за день, два, цілий край буде в огні — і якже я тоді перепроваджу, вацьпанну через купи збунтованого хлопства? А малибисьмо впасти в їх руки, то ліпше було для вацьпанни лишити ся в Богунєвих.

— О, не може се бути! Волю смерть! — перервала княжна.

— А я волю жите, бо смерть то на раз штука, від котрої не викрутиш ся жадним хитруньством. Але думаю, що сам Бог зіслав нам тих дідів. Настранив ем їх, так як і тамтих чабанів, що князь з війском не далеко. Будуть зо три дні зі страху в очеретах сидіти. А ми тимчасом в перебраню якомсь доберемо ся до Золотоноші; а ні, то підемо дальше аж до гетьманів, або будемо на князя чекати, і то вже безпечно, бо дідам нема чого Козаків або хлопів бояти ся. Моглибисьмо спокійно перейти через обоз Хмельницького. Лишень одних Татарів треба нам вітаре (оминати), бо они би взяли вацьпанну, яко молодого хлопця, в ясир.

— То і я мушу ся перебрати?

— Так, скинь отже вацьпанна з себе сей убір ко-

зачка і передягни ся за хлопського підростка. Трохи ти, як на хамську дитину, за гладка, так як я на діда, але се нічого, вітер осмалить личко вацьпанни, а і мені від ходу черево спаде. Бипочу з себе всю товщ. Коли мені Волохи випекли око, том думав, що се вже дуже страшна пригода прийшла на мене, а тепер бачу, що і се мені пригодить ся, бо дід, а не сліпий, був би підозрілий. Будеш мене вацьпанна провадити за руку, а називай мене Онуфрій, бо таке буде моє дідівське ім'я. Тепер чим скорше перебери ся, нам час в дорогу, яка, як звичайно на піхоту, буде довга.

Пан Заглоба відійшов, а Єлена сейчас стала перебирати ся за дідівського хлопця. Виполоскавши ся в ріці, скинула козацький жупаник, а вдягнула хлопську свитину і солом'яний капелюх і перевісила подорожні сакви. На щасте хлопчиско, обдертий через пана Заглобу, був високий, отже все на ню добре пасувало.

Заглоба, вернувши ся, оглянув її уважно і сказав:
— Мій Боже, неоден лицар вирік би ся свого стану, а знаю одного гузара, щоби се напевно зробив. Лишень з тим волосем треба конечно щось порадити. Бачив я в Стамбулі гарних хлопців, але такого, том еще не бачив.

— Дай Боже, щоби мені на зле не вийшла моя краса — сказала Єлена.

Однак усміхала ся, бо її жіночим ухам мило було слухати слів пана Заглоби.

— Краса ніколи на зле не виходить, на що я можу бути добрим приміром, бо коли мені Турки в Галаті випалили одно око, то хотіли випалити і друге, але мене виратувала жінка тамошного баші задля моєї великої вроди, котрої остатки можеш еще тепер вацьпанна оглядати.

— А вацьпан говорив, що се Волохи випалили тобі око.

— Бо Волохи, але потурчені, що служили в Галаті

у баші.

— Прецінь вацьпанови і того одного не випалили.

— Ні, лишень від розпеченого желіза більмом зайшло. Але то все одно. Щож отже зробиш вацьпанна з своїм волосем?

— А щож? треба обтяти.

— А треба. Але як?

— Вацьпан своєю шаблею.

Добре то шаблею голову відтяти, але волосе, то вже не знаю кво модо (в який спосіб)?

— Знаєш вацьпан що? Я сяду при тім зваленім пни, а волосе через пень переложу, а вацьпан шаблею відрубаш. Тільки мені голови не відрубай.

— О се вацьпанна не бій ся. Нераз я по пяному обтинав гноти від сьвічок, ані не задраснувши сьвічки. Не зроблю і вацьпанні кривди, хоч така робота для мене першина.

Єлена усїла коло пня і перекинувши вповперек свое буйне, чорне волосе, піднесла очи до пана Заглоби...

— Я готова, — сказала — рубай вацьпан.

І усьміхнула ся до него трохи смутно, бо її жаль було сего волося, яке ледви двома долонями можна було при голові уняти. Але і панови Заглобі було якось неспоро. Обійшов пень для ліпшого розмаху і муркотів:

— Тьфу! тьфу! волівбим зістати цируликом і підголювати Козакам оселедці. Здає ся мені, що я є катом і беру ся до катівської роботи, бо відомо вацьпанні, що они обтинають чарівницям волосе на голові, щоби часом чорт в нїм не притаїв ся і своєю силою не зіпсував діланя тортур. Але вацьпанна не чарівниця, отже і сей мій поступок видає ся мені дуже паскудним, і если мені за се пан Скшетуский не обітне ух, то му скажу до очий, що він не шляхтич. Далєбіг, мурашки мені бігають попід скірю. Зажмуриж бодай вацьпанна очи.

— Вже! — сказала Єлена.

Пан Заглоба підніс ся в гору, неначеби в стременах складав ся до удару. Острє желізо свиснуло в воздуху, і сейчас довгі, чорні звої волося зсунули ся по гладкій корі пня на землю.

— Уже! — сказав з черги Заглоба.

Єлена встала скоро і сейчас коротко обтяте волося розсипало ся чорним колесом коло єї лица, на котре виступили румянці встиду, бо в тих часах обітнене дівчині волося уважано за велику ганьбу, отже була се з єї сторони тяжка жертва, котру лишень могла знести з конечности. Навіть і слези показали ся в єї очах, а пан Заглоба не рад з себе, зівсім єї не потішав.

— Здає ся мені, щом відважив ся на щось нечесного — сказав — і кажу вацьпанні, що если пан Скшетуский є гідним кавалером, то повинен мені за се обтяти уха. Але не можна було инакше, бо би зараз пізнали, що вацьпанна дівчина. Тепер бодай підемо сьміло. Розвідав ся я в діда і про дорогу, приложивши єму шаблю до горла. Після того, як він говорив, то зобачимо на степі три дуби, коло котрих буде вовчий яр, а біля яру дорога на Демянівку, до Золотоноші. Чумаки їздять дорогою, то можна ся буде присісти на возі. Тяжкі то ми хвилі переживаємо з вацьпанною, яких певно ніколи не забудемо. Тепер от треба буде і з шаблями розстатися, бо не випадає дідови, ані єго хлопцеви, мати при собі шляхотської відзнаки. Встромлю їх під сей пень. може Бог дасть, що колись віднайду. Богато походів виділа ся шабля і була причиною великих діл. Вір мені вацьпанна, що дотепер бувбим вже региментарем, колиби не людська злість і зависть, що мене посуджувала о наклін до горячих напоїв. Так то буває на сьвітї. Ніде нема справедливости! Щом не ліз як дурень на згубу і з хоробростию умів, як другий Кунктатор, лучити второпність, то перший пан Зацьвіліховський говорив, що я трус. Добрий він чоловік, але має недобрый язик. Єще недавно дотинав мені, що я братав ся

з Козаками, а колиби не се братане, то певно, що вацьпанна не втіклаби з Богунових рук.

Так розправляючи, повтикав пан Заглоба шаблі під пень, понакривав зелом і травою, відтак перевісив через плечі сакви і теорбан, взяв в руки костур повисаджуваний кременем, махнув раз і другий опісля сказав:

— Но, і се не зле, можна буде якому псови або і вовкови сьвічки в сліпаках засьвітити і зуби порахувати. Найгірше є се, що треба іти піхотою, але нема ради! Ходім!

Пішли. Чорноволосий хлопець передом, дід за ним. Дід муркотів і проклинав, бо було ему горячо іти на піхоту, хоч степом потягав вітер. Вітер сей осмалював лице гарного хлопчини. Незадовго найшли на яр, на котрого дні било жерело, відсилаючи свою хрустальну воду до Кагамлика. Коло того яру, недалеко від ріки, росли на могилі три могучі дуби; наші подорожні зараз до них скрутили. І зараз натрапили на сліди дороги, котра жовтіла ся на степу від цвітів, що вирости на худобячій навозі. Дорога була пуста, ані на ній чумака, ані мази, ані сивих волів круторогих вільно ідучих. Денеде лежали лишень худобячі кости. Подорожні в одно ішли, випочиваючи лишень по тінистих дібровах. Чорноволосий хлопчина засипляв на мураві, а дід чував. Переходили також через ручаї, а де небуло броду, то мусіли шукати, ходячи довго берегом. Часами дід переносив хлопця на руках, з задивляючою силою, як на чоловіка, що ходив за жебраним хлібом. Але був се плечистий дід! Так волокли ся знов аж до вечера, аж вкінци хлопчина усів при дорозі в дубовім лісі і сказав:

— Вже мені духу не стає і вибилам ся з сили. Не піду дальше. Ляжу ту і буду вмирати.

Дід дуже зажурив ся.

— От раз проклята пустиня! — сказав — ані хутора, ні села при дорозі, ані живого чоловіка. Але не можемо тутки на ніч лишити ся. Вечер вже робить ся, за го-

дину буде темно... а послухай но вацьпанна!

Ту дід замовк і через хвилю панувала глибока тишина. Але нагло перервав її далекий понурий голос що здавало ся виходив з нутра землі, а дійсно виходив з яру, що лежав недалеко дороги.

— То вовки — сказав пан Заглоба. — Минувшої ночі малисьмо коні, то нам поїли коні, а тепер би до нас самих забрали ся. Маю я вправді пістолет під свитою, але пороху не знаю чи на два рази стане, а не хотів-бим бути марципаном на вовчім весілю. Чуеш вацьпанна? — знов!

Дійсно знов роздало ся вите і то мабуть вже ближше.

— Вставай, дитино! — сказав дід. — А не можеш іти, то тебе понесу. Щож робити? Виджу, щом занадто полюбив вацьпанну, але се певно тому, що жиючи в безженности, не міг ем лишити власних правих наслідників, а если є неправі, то є бісурманами, бом довго перебував в Туреччині. І на мені кінчить ся рід Заглобів, гербу Вчеле. Вацьпанна заопікуеш ся моєю старостію, але тепер вставай, або сідай мені на плечі на барана.

— Ноги так мені отяжіли, що вже не можу рушити ся.

— А хвалилась ся вацьпанна своєю силою. Але тихо но! тихо! Бігме, чую гавкане псів. Так є, се пси, не вовки. Отже недалеко мусить бути Демянівка, про котру мені дід говорив. Богу дякувати! А я вже думав, чи би не розкласти вогню від вовків, але ми би певно позасипляли, босьмо обое помучені. Так є, се пси. Чуеш?

— Ходім! — сказала Єлена, котрій нагло прибуло сил.

І справді ледви вийшли з ліса, як показали ся огні численних хат. Побачили також три копули церковці, побитої сьвіжими гонтами, що сьвітили ся еще в сумерку від послідних відблесків вечірного зарева. Гавкане псів доходило щораз виразнійше.

— Так, се Демянівка, не може бути нічо иншого —

сказав пан Заглоба. — Дідів скрізь радо приймають, може знайде ся де нічліг і вечера, а може добрі люди дальше повезуть. Зажди но вацьпанна, се княже село отже може в нім і підстароста мешкає. І спічнемо і вістий роздобудемо. Князь вже мусить бути в дорозі. Може ратунок надійде скорше, ніж вацьпанна сподієш ся. Але! памятай же, щось німа. Зачинаю вже і я блудити головою, бо казавем тобі кликати себе Онуфрием, а скоро ти німа, то не можеш мене ніяк кликати. Я сам буду говорити за тебе і за себе, а дякувати Богу, говорю по хлопськи так добре, як і по латині. Дальше, дальше! От, вже і перші хати недалеко. Мій Боже! коли то скінчить ся наше скитальство? Кобисьмо бодай могли дістати загітого пива, і за се хвалив бим Бога.

Пан Заглоба замовк, і через якийсь час ішли мовчки коло себе. Опісля став знов говорити:

— Памятай же вацьпанна, щось німа. Коли тебе хто про щось питає, то зараз покажи єму на мене і скажи: „гум, гум, гум! нія, нія!” Як я завважав, то вацьпанна маєш багато второпности, а ту до того ходиш о нашу шкіру. Хибабисьмо випадково натрапили на гетьманські або княжі корогви, тоді зараз оголосимо, хто ми є, особливо если би ся знайшов чемний офіцер, знакомий пана Скшетуского. А впрочім вацьпанна на ходиш ся під княжою опікою, то і не маєш чого жовнірів бояти ся. О! а се що за огні там в долині бухають? Ага, кують, се кузня! Але як виджу, то і людий при ній не мало! Ходім до них.

Дійсно в розкаліні, що була неначе присінком до яру, стояла кузня, з котрої комина сипали ся снопи і клуби золотих іскор, через отворені двері і численні діри, повиверчувані в стінах, бухало ясне світло, прислонюване хвилями темними постатями, що крутили ся в середині. На дворі, перед кузницею, видно було також в нічнім сумерку кількадесять постатий, що стояли купками. Молоти в кузњи били до такту, відголос ішов до

окола і єго відгомін мішав ся з сьпівами перед кузьнею, з галасом розмови і гавканем псів. Видячи те все пан Заглоба зараз скрутив в той яр, забрумкав на ліру і почав сьпівати:

„Гей, на горі
Там женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки ідуть.”

Так сьпіваючи зближив ся до громади людей, що стояли перед кузьнею. Роздивив ся: були се хлопи, і по більшій часті п'яні. Майже всі тримали в руках дручки. На декотрих з тих дручків були коси, понасаджуні шторцом, і вістря списів. Ковалі в кузни працювали власне над виробом тих вістрий і відгинанєм кіс.

— Гей, дід, дід! — почали кликати в громадї.

— Слава Богу! — сказав пан Заглоба.

— Слава на віки.

— Скажіть мені, діти чи се, вже Демянівка?

— Демянівка. Або що?

— Бо мені по дорозі казали, — говорив дальше дід — що ту мешкають добрі люди, що діда пригорнуть, накормлять, напоють, переночують і грошиї дадуть. Я старий, відбув далеку дорогу, а хлопець то вже таки зімсім не годен іти. Він бідний, німий, провадить мене старого, бо не виджу, сліпець я нещасний. Бог вас буде благословити, добрі люди, і сьвятий Миколай чудотворець поблагословить, і сьвятий Онуфрій поблагословить. В однім оці єще мені трохи Божого сьвітла лишило ся, а друге сліпе на віки; так і ходжу з лірою, пісні сьпіваю і жию як птиця, тим, що з рук добрих людей впаде.

— А звідки ви діду?

— Ой, з далека, з далека! Але позвольте відпочати, бо виджу під кузьнею є лавка. Сїдай і ти небоже — говорив

дальше, показуючи Єлені лавку. — Ми аж з над Ладави добрі люди. Але з дому давно, давно вийшли, а тепер ідемо з Броварів з відпусту.

— А що там доброго чували? — питає старий хлоп з косою в руках.

— Чувати чували, але чи що доброго, не знаємо. Людий там насходило ся тьма. О Хмельницькім говорили, що звоював гетьманського сина і єго лицарів. Чували також, що на руськім березі хлопи на панів підносять ся.

Громада зараз окружила пана Заглобу, котрий, сидячи коло княжни, від часу до часу ударяв в струни ліри.

— То ви, батьку, чули що ся підносять?

— А якже. Нещаслива бо наша хлопська доля.

— Але говорять, що буде кінець?

— В Києві найшли на вівтари лист від Ісуса Христа, що буде війна страшна і люта і великий пролив крови по цілій Україні.

Півколесо коло лавки, на котрій сидів пан Заглоба, затіснило ся єще більше.

— Кажете, що письмо було?

— Було, було! О війні, о проливі крови... Але не могу довше говорити, бо мені старому бідному вже в горлі засохло.

— Маєте, діду, мірку горівки, а говоріть, щосьте чули на світі. Знаємо і ми що діди всюди бувають і все знають. Бували вже у нас, тай казали, що на панів прийде від Хмеля чорна година. Отже ми казали собі робити списи і коси, щоби не лишити ся по заді, але тепер не знаємо, чи вже зачинати, чи чекати на письмо від Хмеля.

Заглоба вихилив мірку, посмакував, опісля подумав хвилю і сказав:

— А хто вам говорить, що час зачинати?

— Ми самі хочемо!

— Зачинати! зачинати! — відозвали ся численні голоси.

— Коли Запорожці панів побили, то треба зачинати. Коси і списи затрясли ся в мозолистых руках і видали

зловіщий бренькіт.

Відтак настала хвиля мовчання, лишень молоти в кузьни били без перестанку. Громада чекала, що скаже дід. А дід думав, думав, аж вкінці спитав:

— Чиї ви люди?

— Ми князя Яреми.

— А кого ви будете різати?

Хлопи поглянули по собі.

— Єго? — спитав дід.

— Не здержимо.

— Ой не здержите, діти, не здержите. Бував і я в Лубнах і видів князя на власні очі. Страшний він! Коли крикне, дерева в лісі дрожать, а як тупне ногою, робить ся яр. Єго і король боїть ся, і гетьмани слухають і всі ся єго боять. Не здержите. Не ви єго будете шукати, але він вас пошукає. А ви сего не знаєте, що я знаю, що єму всі Ляхи прийдуть на поміч, а знаєте: що Лях, то шабля!

Понура мовчанка запанувала в громадї; дід вдарив знов по струнах ліри і говорив дальше, звернувши лице до місяця:

— Іде князь, іде, а при нім тільки червоних китайок і корогвів, що зьвізд на небі, а будаків на степу. Летить перед ним вітер і плаче, а знаєте діти, чого він плаче? Над вашою долею він плаче. Летить перед ним смерть-мати з косою і дзвонить, а знаєте длячого дзвонить? На ваші голови дзвонить!

— Господи помилуй! — відізвали ся тихі, перестрашені голоси.

І знов було чути лишень бите молотів.

— Хто ту княжий комісар? — запитав дід.

— Пан Гдешинський.

— А де він?

— Утік.

— А чому він утік?

— Бо чув, що для нас вже кують ся списи і коси, тож налякав ся і утік.

— Тим гірше, бо він на вас князеви скаже.

— Щось ти, діду, крачеш як крук — сказав старий хлоп — А ми таки думаємо, що на панів надходить послідня година. І не буде їх ані на руськім ані на татарськім березу ані панів, ані чиншу, ані чопового, ані сухомельщини, ані перевозового — і не буде Жидів, бо так стоїть в листі від Христа, про котрий ти сам говорив. А Хмель такий моцний, як і князь... Нехай ся попрубують!

— Дайже му Боже! — говорив дід. — Тяжка наша хлопська доля, а давнійше було инакше.

— Чия земля? князева; чий степ? княжий; чий ліс? княжий; чії стада? князеві; а давнійше був Божий ліс, Божий степ; хто прийшов перший, той взяв і нікому не був нічого винен. А тепер все у панів і князів...

— Ваша правда, діти! — сказав дід — але я вам одну річ скажу: самі знаєте, що ту князеви не здержите, отже слухайте, що вам скажу: хто хоче панів різати, то нехай ту не чекає, доки ся Хмель з князем не спробує, але нехай утікає до Хмеля — і то зараз, завтра, бо князь вже в дорозі. Єсли его пан Гдешинський намовить до Демянівки, то князь вас ту і одного живим не лишить, всіх виріже — отже ви до Хмеля утікайте. Чим більше вас там буде, тим лекше собі Хмель порадить! О! бо тяжку він має перед собою роботу. Перше гетьмани, і без числа коронних війск, відтак князь, сильнійший від гетьманів. Летіть ви діти, помагати Хмелеви і Запорожцям, бо они небожата не видержать, а преці се они за вашу свободу і за ваше добро з панями бють ся. Летіть, то ся і перед князем сховаєте і Хмелеви поможете.

— Уже правду говорить! — відозвали ся голоси в громаді.

— Добре говорить!

— Мудрий дід!

— То ти бачив князя в дорозі?

— Бачити, не бачив, але в Броварах говорили що вже

рушив ся з Лубнів; палить і стинає, де лиш одну спису знайде: лишає лишень голу землю і небо!

— Господи помилуй!

— А де нам Хмеля шукати?

— По тое я, діти, і прийшов, щоби вам повісти, де Хмеля шукати. Підіть ви, дітоньки, до Золотоноші, а відтак до Трехтимирова, а там вже Хмель буде на вас чекати, — там також зберуть ся люди зі всіх сіл і хуторів, там і Татари прийдуть, бо инакше би вам князь ані одному не позволив ходити по землі.

— А ви, батьку, підете з нами ?

— Піти не піду, бо старі ноги до себе вже земля тягне. Але мені запряжете телігу, то поїду з вами. А перед Золотоношею піду наперед зобачити, чи там нема панських жовнірів. Як будуть, то оминемо і підемо просто на Трехтимирів. Там вже козацький край. А тепер мені дайте їсти і пити, бо я старий і голодний і хлопчина мій голодний. Поїдемо завтра рано, а по дорозі вам засьпіваю про пана Потоцкого і князя Ярему. Ой, грізні се льви! Буде великий пролив крові на Україні, бо небо страшно червоніє ся а і місяць неначе плаває в крові. Просіть ви, діти, Божого змилуваня, бо неодному не ходити вже довше по сьвіті Божім. Чув я також, що опирі з могил встають і виють.

Якийсь перестрах огорнув згромаджене хлопство. Мимоволі почали оглядати ся і хрестити ся і шептати межи собою. Вкінци оден крикнув:

— До Золотоноші!

— До Золотоноші! — повторили всі, неначе би там якраз був ратунок.

— До Трехтимирова! — На погибель Ляхам і панам!

Нагло якийсь молодий козачок виступив на перед, потряс списою і крикнув:

— Батьки! а коли завтра ідемо до Золотоноші, то нині ходім на комісарський двір!

— На комісарський двір! — крикнуло відразу кілька-

десять голосів.

— Спалити, добро забрати!

Але дід, що мав голову спущену на груди, підніс її в гору і сказав:

— Ей, діти, не ходіть по ви на комісарський двір і не паліть его, бо буде лихо. Князь ту може де близько з війском кружляє; побачить луну, то прийде і буде лихо. Ліпше ви мені їсти дайте і покажіть нічліг. Сидіти вам тихо, не гуляти по пасікам.

— Правду каже! — відізвило сі кілька голосів.

— Правду каже, а ти Максиме дурний!

— Ходіть, батьку, до мене на хліб і на сіль і на меду кватирку, а підісьте собі, то підете спати на сіно до засіка — сказав старий хлоп, звертаючи ся до діда.

Заглоба встав і потягнув Єлену за рукав від свитки. Княжна спала.

— Змордував ся бідний хлопчина, то і коло молотів заснув — сказав пан Заглоба.

А в душі подумав собі:

— О сьвята невинности, що і серед списів і ножів можеш спати! Видно ангели небесні стережуть тебе, а по при тобі і мене.

Збудив її і пішли до села, що лежало трохи одалік. Ніч була погідна і тиха — гонив за ними відгомін ударяючих молотів. Старий хлоп ішов на перед, щоби показувати у темряві дорогу, а пан Заглоба удаючи, що відмовляє молитви, муркотів монотонним голосом:

— О Господи Боже, помилуй нас грішних... Видиш вацьпанна! . . . Сьвятая Пречиста. . . Щожбисьмо робили, не маючи хлопського перебраня? Яко вже на землі ідоша ко небесем... Істи дістанемо, а завтра поїдемо до Золотоноші, замість іти пішки... Амінь, амінь, амінь... Мож на сподівати ся, що Богун трапить ту нашим слідом, бо его не змилить наше хитруньство... Амінь, амінь... Але вже буде за пізно, бо в Прохорівці переправимо ся через Дніпро, а там вже гетьманська власть. Діяво

благоугоднику не страшен... Амінь... Ту за кілька днів цілий край буде в огни, нехай лишень князь рушить ся за Дніпер... Амінь... Щоби їх чорна смерть видушила, нехай їм кат сьвітить... Чуеш вацьпанна, як там виють під кузнею? Амінь... Тяжкі на нас прийшли пригоди, але буду ослом, если вацьпанни з них не видобуду, хочбисьмо мали утікати до самої Варшави.

— А що ви там муркочете, дїду? — питав хлоп.

— Нічого молю ся за ваше здоровле. Амінь, амінь!..

— А ось і моя хата...

— Слава Богу!

— На віки віків!

— Прошу на хлїб і на сіль.

— Нехай вам Бог надгородить!

Кілька хвиль пізнійше дїд добре покріпляв ся бараниною, підливаючи єї обильно медом, а на другий день рано поїхав разом з хлопцем вигідною телїгою до Золотоноші, відпроваджуваний кількадесятьма кінних хлопів, узброєних в списи і коси.

Їхали на Короваец, Чорнобїй і Кропивну. По дорозі бачили, що вже все кипїло. Хлопи скрізь узброювали ся, кузнї по ярах працювали від рана до ночі і лишень страшна могучість, страшне імя князя Яреми стримувало еще , кровавий вибух.

Тим часом за Дніпром буря розшалїла ся з цілою силою. Вістка про корсунський погром перелетїла як блискавка по цілій Україні, отже зривав ся хто жив.

XXI.

Богуна знайшли семени слїдуочого дня по утечи Заглоби на пів удушеного жупаном, в котрий его пан Заглоба завинув, але що він не мав тяжких ран, то

скоро прийшов до притомности. Приганувши собі все, що ся стало, попав в лютість, кровавив руки на власній покаліченій голові і так кричав, що перестрашені семени не сміли до него приступити. Вкінці, не могучи ся еще утримати на сідлі, казав привязати межі два коні жидівську коліску, і всівши в ню, пігнав вихром в сторону Лубнів, думаючи, що збігці тамтуди утікають. Лежачи так в жидівських перинах, в пуху і власній крові гнав степом як опир, що перед досвітом втікає до могили, а за ним летіли вірні семени, будучи певними, що ідуть на очевидну смерть. Так летіли аж до Василівки, в котрій стояло на залозі сто людей князевої угорської піхоти. Розлючений підполковник, начеби єму жите обридло, вдарив на них без надуми, сам перший кинув ся в огонь і по кількогадинній битві вирубав їх в пень, з винятком кількох жовнірів, котрих ошадив, щоби з них дістати зізнання. Довідавши ся від них, що ніякий шляхтич не утікав в ту сторону з дівчиною, сам не знав, що робити, і рвав на собі бандажі з болю. Іти дальше було річю неможливою, бо всюди по дорозі до Лубнів стояли княжі полки, котрі мусіли бути вже заалармовані мешканцями Василівки, що поутікали підчас битви. Вхопили вірні, семени ослабленого отамана і провадили назад до Розлогів. Вернувши не застали вже і сліду з двора, який місцеві хлопці зрабували і спалили разом з князем Василем, думаючи, що колиби князі Булиги або князь Ярема схотіли ся мстити, то легко звалять всю вину на Козаків і на Богуна. Спалили отже всі будинки, витяли вишневий сад, вирізали всю челядь, мстили ся без милосердя за утиски, яких зазнали від Курцевичів. Зараз за Розлогами попав ся в руки Богуна Плесневский, що їхав з Чигирина з вістію про жовтовідський погром. Сей, запитаний, куди і за чим їде, тому що не давав ясних відповідей, попав в підозріне і припечений огнем, висьпівав все, що знав, і о погромі, і о панови Заглобі, котро-

го стрівув попереднього дня. Утішений підполковник відітхнув. Сказавши повісити Плесневського, пустив ся дальше, вже майже певний, що ему Заглоба не втече. Чабани достарчили нових вказівок, але за те над бродом всі сліди неначе в воду впали. На діда, обдертого через пана Зоглобу, отаман не міг ся наткнути, бо сей посунув ся вже дальше в низ з бігом Кагамлика, а дотого був так перестрашений, що крив ся як лис по очеретах.

Тим часом минув знов оден день і ніч, а що погоня в сторону Василівки заняла рівнож два дні, то Заглоба мав багато часу за собою. Що отже було робити?

В тім труднім положеню прийшов Богунови з радою і помочию осаул, старий вовк степовий, при звичаєний від молоду до троплення Татарів на Диких Полях.

— Батьку! — сказав — утікали вони до Чигирина і мудро утікали, бо зискали на часі — але коли довідали ся від Плесневського про Хмеля і про жовтовідський погром, то мусіли змінити дорогу. Ти, батьку, сам бачив, що з'їхали з гостинця і кинули ся в бік.

— В степ?

— В степі я би їх, батьку, знайшов, але вони пішли до Дніпра, щоби ся дістати до гетьманів — отже пішли або на Черкаси або на Золотоношу і Прохорівку... а еслиби і до Переяслава пішли, хоч не думаю, то і так їх найдемо! Нам би, батьку, треба одному до Черкасів, другому до Золотоноші, на чумацьку дорогу — і то скоро, бо як переправлять ся через Дніпро, то поспіють до гетьманів; або їх захоплять Татари Хмельницького

— Їдь до Золотоноші, а я їду до Черкасів.

— Добре, батьку.

— А пильнуй добре, бо то хитрий лис!

— Ой, і я хитрий, батьку.

Уложивши такий плян погоні сейчас роз'їхали ся, оден до Черкасів, другий до Золотоноші. Вечером того го самага дня осаул доїхав до Демянівки.

Село було пусте, лишили ся самі баби, бо всі хлоппи пішли за Дніпро, до Хмельницького. Видячи військо, а не знаючи яке, баби поховали ся по стріхах і стодолах. Антін довго мусів шукати, нім знайшов старушку, котра не бояла ся нікого, навіть Татарів.

— А де хлоппи, бабусю? — питає Антін.

— А чи я знаю! — відповіла, показуючи жовті зуби.

— Ми Козаки, бабусю, не бійте ся, ми не від Ляхів.

— Ляхів? щоб їх лихо!

— Ви нам жичите? правда?

— Вам? — старуха застановила ся на хвилю.

— А вас щоби болячка!

Антін не знав, що має почати, коли нагло заскрипіли двері одної хати, і молодша гарна жінка вийшла на подвірє.

— Гей, молодці, я чула, що ви не Ляхи.

— А ні.

— А ви від Хмеля?

— Так.

— Не від Ляхів?

— Ні.

— А чого ви питали за хлоппами?

— От так питали, чи вже пішли.

— Пішли, пішли!

— Слава Богу! А скажіть но, молодице, не утікав туди який шляхтич, Лях проклятий з дочкою.

— Шляхтич? Лях? я не бачила.

— Нікого ту не було?

— Був дід. Він хлопів намовив, щоби пішли до Хмеля, до Золотоноші, бо говорив, що ту князь Ярема прийде.

— Де?

— А сюди. А потім має іти до Золотоноші, так дід говорив.

— І дід намовляв хлопів до бунту.

— Дід.

— А сам був?

— Ні, з німим.

— А як виглядав?

— Хто?

— Дід.

— Ой, старий, старенький, на лірі грав і на панів плакав. Але я его не виділа.

— І він хлопів намовляв до бунту?

— А він.

— Гм! будьте здорові, молодице.

— Ідьте з Богом.

Антін застановився глибоко. Колиби той дід був перебраним Заглобою, якого би він лиха намовляв хлопів до Хмельницького? Впрочім де би дістав перебраня? Де би подів коні? Утікав преці кінно. Але передівсім чому намовляв хлопів до бунту і перестерігав перед приходом князя? Шляхтич би сего не робив і передівсім сам би ся схоронив під княжу руку. А если князь іде до Золотоноші, що дуже можливе, то без сумніву відплатить ся за Василівку. Ту Антін здрігнув ся, бо новий кіл в воротах видав му ся чисто до паля подібним.

— Ні! Сей дід то був таки дід і ніхто иньший. Нема що гонити до Золотоноші, хиба лиш тамтуди втікати.

Але і втікши, що дальше робити? Ждати, то князь може надійти — іти до Прохорівки і переправити ся за Дніпро, то те саме, що попасти на гетьманів.

Старому степовому вовкови зробило ся якось тісно на широких степах. Почув також, що будучи вовком, попав в пана Заглобі на лиса.

Нагло ударив ся в чоло.

А чому сей дід повів хлопів до Золотоноші, за котрою була Прохорівка, а за нею, за Дніпром, польські гетьмани і цілий коронний обоз?

Антін рішив ся, буде що буде, їхати до Прохорівки.

Если, прибувши над берег, почує, що на другім боці стоять полські війська, то не буде переправляти ся, лишень поїде долі понад рікою і коло Черкасів з Богуном стріне ся. Впрочім по дорозі засягне вістий про Хмельницького. Антін знав вже з зізнань Плесневского, що Хмельницький заняв Чигирин, що Кривоноса вислав вже на гетьманів, а сам з Тугайбеєм мав за ним рушити. Отже Антін, як досвідчений жовнір, знаючи добре положенє дотичних місцевостей, виміркував, що вже і битва мусіла бути зведена. В таким разі добре було знати, чого ся тримати. Если Хмельницький зістав побитий, то війська полських гетьманів залили вже ціле Подніпрове, і в таким разі нема вже що шукати за Заглобою. А если Хмельницький побив?... Що правда, то Антін не дуже в се вірив. Лекше побити гетьманського сина, чим гетьмана; лекше справити ся з одним відділом чим з цілою армією.

— Ех, — думав старий Козак — наш отаман лїпшеби зробив, колиби думав про власну шкіру, а не про дівчину. Під Чигирином можнаби ся переправити через Дніпер, а звідтам, доки час, утечи на Січ. Ту, межі князем Яремою а гетьманами, тяжко ему тепер буде висидіти.

Так роздумуючи посував ся швидко зі своїми семенами в напрямі Сули, через котру мусів переправляти ся зараз за Демянівкою, щоби дістати ся до Прохорівки. Доїхали до Могильної, що лежала над самою рікою. Ту щасте дописало Антонови, бо хоч Могильна так само як Демнівка була пуста, то однак застав готові пороми і перевізників, що переправляли хлопів, утікаючих до Дніпра. Задніпрове не сьміло само під княжою рукою повстати, але проте зі всіх сіл, садиб і слобід утікали хлопи, щоби ся получитьи з Хмельницьким. Вістка про побіду Запорожців над Жовтими Водами перелетіла як птаха через ціле Задніпрове. Збурений нарід не міг усидіти спокійно і утікав туди, де заблисла надія свободи. З богатьох сіл утікали до Хмельницького навіть жінки. З Чабанівки і з

Високого вийшла вся людність і спалила за собою хати, щоби не було куди назад вертати. По тих селах, де еще полишало ся по трохи людей, озброювано ся зі всіх сил. Антін почав зараз випитувати ся перевізників, чи нема вістий з Подніпровя. Вісти були, але суперечні, помішані, неясні. Говорено, що Хмельницький бе ся з гетьманами, але одні говорили, що зістав побитий, другі, що побідив. Якийсь хлоп, що утікав до Демянівки, говорив, що польські гетьмани дісталися до неволі. Перевізники підозрівали, що се перебраний шляхтич, але не сьміли его затримати, бо чули також, що княжі війська недалеко. Якийсь страх помножував всюди число княжих війск і певно не було в тій хвилі одного села на цілім Задніпровю, деби не говорено, що князь от-от надійде. Антін спостеріг, що всюди беруть его відділ за передну сторожу князя Яреми.

Отже передівсім успокоїв перевізників, що до того, і почав їх випитувати про демянівських хлопів.

— А якже. Були, ми їх переправили на другий бік — сказав перевізник.

— А дід був з ними?

— Був.

— І німий хлопець був з дідом?

— Був.

— Як виглядав дід?

— Нестарий, грубий, очи мав як у риби, на однім оці більмо.

— То він! — проворкотів Антін і питав дальше: — А хлопець?

— Ох! батьку отамане! кажу вам просто херувим. Такого ми еще і не бачили.

Тим часом доплили до другого берега.

Антін вже знав, чого ся має тримати.

— Ей привеземо отаманови молодицю — воркотів сам до себе.

Потім звернув ся до семенів.

— На коні!

Пігнали як стадо сполошених дрохвів, хоч дорога була тяжка, бо околиця була полamana ярами. Але вїхали в оден великий, на котрого дні, при криници, був неначеби гостинець, зроблений самою природою. Яр ішов аж до Коровайця, отже летїли через довший час без відпочинку, коли нагло Антін осадив коня, що аж ему задні копита заскреготали по каміню.

— Що се?

Вхід до яру заповнив ся нагло людьми і кіньми. Якась кіннота входила до окопу і уставляла ся шістками. Було їх зо триста коний. Антін глянув, і хоч був старим войовником, призвичаєним до всіляких небезпек, то прецінь забило ся ему у груди серце, а лице побіліло як полотно.

Пізнав драгонів князя Яреми.

Утікати було запізно, бо ледви двіста кроків ділило відділ Антона від драгонів, а помучені коні семенів не зайшлиби далеко від погоні. А тамті також спостерігши їх пустили чвалом коні з місць. По хвилі окружили семенів зі всіх сторін.

— Що ви за люди? — запитав грізно поручник.

— Богунові! — відповів Антін, видячи, що треба говорити правду, бо сама барва їх зрадить. Але пізнавши поручника, котрого видав в Переяславі, закликав зараз з уданою радістю: — Пан поручник Кушель! слава Богу!

— А, то ти Антон — сказав поручник, приглянувши ся осаулови. — Що ви ту робите? Де ваш отаман?

— Здає ся, пане, гетьман великий післав нашого отамана до князя воеводи, просити о поміч, отже отаман поїхав до Лубнів, а нам казав волочити ся ту по селах, щоби ловити збігців.

Антін брехав як нанятый, але вірив в се що коли драгонська хоругва іде від сторони Дніпра, то не може еще знати про напад на Розлоги, ані про битву коло Василівки, ані про теперішні поступки Богуна.

Однакож поручник замітив:

— Сказав би хто, що хочете перекрасти ся до бунту.

— Ей пане поручнику, — відповів Антін — колиби ми хотіли до Хмеля, то ми би не крутили ся по тім боці Дніпра.

— Правда сказав Кушель, — очивиста правда, котрої тобі не могу заперечити. Але отаман не застане князя воеводи в Лубнах.

— О! а де князь?

— Був в Прилуках. Може доперва вчера вирушив до Лубнів.

— То шкода. Отаман має письмо від гетьмана до князя. А перепрашаючи вашу мосць, чи се ваша милість з Золотоноші військо провадить?

— Ні. Ми стояли в Калинках, а тепер дістали розказ, як і ціле військо, щоби іти до Лубнів, звідки князь рушить цілою силою. А ви куди ідете?

— До Прохорівки, бо там хлопство переправляє ся.

— Богато вже утікло?

— Ой, багато, багато!

— Ну, то їдьте з Богом.

— Дякуємо покірно вашій милости. Нехай Бог провадить.

Драгони розступили ся і відділ Антона виїхав з посеред них до виходу з яру.

Минувши вихід, Антін станув і наслухував пильно, а коли вже драгони зникли єму з очий, і замовк кінський тупіт, звернув ся до своїх семенів і сказав:

— Знаєте дурні, що колиби не я, то ви би за три дні на палях в Лубнах поздыхали? А тепер по конях, хочби з них послідний дух мало виперти.

І пустились як вихром.

— Маємо щасте! — подумав Антін — і то подвійне щасте; раз, щосьмо повиносили голови, а друге, що сї драгони не йшли з Золотоноші, і що Заглоба з ними минув ся, би колиби їх стрінув, бо бувби вже безпечний перед вся-

кою погонею.

І справді було се для пана Заглоби дуже не на руку, що щасте йому не дописало, і він не наткнув ся на хоругву пана Кушля, бо бувби відразу виратував ся з біди і дальших клопотів.

Тим часом в Прохорівці вдарила в него як гримість про корсунський погром. Вже в дорозі до Золотоноші ходили по селах і хуторах слухи про велику битву, а навіть про велику перемогу Хмельницького, але пан Заглоба не давав їм віри, бо знав з досвіду, що межі народом кожда вість розростає ся до небувалих розмірів, а як розходить ся о козацькі успіхи, то нарід чуда собі про них оповідає. Але в Прохорівці вже годі було сумнівати ся. Страшна звістка правда була обухом в голову. Хмельницький триумфував, військо коронне було знищене, гетьмани в неволи, а ціла Україна в огні.

Пан Заглоба в першій хвили стратив голову. Бо дійсно був в страшнім положеню. Щасте не дописало йому знов бо в Золотоноші не застав жадної залоги. В місті варило ся против Ляхів, а стара твердиня була опущена. Не сумнівав ся він ані хвилини, що Богун за ним шукає і що скорше чи пізнійше попаде на его слід. Колесував вправді шляхтич, як гонений заяць, але знав добре гончака, що за ним напивав, і знав, що сей гончак не дасть ся збити з тропу. Мав отже пан Заглоба за собою Богуна, а перед собою море хлопського бунту, різні, пожежі, татарські загани і розюшену чернь.

Утікати в таким положеню було задачею майже неможливою до виконання, особливо утікати з дівчиною, котра, хоч перебрана за дідівського поводатора, звертала всюди увагу через свою надзвичайну красу.

Дійсно, було від чого стратити голову.

Але пан Заглоба ніколи єї на довго не тратив. Серед найбільшого завороту голови видів дуже ясно се одно, а радше відчував, що боїть ся Богуна сто разів більше ніж огню, води, бунту, різні і самого Хме-

льницького. На саму думку, що мігби дістати ся в руки страшного отамана терпла на панови Заглобі скіра.. Той би мені вигарбував скіру! — повтаряв собі що хвиля. — А ту передімною море бунту!”

Лишав ся еще оден спосіб ратунку: покинути Єлену і лишити єї на Божу волю, але сего пан Заглоба не хотів робити.

— Не може бути, — говорив до неї — мусілась мені вацьпанна чогось задати, що знов буде мати сей наслідок, що мені через вацьпанну виправлять шкіру на хомут.

Але покинути єї не хотів і навіть до голови не допустив сеї думки. Щож отже мав робити?

Га! — думав — князя не час шукати! Передімною море, отже впірну в се море тай бодай ся сховаю, а як Бог дасть, то може і на другий берег переплину.

І постановив переправити ся на правий берег Дніпра.

Але в Прохорівці не було се легкою річию. Пан Микола Потоцький позабирав для Кречовського і его війська всі пороми, чайки і човни, почавши від Переяслава аж до Чигирина. В Прохорівці був лишень оден діравий пором. На сей пором ждали тисячі людей поутікавших з дооколичного Задніпровя. В цілім селі були позанимаї всі хати, обори, стодоли, хліви, а дорожня була надзвичайна. Пан Заглоба мусів на правду заробляти лїрою і піснею на кавалок хліба. Не могли ся переправити через цілу добу, бо пором псував ся два рази, мусіли его отже направляти. Перебули з Єленою ніч сидячи над берегом ріки, коло огню з громадами п'яного хлопства. Ніч була вітриста і холодна. Княжна упадала від умученя і болю, бо хлопські чоботи понагризли єї рани на ногах. Бояла ся, щоби обложно не розхорувати ся. Лиця єї почорніли і поблідли, чудові очи пригасли, і що хвиля гризла єї думка, що може бути пізнаною, або що несподівано надїйде Богунова погоня.

Була се пекольна ніч, а здавало ся, що нема єї кінця. Заглоба вижебрав квартиру горівки, сам пив і присилував княжну, щоби також напилася, бо инакше би зімліла, або впала в горячку. Вкінці дніпрового філя почала біліти ся і полискувати. Заглоба хотів ся як найскорше переправити на другий бік. На щасте вже і пором направлено. Але при нїм счинив ся великий стиск.

— Місце для діда, місце для діда — кричав Заглоба, тримаючи перед собою межі витягненими руками Елену і боронячи єї від стиску. — Місце для діда! До Хмельницького і до Кривоноса іду! Місце для діда добрі люди, молодці любі, щоби вас чорна смерть видусила, вас і ваші діти! Не виджу добре, впаду в воду, хлопця мені втопите. Уступіть ся діти, щоби вас параліж покрутив, щоби сьте на палях поздыхали!

— Досить вас вже ту, чого ся так пхаєте, пором затопите, як вас ту тільки налізе. Досить! досить! прийде і на вас черга, а як не прийде, то менше з тим.

— Досить, досить! — кликали сї, що вже дістали ся на пором. — На воду! на воду!

Весла заперили воду, пором почав віддалювати ся від берега. Бистра філя зараз его знесла трохи з бігом ріки, в напрямі Демонтова.

Перебули вже половину дороги, коли на прохорівським березі дали ся чути крики і накликування. Межі товпою, що лишила ся над водою счинило ся страшне замішанє; одні утікали як малені до Демонтова, другі скакали в воду, кричали, махали руками, або кидали ся на землю.

— Що се? що ся стало? — питали на поромі.

— Ярема! — крикнув оден голос.

— Ярема, Ярема! утікаймо! — кликали другі.

Весла почали горячково бити об воду, пором мчав ся як козацька чайка по філі.

В сій же хвили якісь іздці показали ся на прохорівським березі.

Іздії бігали по березі, крутили ся, випитували ся о щось людей, вкінці почали кричати на плинучих:

— Стій! стій!

Заглоба глянув і зимний піт обляв его від стіп до голови — пізнав Богунових семенів.

Дійсно був се Антін зі своїми людьми.

Але як сказано, пан Заглоба ніколи на довго голови не тратив; прикрив очі рукою ніби то як чоловік, що добре не довиджує, вдивляв ся в другий берег через якийсь час, вкінці почав кричати, як би хто его зі шкіри обдирав:

— Діти! се Козаки Вишневецького! Женіть скоро до берега! Вже ми тих, що там лишили ся, мусимо віджалувати і порубати пором, бо инакше нам всім погибіль!

— Скорше скорше порубати пором! — кликали иньші.

Счинив ся крик, серед котрого не було чути накликувань зі сторони Прохорівки. В тійже хвили пором зашкребтав о прибережну ринь. Хлопи почали вискакувати, але одні не вспіли еще висісти, як другі вже рвали латви порому і гатили сокирами в дно. Нищено нещасливе судно зі встеклостію, рвано на кусні, а перестрах додавав їм сил.

А через сей час пан Заглоба кричав:

— Рубай, ломи, рви, пали, ратуй ся! Ярема іде! Ярема іде!

Так горлаючи, справив своє здорове око на Єлену і почав ним значучо моргати.

Тим часом на другім березі на вид нищення судна змогли ся крики, але що се було задалеко, то не можна було зрозуміти, що там кричали. Вимахуване руками було подібне до грізьби, і се лишень збільшувало поспіх з яким нищено пором.

Судно зникло за хвилю, але нагло зі всіх грудий вирвав ся оклик грози і переполоху.

— Скачуть у воду! плинуть до нас! — верещали хлоппи.

І дійсно, на сам перед оден їздець, а за ним кількеде-

сять інших скочило кіньми у воду і пустило ся вплав до другого берега. Був се шалено відважний вчинок, бо зібрані весною води плили могутійше як звичайно, творячи подекуди численні вири і закрути. Коні, пірвані струєю ріки, не могли плинути просто, і філя почала їх зносити з надзвичайною швидкістю.

— Не доплинуть! — кричали хлопи.

— Потоплять ся!

— Слава Богу! О! о! вже оден кінь пішов на дно.

— На погибель!

Коні переплили третю часть ріки, але вода зносила їх щораз більше в долину. Очевидно почали тратили сили і поволи поринали щораз глибше. За хвилю сидячі на них семені були вже по пояс в воді. Минув якийсь час. З Шелепухи надбігли хлопи дивити ся, що ся діє: вже лишень кінські голови виринали з води а семенам доходила вода аж до грудий. Алеж вже переплинули половину ріки. Нагло одна кінська голова і оден семен зникли під водою, за ним другий, третій четвертий, пятий... Число плінучих зменьшало ся щораз більше. По обох сторонах ріки запанувала в товпі глуха мовчанка, але всі ішли з бігом води, щоби бачити що ся стане. Уже дві треті части ріки перебуті, вже чути тяжкий хрпіт коний і захоочуючі голоси семенів; вже видно, що декотрі доплинуть.

Нагло серед тишини роздав ся голос Заглоби:

— Гей діти! до піщелів, на погибель князевим!

Бухнули дими, загреміли вистріли. З ріки долетіли розпучливі крики, і за хвилю коні, семені, все зникло. Ріка була пуста, лишень десь дальше, зачорнів часом кінський живіт, а часом майнула червона шапка семена.

Заглоба дивив ся на Єлену і моргав.

Конець Першого Тому.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 099990555